EURÓPAI FASIZMUSOK 1919—1939

ORMOS MÁRIA—INCZE MIKLÓS

KOSSUTH

Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézete

Ormos Mária — Incze Miklós

Európai fasizmusok

1919 — 1939

Kossuth Könyvkiadó / 1976

Lektorálta: RÁNKI GYÖRGY, VASS HENRIK

ISBN 963 09 0515 9

© Ormos Mária, Incze Miklós, 1976

Évtizedek óta folyik vita a fasizmusról, a nemzetközi történeti, munkásmozgalom-történeti irodalomban. Az utóbbi években újra fellángolt hazánkban is. Vita közben született a jelen tanulmány is, mely átfogó és marxista igényű közelítéssel tárgyalja a fasizmus kérdéseit, a körülötte zajló vitákat.

A kiadó tehát vitairatként ajánlja az olvasó figyelmébe a munkát, s azt nem tekinti a vitát összefoglaló és lezáró álláspontnak.

A kiadó

Bevezetés

Napjainkban aligha akad ember az egész világon, aki ne ismerné a fasizmus szót. 1918-ban, alig több mint 50 éve, még senki sem ismerte. Hogyan született és terjedt el – igen gyorsan – ez a fogalom? 1922 októberében Olaszországban Mussolini uralomra jutott. Az általa fémjelzett rendszert, melynek lényege egy diktatórikus, de még nem totális állami szisztéma megteremtése volt, vezetője és nyomában az egész világ *fasizmusnak* kezdte nevezni. Mussolini mozgalma 1919-ben az ún. *„fascio di combattimentó"*-k keretében szerveződött, s a mozgalomból 1921-ben kifejlődött pártot *Partito Nazionale Fascistá*nak keresztelték.

A húszas évek elején a fasizmus nem jelentett többet, mint Mussolini olaszországi kísérletét, melynek természetéről és főként jövőjéről még keveset lehetett tudni. Az olasz példa analógiája alapján a fasiszta jelzőt más diktatórikus rendszerekre, illetve diktatórikus fordulatokra is kiterjesztették.

Ebben a minősítésben az jutott kifejezésre, hogy a kortársak lényeges azonosságokat fedeztek fel a kialakuló diktatúrák és az olasz rendszer között.

A történészek, szociológusok, politológusok azóta is vitatják, hogy valójában *meddig terjed a két világháború közötti időszakban a diktatúráknak az a köre, melyet e diktatúrák azonos vonásai alapján a fasizmus kategóriájába*

lehet és kell sorolni. Ezzel együtt természetesen vizsgálják a fasiszta diktatúra lényegét alkotó döntő vonásokat, melyek nélkül egy adott uralmi rendszer lehet ugyan diktatúra, de nem fasiszta jellegű diktatúra. E vizsgálódás napjainkban, minden korábbinál jobban megélénkült. Az elméleti tisztázáshoz hozzásegít az a körülmény, hogy a legutóbbi időben a történetkutatás jóvoltából olyan jelentős tényanyag került napvilágra, ami a kortársak előtt nem volt, nem lehetett ismert.

Amennyiben a harmincas években a *fogalom történetére* jellemző volt, hogy szélesedett, s egyre több rendszert foglaltak ismérvei alá, úgy ma ellentétes folyamatnak lehetünk tanúi. Egyre több diktatúrát vonnak ki alóla. A polgári történetírók körében mind jobban terjed az a felfogás, hogy fasiszta, vagy „tiszta" fasiszta rendszernek csak a német és az olasz diktatúrát lehet tekinteni.[1] A szűkítés tendenciája a hazai feldolgozások egyikében-másikában is jelentkezik.[2]

[1] Lásd többek között *Trevor-Roper, H. R.:* The Phenomenon of Fascism, In: European Fascism, Edited by S. J. Woolf, Weidenfeld and Nicolson, London 1968. 25–38. old. – A fogalmi szűkítés többféle elméleti alapon történik. Van, aki a fasizmus megjelenését magas ipari, gazdasági fejlettséghez köti, miként *Kogan* a fasizmus általa felállított modelljében, s ezzel kapcsolatban hangsúlyozza a fasizmus forradalmiságát, amin valójában dinamizmust ért. Jóllehet felismeri, hogy a fasizmusban megjelenhetnek konzervatív vonások, ezeket alárendelteknek véli (*Kogan, N.:* Fascism as a Political System, in: The Nature of Fascism. Edited by S. J. Woolf, Weidenfeld and Nicolson, London 1968. 11–18. old.). A modernizálás szerepét vizsgálja a fasizmusban A. F. K. *Organski,* ami szintén egy sor diktatúra nem fasiszta minősítésére ad alkalmat (Fascism and Modernisation, ugyanott, 19–41. old.). Az utóbbi gondolatot korábban részletesen kifejtette Arthur *Rosenberg,* aki a fasizmusban a fejlődésben visszamaradt államok modernizálási kísérletét vélte felfedezni (Historicus: Der Faschismus als Massenbewegung. Karlsbad 1934.).

[2] Lásd *Vajda Mihály:* A fasiszta diktatúra funkciója. Magyar

A fasizmusnak hatalmas elméleti irodalma keletkezett, s részletkérdésekben értékes cikkek láttak napvilágot. Különféle politikai áramlatokat képviselő szerzők: demokraták, liberálisok, katolikusok, szociáldemokraták igyekeztek tisztázni a fasizmus jellegzetességeit, mibenlétét. A Kommunista Internacionálét és a kommunista gondolkodókat a fasizmus megjelenésétől kezdve foglalkoztatta a fasizmus problémája, úgy is mint veszedelmes politikai ellenfél, s úgy is, mint merőben új politikai jelenség. A kommunista szerzők megegyeztek abban, hogy a fasizmus az uralkodó osztályok új uralmi rendje egy, a korábbinál diktatórikusabb formában, de számos részletkérdésben hosszan tartó viták folytak a Komintern és az egyes kommunista pártok keretein belül. Egyes kommunista teoretikusok a fasizmust az uralkodó osztály legreakciósabb csoportjának tartott földbirtokosság politikai kísérleteként fogták fel, mások elsőrendűnek tartották nemcsak a mozgalom és a rendszer bázisa, hanem a rendszer lényege szempontjából is a középrétegek szerepét. Jelentkezett az a nézet is, mely szerint a fasizmus valójában az összbur-

Filozófiai Szemle, Tizenegyedik évfolyam. 1970. 3–4. sz. 525–574. old. Vajda a fasizmus lényegét abban látja, hogy átvezetést jelent az imperializmus még liberális gazdaságpolitikai rendszerétől az állami monopolkapitalizmushoz. Miután e funkció betöltését kizárólag a nácizmus esetében konstatálja, levonja azt a következtetést, hogy fasizmusról a szó „klasszikus" értelmében csak Németországban lehet beszélni. Álláspontja alátámasztásaként arra hivatkozik, hogy Marx a kapitalizmus modelljét szintén egyetlen ország, nevezetesen Anglia konkrét viszonyait vizsgálva alakította ki. – A fasizmus és az állami monopolkapitalizmus, egyáltalán a fasizmus és a gazdasági szféra összefüggéseiről később részletesen kívánunk szólni. Itt csupán azt jegyezzük meg, hogy Marx egy konkrét szerkezet vizsgálata alapján mindenesetre egy olyan modellhez jutott el, mely alkalmazhatónak mutatkozott az angoltól jelentősen eltérő tőkés társadalmak vizsgálatára is, valamint hogy Marx ezeket az eltéréseket nem tekintette oknak arra, hogy a többi típusokat kizárja a kapitalizmus köréből.

zsoázia kísérlete, hogy a tőkés gazdaság rekonstrukciójának költségeit a dolgozó rétegekre hárithassa. A fasizmus problematikájáról folyó viták – melyeknek története önálló tanulmányt igényel – hosszú ideig tartottak, s végeredményben 1934–1935-ben zárultak le azzal, hogy a Komintern homogén, rendszerezett, s a kommunista pártok által általánosan elfogadott álláspontot dolgozott ki a fasizmus problematikájáról.

Az ekkoriban kikristályosodott megfogalmazás szerint „a hatalmon levő fasizmus a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája".[3] Megjelenése szoros kapcsolatban áll a kapitalizmus egy adott szakaszával, melyre az imperializmus általános válsága jellemző. (Megjegyzendő, hogy ezt a válságot véglegesnek, utolsónak tartották, melyet a kapitalizmus, mint rendszer, teljes összeomlása követhet csupán. Miután a tőkés rendszer – tekintélyes részében – túlélte a fasizmus rendszerét, sőt lehetőségeket talált egy újabb átmeneti fellendülési szakasz biztosítására, nyilvánvaló, hogy a fenti felfogás nem volt megalapozott. Így ebből néhány szerző arra a következtetésre jut, hogy miután a kommunista elmélet a fasizmus és a tőkés rendszer „végső" válsága kérdésében nem igazolódott, a fasizmusnak nincs is köze a kapitalizmushoz, sem annak a két világháború közötti, egyébként nem tagadható, tényleges válságához. Ismeretes, hogy több szerző a válság kérdésétől függetlenül is tagadja a fasizmus és kapitalizmus összefüggését, s az előbbit, mint jelenséget kultúrtörténeti, néplélektani, pszichológiai stb. okokra vezeti vissza. A magunk részéről messzemenően elismerjük, hogy egy adott fasiszta rendszer formájában, ideológiájában, mentalitásában szerepet játszik az érintett ország egész történeti múltja, beleértve kul-

[3] *Georgi Dimitrov:* Egységfront, népfront, szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1974. 98. old.

túrájának történetét is, valamint a nép történetileg kialakult habitusa, mindezt azonban a fasizmus szempontjából csupán árnyaló, de nem meghatározó tényezőnek véljük. Mivel a fasizmus problematikáját e tanulmányban elsősorban társadalmi oldalról igyekszünk megközelíteni, az említett fasizmus-interpretációkra nem térünk ki.) Leszögezték továbbá a kommunisták, hogy a fasizmus mint *rendszer,* osztálydiktatúra, melyben a gazdaságilag vezető csoportok egy bizonyos rétegének – mint Dimitrov fogalmazta: a finánctőke legreakciósabb csoportjának – uralma érvényesül.

Megállapították, hogy a fasizmus a *polgári államtípuson* belül nem egyszerűen új államformát, hanem *új fajtát* képvisel, tehát a burzsoá uralmi formák sorában merőben *új jelenség.* (Midőn a továbbiakban új fajta diktatúráról beszélünk, mindig a burzsoá uralmi forma új fajtájára gondolunk, ami ebben az esetben azonos a fasizmussal.) A fasizmus nem egyszerűen a kapitalizmus szokásos politikai rendszerét újítja meg, hanem a mindenkori tőkés uralomnak – mely a marxista felfogás szerint lehet alkotmányos monarchia, parlamentáris köztársaság, bonapartista diktatúra stb. – *a szó szoros értelmében vett diktatórikus, méghozzá új, modern, korábban nem ismert változata.* Dimitrov e tény megfogalmazására használta a „nyílt" diktatúra kifejezést. Jóllehet a marxista álláspont szerint minden államhatalmi rendszer valamely osztály diktatúráját jeleníti meg – így a polgári demokrácia is a burzsoázia különféle csoportjainak uralmi formája –, a polgári demokrácia parlamenti szerkezete, eszmerendszere, s annak általános kihatása mégis bizonyos lehetőséget nyújt az egyén függetlenségének, illetve az osztály és csoportérdekek védelmének biztosítására. A polgári demokrácia lényegéhez tartozik ugyanakkor a politika szférájában, hogy míg egyfelől feltételezi a gazdaság vezető csoportjainak érdekeivel való együtthaladást, addig másfelől lehetővé teszi

a politikai árnyalatok váltakozását a két- vagy többpártrendszer formájában. Ezzel szemben, a fasizmus, pontosabban szólva a fasiszta diktatúra által képviselt csoportok fő célkitűzése az egyéni szabadság, illetve a társadalmi osztály- és csoportérdek érvényesülésének, valamint önálló politikai mozgásának a lehető legmesszebbmenő korlátozása, megbénítása. A fasiszta uralmi változat lényege szerint nem alkotmányos – még ha formailag valamiféle alkotmányra hivatkozik is –, nem parlamentáris, még akkor sem, ha valamiféle törvényhozó testületet megőriz vagy felállít. Ugyanakkor nem jelent visszatérést a feudális jellegű despotikus, abszolutista formákhoz, hanem az autoritatív állam modern, a kapitalizmus viszonylag fejlett szakaszának megfelelő, csak ott kialakulható változata. Itt azonnal helyesnek látszik utalni arra, hogy nézetünk szerint a politikai formátumok a történelemben időhöz kötöttek, vagyis ugyanabban a formában csak azonos feltételek mellett lépnek fel. Így különböző korszakok rezsimjei még akkor sem azonosak, ha egyes vonásaik hasonlítanak egymásra. Más-más viszonyokra reagálnak, más-más szükségleteket fejeznek, illetve egy bizonyos módon elégítenek ki. Így például a mi szemünkben a bonapartizmus, mely egész valójával a klasszikus kapitalizmus és a korai imperializmus érintkező korszakának problémáihoz tapad, nemcsak nem azonos, de még csak nem is rokon a két világháború közötti fasizmussal, mely egy meghatározott, az állami monopolkapitalizmus felé tartó átmeneti és egyúttal válságszakaszban lép fel, még akkor sem, ha külső megjelenésében – valljuk be, némi erőszakkal – fel is fedezhetők hasonlóságok. Ugyanezen az alapon viszont véleményünk szerint a két világháború közötti európai fasizmusoktól szintén világosan el kell különíteni azokat az új, az 1970-es években keletkezett diktatúrákat, melyeket már a kifejlett állami monopolkapitalizmus légköre vesz körül, és amelyek merőben más nemzetközi viszonyok közepette ke-

letkeztek. A magunk részéről csupán a két világháború közötti válságszakasz újfajta diktatúráinak vizsgálatát tűztük ki munkánk céljaként, s úgy véljük, hogy ez az általunk vizsgált formátum a történelemben egyszeri. Jóllehet a magunk részéről a fasizmus keletkezésének okát a kapitalizmus általános válságának tényével nem látjuk kimerítve, tekintettel arra, hogy a válság nem hatott automatikusan és általánosan ebben az irányban, hanem a fasizmus kiváltásához egyéb objektív tények jelenléte, valamint politikai körülmények kialakulása is szükségesnek mutatkozott, mégis – másfelől – úgy véljük, hogy a tőkés talajon keletkezett diktatúráknak az a fajtája, melyet a nemzetközi irodalom ma már egyöntetűen fasiszta diktatúrának nevez, e válság talaján és csakis ott keletkezett.

A marxisták rámutattak arra, hogy a fasizmus lehet totális vagy nem totális, valamint arra, hogy sokféle színt és formát ölthet. Felvetették a fasiszta mozgalom és a fasiszta rendszer ellentmondásaiból adódó alapvető kérdéseket is. Ami ezek között a leglényegesebb, foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a többségében középrétegbeli meghatározottságú erőkre támaszkodó, s ezek ideológiáját megfogalmazó fasiszta mozgalom miként, milyen történeti folyamat útján, s milyen belső elméleti és szerkezeti változások segítségével jut el odáig, hogy a gazdaságilag a társadalom csúcsán álló rétegek őt és éppen őt fogadják el – részbeni, elsődleges vagy kizárólagos – politikai képviselőjükként.[4]

[4] A III. Internacionálé határozatát lásd Internationale Presse-Korrespondenz, 1923. július 5.; továbbá: I movimenti di secessione nel fascismo. Ordine Nuovo, 1924. március 15.; Le elezioni del sei aprile. Ugyanott, 1924. április 1–15.; La piccola borghesie liquidata. L'Unità, 1924. május 17.; Lotta di classe. Ugyanott 1924. június 24., valamint számos más cikk a korabeli olasz kommunista sajtóból; *Ercoli* (tkp. Palmiro Togliatti): A propos du fascisme, l'Internationale Communiste, 1928. augusztus 1.; *Gramsci, Antonio:* Italia e Spagna (Italien und Spanien) in: Philosophie der Praxis. Frankfurt a. M. 1967. 100–101. old.; ugyanott: La crisi italiana, Ordine Nuovo, 1924. szeptember 1.

A *Komintern VII. kongresszusa* által tett legfontosabb megállapítások mindenekelőtt a politikai gyakorlat helyes orientálását tartották szem előtt. Ezt követően Togliatti egy, ma is tudományos kiindulásnak tekinthető, rendkívül alapos elemzéssel folytatta ezt a teoretikus munkát, vizsgálat alá véve az olasz fasizmus szinte minden fontos kérdését.[5] Ezt az elemző munkát azonban nem végezték el sem a többi diktatúra, sem a Dimitrov által a Komintern VII. kongresszusán érintett néhány elvi kérdés esetében.

A Dimitrov nevével fémjelzett megfogalmazást egyes kommunista szerzők mereven, eredeti intenciójától eltérő módon interpretálták, illetve alkalmazták. Kétségtelen, hogy Dimitrov nem konkretizálta, hogy mit kell érteni a „finánctőke legreakciósabb szárnya" kifejezésen; a meghatározás eme oldala nyitott maradt. Megmutatta, hogy a fasiszta diktatúra osztályjellege szempontjából egy adott ország legreakciósabb felső rétegeinek politikai uralmáról, helyesebben politikai képviseletéről van szó, nem vizsgálta azonban, hogy ez a réteg konkrétan és országonként milyen elemekből tevődik, illetve tevődhet össze. Bizonyára éppen azért nem, mert ez a politikai gyakorlat szempontjából nem látszott döntő kérdésnek, illetve, mert a vizsgálódásból a legkülönbözőbb variációk adódtak, melyeket természetesen csak hosszas feltáró és elemző munkával lehetett megközelíteni. *Dimitrov* elsősorban a németországi viszonyokból kiindulva és a fasizmus uralomra jutásának németországi történetét tartva szem előtt, a fasizmust, mint a finánctőke legagresszívebb csoportjának diktatúráját definiálta. Dimitrov a finánctőke kifejezést, a korszak marxista felfogása szerint, az imperializmus korában a gazdaság csúcsán álló összefonódott vezető csoportra alkalmazta, mely a pénztőke domináns szerepe mellett magába fog-

[5] *Togliatti, Palmiro:* Lezioni sul fascismo. Editori Riuniti, Roma 1970.

lalja az ipari nagytőkét, valamint az ezzel elszakíthatatlan kapcsolatba jutott tőkés nagybirtokot. Így használta lényegében véve Togliatti is a finánctőke fogalmát 1935-ben a fasizmusról tartott előadássorozatában. Az olasz fasizmus uralomra jutását elemezve azonban rámutatott arra, hogy a délolasz nagybirtokos osztály mint az olasz társadalom legreakciósabb része elsőként állt a fasizmus mellé. Ugyanakkor a kialakult olasz fasiszta rendszer, bár mindenekelőtt az északi nagytőkének kedvezett, több vonatkozásban a déli nagybirtokot is képviselte. Egyrészt igaz, hogy ez a csoport a 20. század viszonyai között természetesen nem volt többé azonosítható a feudális nagybirtokossággal, szoros gazdasági és politikai szálak fűzték össze a tényleges finánctőkével, másfelől viszont az is tény, hogy többségét tekintve nem épült abba be. Önmagában véve az olasz példa is figyelmeztet tehát arra, hogy Dimitrov definícióját gondosan kell alkalmazni minden egyes konkrét esetre, figyelembe véve a nemzeti árnyalatokat. Erre annál nagyobb szükség mutatkozott, minél inkább elmaradott ország viszonyainak elemzéséről volt szó, egészen addig a határig, amelyen belül a fasizmus, mint uralmi forma még egyáltalán jelentkezhetett.

Többen azonban megmerevítették a dimitrovi felfogást a finánctőke fogalmával kapcsolatban. A Komintern fasizmus-meghatározásának lényege az volt, hogy a fasizmus valamely ország vezető gazdasági csoportjának diktatúrája a 20. századi imperializmus viszonyai között, szemben azokkal az eléggé elterjedt nézetekkel, melyek szerint az a kispolgárság diktatúrája, esetleg az elmaradott földbirtokos csoport diktatúrája[6], vagy egy osztályok feletti egyen-

[6] A fasizmust a kispolgárság lázadásának, illetve uralmi formájának tartó álláspontot sokan képviselték, illetve kisebb módosításokkal képviselik. Elsőként ezt a gondolatot Luigi *Salvatorelli* fogalmazta meg tézisszerűen (*Salvatorelli, L.:* La rivolta piccoloborghese, in: Nazionalfascismo. Gobetti Torino 1923. 13–26. old.).

súlyozáson nyugvó, bonapartista diktatúra.[7] E kor néhány marxista történésze azonban a továbbiakban a gazdasági vezető csoportot mechanikusan és minden esetben a városi, közelebbről a pénz- és ipari tőkével azonosította, és a fasizmust azokban az országokban kezdte keresni, ahol ez a réteg a legerősebb volt, vagyis a legfejlettebb tőkésországokban. Miután kimutatható volt, hogy politikailag ezekben az országokban kétségtelenül a finánctőke az irányadó tényező, s a szó általános értelmében biztosítja saját uralmát, sőt fellelhetők politikai képviseletének a korábbinál erőszakosabb vonásai is, fasizmusról kezdtek beszélni az Amerikai Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban. A kérdés szimplifikálása – az előbbi felfogással szoros összefüggésben – úgy is jelentkezett, hogy szinte minden diktatórikus fordulat esetén megállapíthatónak vélték, hogy a változás valódi mozgató rugója a finánctőke volt. Ebből két probléma fakadt. Egyrészt a vitathatatlan fasiszta fejlődés esetén egyes országokban a finánctőkének valódi szerepét meghaladó jelentőséget tulajdonítottak, ami együtt járt a finánctőke egész politikai súlyának túlértékelésével. Másrészt nem fordítottak kellő figyelmet az adott társadalmi-gazdasági szerkezet más fontos, vezető csoportjaira, melyek pedig a fasiszta fordulatban jelentős, vagy egyenesen elsőrangú szerepet töltöttek be. Így a földbirtokosságnak bár valamelyest kapitalizálódó, de a finánc-

A kispolgári és értelmiségi elemet látta a legjellegzetesebbnek a fasizmusban Karl *Radek* (Der internationale Faschismus und die Kommunistische Internationale, Internationale Presse-Korrespondenz, 1923. július 9.), s erősen hangsúlyozta a kispolgárság szerepét a hatalom megragadásában. (L. *Trockij* (Où va la France? Paris 1934, valamint cikkei az Écrits [1928–1940], Paris 1955–1959. gyűtjeményből, így pl.: Et maintenant? 1932, La seule vole, 1932, Qu'est-ce le national-socialisme? 1933).

[7] Következetes kifejtése ennek a felfogásnak *Thalheimer, A.*: Über den Faschismus. Gegen den Strom, 2–4. sz. 1930. január 11., 18., 25.

tőkével való egybeolvadását tekintve legalábbis problematikus csoportjára, a hadseregre, az egyházra és így tovább. Továbbá felfedezni vélték a finánctőke döntő szerepét és uralmát olyan diktatórikus fordulatok, illetve diktatúrák esetében is, melyek a valóságban nem haladták túl a katonai puccs vagy a despotikus királyi diktatúra stb. kereteit.

Mindennek a későbbiekben az volt az érthető, de téves visszahatása, hogy a kutatók kezdték kétségbe vonni mindazoknak a diktatúráknak fasiszta voltát, amelyek közelebbi elemzése során világossá vált, hogy a finánctőke mereven alkalmazott formulája esetükre nem alkalmazható. Röviden: ez az egyik bázisa annak a jelenségnek, hogy marxista vagy marxizáló kutatók is kétlik vagy tagadják, hogy mindazok a diktatúrák, amelyek eltérnek a német modelltől, valójában fasiszták lennének. Miután pedig ettől a modelltől többé vagy kevésbé minden más fasizmus eltér, egyre több diktatúrát vontak ki a fogalom alól, olyannyira, hogy végül a fogalom névadójával, az olasz fasizmussal kapcsolatban is kételyek merültek fel „klasszikus" fasiszta voltát illetően.

A fent említett típustévedés még egy további hibás következtetéshez vezetett. A finánctőke szerepét abszolutizálva és tudva azt, hogy a modern társadalomban ez az a csoport, mely – tendenciájában – fokozatosan mindenütt a legerősebb tényezővé válik és önmagában is egyre jobban megerősödik, miközben reakciós természete is fokozódik, a fasizmus uralomra jutását, vagy annak kísérletét egyes kommunista szerzők kezdték minden esetben elkerülhetetlennek, törvényszerűnek tartani. Ezzel az álláspontal szemben Togliatti rámutatott két rendkívül fontos körülményre. Nevezetesen arra, hogy a fasiszta diktatúra létrejötte függvénye egyfelől egy társadalom adott gazdasági és társadalmi helyzetének, struktúrájának, másfelől az osztályok mozgásának, a politikai osztályharcnak. Ezzel a

vizsgálódások körébe bevonta a fasizmus és az egyes társadalmak általános struktúrájának és politikai viszonyainak az összefüggését, s ezt az olasz fasizmus esetében mélyen elemezte.

Félreértések keletkeztek a fasiszta diktatúra *nyílt voltának értelmezése* és alkalmazása körül is. A dimitrovi szöveg egészéből, pl. abból a megállapításból, mely szerint a fasiszta formák rendkívül változatosak, továbbá, hogy ez a diktatúra lehet „leplezett" is, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Dimitrov e szót abban az értelemben használja, mint ami a fasizmust elkülöníti a polgári demokráciáktól, a parlamentáris rendszertől. Azt akarja általa kifejezni, hogy ez a rendszer nem a szokványos osztálydiktatúrát jelenti, hanem ezen belül diktatúrát, a szó szoros értelmében vett diktatórikus államszervezeti és kormányzati rendszert. Midőn viszont azt mondja, hogy ez a diktatúra, mely minden vonatkozásban új fajtájú, lehet leplezett is, nyilvánvalóan nem a tüzet akarja összeházasítani a vízzel, a szó szoros értelmében vett diktatúrát a parlamentarizmussal és a polgári demokráciával, hanem azt kívánja hangsúlyozni, hogy a fasiszta diktatúra többféle formában jelentkezhet, így olyan formában is, mely takarni törekszik valódi tartalmát, lényegét. Lehetséges tehát, hogy egy rendszer fasiszta diktatúrát testesítsen meg belső szerkezetét, működését tekintve, megölje a polgári demokráciát, kiirtsa a parlamentarizmus lényegét, miközben esetleg megtartja a korábbi polgári berendezkedés néhány formai elemét. A rendszer azonban természetesen csak abban az esetben fasiszta, ha valóban tartalmazza annak lényegét.

E felfogás pontatlan értelmezéséből számos hibás következtetés származott. Egyes esetekben „leplezésnek" tekintették magát a parlamentarizmust, holott az a szokásos módon és mértékben funkcionált. Más esetekben a diktatúra „nyíltságát" azonosították a kommunista párt helyzetével, vagyis úgy vélekedtek, hogy a kommunista párt il-

legalitásba szorulása egy országban a legbiztosabb jele annak, hogy előállt a nyílt fasiszta diktatúra. Az, hogy ez az utóbbi felfogás súlyos tévedésekhez vezethet, arra nézve figyelmeztető volt – többek között – az olasz fejlődés.[8]

Mindazokat a konkrét helyzetelemzésen alapuló, döntő fontosságú megállapításokat szem előtt tartva, melyeket a Komintern, illetve a kommunista gondolkodók tettek, a *történetírásnak* – ha a fasizmus komplex problematikájával foglalkozik – a további részletek feltárása mellett törekednie kell új szintézis alkotására, illetve e kérdés néhány eddig elméletileg nem, vagy kevéssé vizsgált pontjának megvilágítására.

A nemzetközi történetírásban a fasizmuskutatás az utolsó mintegy tíz évben reneszánszát éli. Mind a részletekbe menő alapkutatások, mind az új teoretikus megközelítések száma évről évre rendkívül nagy mértékben növekedik. Nem kívánunk itt részletekbe bocsátkozni az egyes irányzatokat illetően, de néhányukat mégis meg kell említenünk. Ma is élnek a nyugati világban még a húszas és harmincas évekre visszamenő olyan megközelítések, melyek a fasizmust tisztán pszichológiai szinten vizsgálják, akár úgy, mint a szellem általános eltévelyedését, akár, mint egy bizonyos társadalmi réteg pszichikumának kóros megjelenését. Ezek az elméletek részben filozófiai iskolákhoz, részben a freudizmus interpretációihoz kapcsolódnak.

A polgári tudományban új törekvésként jelentkezett a fasizmus szociológiai, illetve szocio-ökonómiai magyarázata. Nagy eltérések és variációk mellett lényegében ehhez az irányzathoz tapad – sok helytálló részletmegállapítás

[8] Az olasz fasiszta állam 1924-ben először a Néppárt ellen indított frontális támadást, ezt követően a szocialisták ellen. E két párt tömegbázisában nagy számban találhatók olyan rétegek, melyekre a fasiszta párt is támaszkodott, illetve támaszkodni kívánt. Utoljára került sor a kommunistákra, akik a fasiszták által el nem ért tényleges nagyipari munkásságot tömörítették.

mellett – a fasizmus jelenségének a középosztállyal vagy középrétegekkel történt egyoldalú azonosítása, illetve a fasizmus uralomra jutásának, mint az állami monopolkapitalizmus felé egyes esetekben szükségszerűen történő áttörésnek értelmezése. Ugyancsak ehhez a körhöz tartozik a fasizmus, mint a társadalom eltömegesedése egyik formájának felfogása, amit egyesek odáig terjesztenek ki, hogy az úgynevezett tömegtársadalmak totalitárius formáinak két fő megjelenését egyfelől a fasizmusban, másfelől a szovjetrendszerű társadalmakban vélik felfedezni. Ez az utóbbi tudománytalan és tendenciózus vonulat azonban távolról sem jellemző a szociológiai vizsgálatok egészére, melyek körében több értékes, a történészek által is eredménnyel felhasználható írás keletkezett.

A történész-interpretációk sorában egyre többször találkozni azzal a felfogással, mely a fasizmust a sajátos, késleltetett nemzeti fejlődéssel hozza kapcsolatba, s ezt mindenekelőtt a modern korra érvényesíti. Több kutató nemcsak a társadalmi elmaradottság, gazdasági előretörés diszkrepanciáját, időeltolódását elemzi ebben az összefüggésben, hanem az előbbihez kapcsolva önálló szerepet tulajdonít a késői és torzulásokkal érvényesülő nemzeti egység problematikájának.

Mint említettük, nagy fellendülés tapasztalható a szakszerű, a fasiszta mozgalmak történetének, összetételének, hatásuk vagy hatástalanságuk tényezőinek, a rendszerek belső és külső mozgásának vizsgálata területén is. E munka szinte minden országban folyik. A nyugati történetírásban a domináló angolszász irodalom mellett elsősorban az olasz és a német történetírás mutatkozott eredményesnek.

Igen jelentős eredmények születtek – elvi s ugyanakkor szakszerű, részletfeltáró történeti művek, tanulmányok és szintézisek körében –, az utolsó évtized szovjet történetírásában az olasz fasizmus, a spanyolországi Primo de Rivera-féle katonai diktatúra és a spanyol polgárháború, a Salazar-

rendszer, egyes balti fasiszta mozgalmak stb. kérdésére vonatkozóan alapvető fontosságú munkák láttak napvilágot, s az elvi tudományos kérdésekről több ízben hasznos tudományos megbeszélések zajlottak le. Hasonló képet mutat a népi demokráciák történetírása is, elsősorban saját fasiszta mozgalmaikra, vagy múltbeli diktatúráikra irányítva a fő figyelmet, de nem ritka, hogy ezeknek az országoknak a történészei általános, illetve elméleti kérdésekkel is foglalkoznak, valamint a különféle fasizmusok egymáshoz való viszonyát, kölcsönös hatásukat vizsgálják. Az utolsó évek marxista történetírása előtérbe helyezi egyrészt a történeti összehasonlító módszert, másfelől az egyes országok belső viszonyai történeti alakulásának vizsgálatát.

Mindenekelőtt vizsgálnia kell azt a kérdést, hogy mi az a *történelmi talaj* általánosságban véve, mely alapot szolgáltat a fasiszta mozgalmak, illetve a fasiszta rendszerek keletkezésére. Tisztázásra szorul továbbá, hogy ezen belül konkrétan milyen *gazdasági és társadalmi viszonyok, struktúrák* keretében, tehát a történeti fejlődés mely típusát képviselő országokban jött létre ténylegesen fasiszta diktatúra, s ezt milyen politikai osztályharc váltotta ki, illetve kísérte. Vagyis: vizsgálnia kell általában és különösen a fasiszta diktatúra és a struktúra összefüggéseit, továbbmenően pedig azokat a *konkrét politikai tényezőket,* összefüggéseket, *melyek az adott struktúrában* éppen ebben vagy amabban az időpontban és éppen ebben vagy amabban a formában a *fasizmus kiváltásához vezettek.* Egyedenkénti elemzésre szorul mindemellett a két világháború között keletkezett valamennyi diktatúra abból a szempontból, hogy kimeríti-e az újfajta burzsoá diktatúra fogalmát, s amennyiben igen, úgy az általános és döntő azonosságokon belül milyen alcsoportba sorolható, illetve milyen fontosabb egyedi sajátosságokat, jegyeket mutat.

A fasizmus keletkezését tehát három tényező alapján kívánjuk közelíteni: az általános, vagyis az egész tőkés

rendszerre jellemző válság; a különös, vagyis a fasizmus által érintett, valójában uralt országok sajátos helyzete, vonásai és végül az egyedi, vagyis egy meghatározott ország konkrét politikai körülményei alapján. Mivel a vizsgálatban nagy szerephez jut a vizsgált övezet struktúrájának kérdése, szeretnénk előzetesen tisztázni, hogy a struktúra fogalmát milyen értelemben használjuk. Teljes egészében a Marx, Engels és Lenin által kifejtett, illetve használt társadalmi osztályszerkezet értelmében. A marxizmus klaszszikusai a kapitalizmus és annak imperialista szakasza esetében kidolgozták e formációk általános, minden társadalomra érvényes alapformáját, de emellett keresték és több esetben, mint pl. a 19. századi Anglia, Franciaország, Németország és a 20. századi Oroszország esetében ki is munkálták az egyes országok sajátos, egyedi osztály- és rétegstruktúrájának képét. Mindegyikük hangsúlyozta, hogy a politikai fejlődés objektív meghatározói között az egyes országok sajátos osztálystruktúrájának, egymástól való eltéréseiknek döntő jelentősége van. Így többek között nagy jelentőségük van az olyan strukturális eltéréseknek, melyek az alapvető osztályok abszolút és relatív számarányaiban, jellegükben, elhelyezkedésükben, a társadalomban jelenlevő kispolgári elem nagyon különböző mérvében, annak összetételében, eredetében, jellegében, tulajdonságaiban stb. jutnak kifejezésre. Konkrét osztályszerkezeti vizsgálataikba a marxista klasszikusok bevontak két további tényezőt is. Egyfelől a történeti, tradíciókon nyugvó objektív társadalmi szerkezeti maradványok kérdését, mely ugyan része a társadalmi szerkezet egészének, de mégis külön figyelmet érdemel az egész társadalom viszonylataira gyakorolt hatása által, másfelől az úgynevezett érdekvizsgálatot, mely ugyan szintén a társadalom általános gazdasági és társadalmi meghatározottságain alapul, de totalitásában magába foglal számos történetileg kialakult és a

jelenre hagyományozott politikai, kulturális, egyszóval tudati elemet is.

A marxizmus kimunkálói általános és különös osztály-struktúra-elemzéseik folyamán nagy vonalakban megkülönböztettek regionális struktúrákat is, vagyis az általánoson belül a különös vonások alapján bizonyos értelemben kategóriákat láttak kirajzolódni. Így jár el mind Marx, mind Engels, midőn egyfelől a kapitalizmus „normális" fejlődéséről beszél Franciaországban, Angliában, Norvégiában stb., és ettől elkülöníti a „korlátolt", a „normálistól eltérő", „retrográd" stb. utat, melyet például a kapitalizmus németországi fejlődése járt.[9]

Ugyanezen az úton halad Lenin, megállapítva pl., hogy Oroszország nem a kapitalizmus fejlettségétől, hanem fejletlenségétől szenved, s arra az eredményre jut, hogy Oroszország „kispolgári ország, nagyon erős feudális, ázsiai tradíciókkal".[10] Noha ezekben az elemzésekben mint csoport csak a „normális" fejlődést képviselő országok együttese jelentkezik egy-egy attól eltérő ország specifikumaival szembeállítva, nyilvánvaló, hogy a normálisan fejlett régióval egy „nem normálisan" fejlődő, attól eltérő szintű és fejlettségű régió áll szemben. Ez a régió távolról sem földrajzi fogalom, hanem azoknak az országoknak együttesét jelöli, melyek egyrészt kimerítik a kapitalizmus általános fogal-

[9] Marx–Engels: A lengyel vita Frankfurtban. *Marx–Engels* Művei. 5. köt. Budapest 1961. 319. old.; *Engels* Forradalom és ellenforradalom Németországban. *Marx–Engels* Művei. 8. köt. Budapest 1962. 7. old.; Engels: A status quo Németországban. *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 45. old.; Engels: Az erőszak szerepe a történelemben. *Marx–Engels* Művei. 21. köt. Budapest 1970. 377. old.; Engels – Paul Ernsthez. *Marx–Engels:* Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 24–25. old.

[10] Vö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. *Lenin* Összes Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. és Lenin: Kik azok a „népbarátok"... *Lenin* Összes Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964.

mát, de másrészt azon belül a „normálistól" eltérő történeti fejlődést éltek meg. Történeti-társadalmi kategóriákról lévén szó, a „normális", vagy bármi más megjelölés, amivel helyettesíthetjük (pl. a klasszikus) nem tartalmaz sem morális, sem másmilyen értékítéletet. Ugyanakkor, ha a „normális" tőkés út a kapitalizmus egészének kialakulása és evolúciója szempontjából tipikusnak és az egyes országok tőkés kibontakozása szempontjából szerencsésnek is mondható, a világ egészében semmiképpen sem reprezentálta a túlnyomó mennyiséget. A tőle eltérő fejlődési képletet mutató világ mennyiségileg sokszorosan felülmúlja a kapitalizmus klasszikus fejlődésű vidékeit. E második csoport egyes országai, még ha ki is emeljük soraikból a függőségben élő gyarmati világot, „a normálistól" való elhajlás nagy színskáláját mutatják. E szintek Európában a 20. század elején az iparilag magasan fejlett, jelentős számú modern ipari munkássággal rendelkező Németországtól, tehát egy olyan országtól, ahol a kapitalizmus magasan fejlett szintet ért el, a „kapitalizmus alacsony fejlettségétől" szenvedő Oroszországig számos variánst reprezentálnak. Ugyanakkor azonban több ponton továbbra is fennáll strukturális azonosságuk. Egyformán szenvednek pl. attól, hogy valamennyien „kispolgári" országok, méghozzá a „normálisan" fejlett tőkésországok kispolgárságától összetételében, eredetében és az ebből fakadó összes egyéb meghatározottságában eltérő kispolgárság erős jelenléte értelmében. Azonosak továbbá abban is, hogy így vagy úgy, mindegyikükre rányomja bélyegét egy történetileg rendkívül hosszú feudális múlt, a középrétegek kérdésén túlmenően a vezető gazdasági osztályok jellegét tekintve is, továbbá abban, hogy ugyane tényező által a társadalmi csoportok érdekfelfogása erősen színezett a feudális-reakciós világnézeti, politikai stb. képletek által.

A konkrét elemzés alapján ma már úgy tűnik, meg lehet vonni azt a kört, mely a fasiszta diktatúra fogalmi kö-

rét alkotja. Természetesen csak akkor, ha e diktatúrákban azokat a kritériumokat elemezzük, melyek ezeket elkülönítik minden más formátumú diktatúrától, lett légyen az diktatúra a szó általánosabb értelmében (a burzsoázia valamely csoportjának uralma a demokrácia, a parlamentarizmus formájában), illetve egy szűkebb értelemben vett, de korábban is létezett típusú – királyi, despotikus, katonai stb. – diktatúra.

Megjegyezzük, hogy a definíció elvileg más úton is kialakítható. Elképzelhető, sőt helyeselhető módszer valamennyi, a korszakban keletkezett diktatúra konkrét elemzése, s mindegyiküknek saját természetük szerinti elnevezése. Ez annál is kézenfekvőbb, mivel e rendszerek között két teljesen egyformát nem találunk. Ezt követhetné a múltból visszakísértő diktatúratípusok elhatárolása, s a maradék, valóban új fajtát megtestesítő és ennyiben azonos természetű diktatúrák számára a megfelelő meghatározás kijelölése. Ezt az utat azonban több ok miatt nem kívánjuk végigjárni. A legfőbb ok az, hogy a fasizmus szó, mint az újfajta diktatúra meghatározása, mint ezek gyűjtőfogalma meghonosodott, s így alkalmazhatónak látszik még akkor is, ha a rendszerek között jelentős eltérések mutatkoznak. Egyszerűbbnek tűnik tehát az új vonásokat képviselő azonosságok megállapítása, az ide nem sorolható formátumok kirekesztése, illetve a fasiszta diktatúrák eltérő sajátosságainak, s ezek alapján típusainak kijelölése.

Dimitrov érzékelteti és Togliatti kifejti, hogy a fasizmus új természete kapcsolatban áll azzal a körülménnyel, hogy a gazdasági vezető csoport ezúttal egy olyan, a politika területén először jelentkező gárdára bízza saját politikai képviseletét, mely korábban ilyen feladatot nem látott el. Ebben a kérdésben is sok volt egy időben a félreértés, a tévedés. Voltak, akik azt gondolták, hogy a finánctőke diktatúráját maguk a finánctőkések látják el, holott a polgári államokban az ilyen egyszerű képletek rendkívül ritkák.

Elvétve fordul elő, hogy az a csoport, melynek érdekeit az adott politikai uralmi rendszer kifejezi, maga lássa el saját politikai képviseletét. Nemcsak a végrehajtó hatalom szintjén ritka ez, de a törvényhozásban sem kell feltétlenül tükröződnie. A polgári rendszerben – azzal a feltétellel, hogy a politikai vezetés tartósan nem kerülhet szembe a gazdasági elit érdekeivel – vitathatatlanul kialakul a politikai szféra bizonyos önállósága, különállása. Az érdekképviselet bonyolult áttételek útján realizálódik, s a politikai szférának megvan a maga belső élete, játékszabálya. Mindemellett a politikai garnitúra egyes csoportjai másmás gazdasági kör elképzeléseit fejezhetik ki, illetve másmás gazdasági csoportra támaszkodhatnak, miközben ugyanannak a gazdasági csoportnak, pl. a finánctőkének lehet időben változó, vagy akár egyazon időben is többféle politikai alternatívája. A tőkés viszonyok között a politikai képviseletet egyes esetekben a kapitalizálódott, és múltja alapján nagyobb politikai rutinnal rendelkező földbirtokos réteg, míg más esetben a polgári értelmiség, a polgári, középpolgári elemek politikára specializált szárnya látja el, és így tovább. Az első világháború után egyes országokban lehetővé vált, hogy a jelentős munkásbázissal is rendelkező reformista pártok vegyék kézbe a politikai hatalmat, s ez az általuk képviselt, illetve végrehajtott bizonyos reformok ellenére elviselhető vagy egyenesen üdvös legyen a vezető gazdasági tényezők számára. Egy más típusú és merőben más irányú új politikai képviseletet jelent ugyanebben az időben a fasiszta csoport megjelenése a hatalomban.

A tapasztalat az, hogy míg az előbbi politikai váltás azon országok egyikében-másikában válik tartóssá, melyeket Marx és Engels „normális" fejlődésűeknek tekintett, vagyis a „legöregebb" tőkésállamokban, addig a politikai képviselet fasiszta formája az ettől eltérő fejlődést és struktúrát mutató országokban alakult ki. Nyilvánvalóan ezek az

eltérő osztályszerkezeti elemek, melyek részben objektívek, részben tudatiak, magyarázzák elsősorban, hogy az általánosságban azonos típusú, tehát tőkés viszonyok között a politikai képviseletben egymástól ennyire eltérő, az össztársadalmi és egyéni létet alapvetően befolyásoló különbségek keletkeztek. Sok más esetleges tényező mellett bizonyára éppen a nagy társadalmi eltérésekben kereshetjük azokat a motívumokat, amelyek az egyik esetben lehetővé teszik a szociáldemokrácia politikai uralmát, egy másik esetben pedig utat nyitnak az új politikai erő, a fasizmus hatalomra kerüléséhez. Az a közelítés tehát, mely szerint a fasizmus a gazdasági vezető elit bizonyos csoportjainak diktatúrája, megkívánja nemcsak e csoportok közelebbi vizsgálatát, hanem a speciális társadalmi viszonyok és politikai körülmények alapos elemzését is, melyek közepette a fasiszta rendszer megvalósulhatott.

A politikai szférában bekövetkező változások mindig magukkal hozzák a személyi cserén túl a politikai képviselet társadalmi színezetében, a hozzá tartozó szervezeti formákban és ideológiában is kifejeződő változást. Különösen szükséges egy ilyen csere a politikai vezető rétegben, annak elméleti irányultságában és módszereiben, amikor egy olyan alapvető változásról van szó, mint amilyen a polgári parlamentarizmus felszámolása és egy olyan hatalomnak a létesítése, amelyben a végrehajtó hatalom lényegileg abszorbeálja az állam többi funkcióját, illetve abszolutizálja az állam hatalmát.

Ezen a ponton oldódik fel – valójában önmagától – az a látszólagos ellentét, hogy a fasiszta mozgalmak középrétegbeli meghatározottságúak, vezető csoportjuk tagjai többnyire szintén e társadalmi rétegből kerülnek ki, s a fasiszta diktatúra mégsem e rétegeknek a diktatúrája, mégsem e csoportok, hanem *a társadalom vezető gazdasági erőinek az érdekeit testesíti meg.*

Az újfajta diktatúra lényeges alkotóeleme, hogy az új rendszer kialakításában egy, a politikába újonnan bevont csoportnak, közelebbről a fasizmust képviselő csoportnak döntő vagy jelentős szerep jut.

Ez a csoport nem általános értelmű osztályelhelyezkedésében új, hiszen a középrétegek egyik vagy másik csoportjának jelenléte a politikai vezető garnitúrában egyáltalán nem új jelenség, hanem annyiban új, hogy bizonyos típusú középrétegek bizonyos csoportjai, melyek megelőzően jelentős részükben aktívan nem politizáltak, politikai alakulattá szerveződnek az addig ismert politikai kereteken – liberalizmus, radikalizmus, konzervativizmus, vagy akár szociáldemokratizmus – kívül, mégpedig egy új, magát radikálisnak mutató ultrareakciós eszmeáramlat jegyében és ennek megfelelő politikai alakulat kebelében. Nem lehet vitás, hogy noha a fasiszta mozgalom kisebb vagy nagyobb mértékben egész Európát érintette, e jelenség tömegessé, számottevővé és nemegyszer sikeressé abban a régióban vált, mely a kapitalizmus „nem normális" fejlődési útját követte. Minthogy a kispolgárság politikai aktivizálódása, alkalmassága arra, hogy egy tömegmozgalom alapjává váljék, abban a mértékben fokozódik, amelyben a kapitalizálódás szétrombolta a megelőző feudális viszonyokat és osztályokat és így – többek között – felbomlasztotta a parasztságot és ugyanakkor kitermelt egy számottevő városi kispolgárságot, felmerül az a kérdés, hogy a tőkés viszonyok fejlettségének hol van az alsó határa, amelyet meghaladva ilyen – a politikai vezetésre, illetve az abban való részvételre alkalmas – új réteggel, fasiszta közeggel egyáltalán számolni lehet.

Ugyanakkor újabb problémát vet fel, hogy egy ilyen új csoport hatalomátvétele, illetve a hatalomban való jelentős részesedése milyen úton-módon történhet. Vizsgálni kell tehát azokat a *módokat* is, ahogyan e csoportnak, s vele

együtt a fasiszta szakasz kibontakozásának útja megnyílik: ez a komplexum magában foglalja a *fasiszta tömegmozgalomnak,* mint előfeltételnek a kérdését, amit több kutató kifejezetten szükségesnek vélt,[11] továbbá a fasiszta milíciák, a különleges fegyveres alakulatok problémáját. A kérdés lényege abban áll, hogy e tényezők létezése szükségszerűen hozzátartozik-e az új, fasiszta diktatúra létesítéséhez, vagy pedig – mint mi gondoljuk – az utóbbi útjai az adott társadalom általános helyzete, konkrét problémái és az aktuális politikai szituáció szerint módosulhatnak.

Mindenesetre nyilvánvaló, hogy a fasiszta mozgalom kategóriája a vizsgált korszakban általánosabb és szélesebb, mint a fasiszta diktatúra kategóriája. Illetve, amennyiben úgy találjuk, hogy újfajta diktatúra keletkezett megelőző számottevő fasiszta tömegmozgalom kibontakozása nélkül is, illetve ennek szerepét másfajta szervezetek töltötték be, úgy ebben az értelemben szűkebb fogalom.

Ez szükségessé teszi, hogy *határozott különbséget tegyünk* a fasiszta *mozgalmak* és a fasiszta *rendszerek* között. Ezt alátámasztja, hogy a mozgalom és a rendszer más-más társadalmi rétegekre alapozódik, még akkor is, ha a mozgalmak többségét kisebb vagy nagyobb tőkés, birtokos stb. elemek (általában sohasem ezek egésze vagy meghatározó része) finanszírozták. A rendszerek társadalmi bázisa és ideológiája – a mozgalmi szakaszhoz képest – jelentős mértékben átalakul.

A *fasiszta mozgalmak* fogalmi körébe vonjuk mindazo-

[11] Ez a felfogás több munkában kifejeződésre jut. Így *Trevor-Roper* id. munkája mellett *Weber, Eugen:* The Varieties of Fascism, D. Van Nostrand Company Princeton, New-Jersey–Toronto–London–New York 1964.; *Nolte, Ernst:* Die faschistische Bewegungen. Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1966, valamint *Solé-Tura, J.:* The political „instrumentality" of fascism (in: The Nature of Fascism már idézett kötetben. 42–50. old.) című munkáiban.

kat a formailag modern, tartalmilag reakciós, szociális demagógiával és nacionalista frazeológiával fellépő áramlatokat, szervezeteket, egyleteket, pártokat, melyek tömegeket kívántak szervezni azzal a céllal, hogy egy újfajta diktatúrát teremtsenek. Ideológiájukat egy újszerű nacionalizmusnak rendelték alá (ennek vonásairól még szólunk), összeolvasztva azt az antimarxizmussal (ezen belül elsősorban az antikommunizmussal) és az antiliberalizmussal.

Azt a kérdést viszont, hogy *a létrehozott diktatúra újfajta, azaz fasiszta-e,* az alábbi kritériumok szerint ítéljük meg: 1. *jelentkezik-e a politikai hatalmat gyakorló csoportban egy olyan fasiszta nézeteket valló, zömében középrétegbeli meghatározottságú elem, mely korábban a hatalomban nem vett részt* (megjegyzendő, hogy a részvétel mérve további kategorizálást tesz lehetővé), 2. *átalakul-e az állam szerkezete és funkciója abban az értelemben, hogy a társadalmi erők önálló mozgását a társadalom alsó rétegei számára lényegében megszünteti, a többi osztályok és rétegek esetében a parlamentáris szinthez képest korlátozza, és megváltoznak-e az állami funkció gyakorlásának módszerei, 3. a rendszer ideológiájában előtérbe kerül-e egy, a korábbi liberális értékrendet felboritó nacionalista koncepció, amely a kollektivitás nemzeti, népi vagy faji gondolata formájában a társadalmi értékrend élére helyeződik, s kiegészül az ideológia antimarxista, antikommunista, antidemokratikus, antiliberális jellegével, valamint a szociális ígérgetések, a szociális demagógia politikájával, 4. ez az ideológia döntővé és hatékonnyá válik-e a tömegek manipulálásában.* – A felsorolt jegyek egyike vagy másika jelentkezhet más, nem fasiszta diktatúrában is; összességük az, mely nézetünk szerint a fasiszta diktatúrát jellemzi, hozzátéve, hogy az egyes fasizmusokban e jegyek kifejlettsége nincs azonos szinten.

A fasiszta rendszer általunk felsorolt kritériumaival kap-

csolatban felmerülhet az a kérdés, hogy a fasiszta állam meghatározói sorában miért nem említjük az *állam beavatkozását a gazdasági életbe,* amint azt több kutató teszi, sőt döntő fontosságúnak tekinti.[12] Megfigyelésünk szerint a fasiszta állam minden esetben megkísérli kiterjeszteni hatalmát a gazdasági szférára, s ez a törekvése gazdaságilag, minden esetben rendkívül súlyos helyzetben levő államokról lévén szó, egyértelműbben és sürgetőbben jelentkezik, mint egyéb esetben. Amennyiben a fasiszta állam ezt a beavatkozást egyáltalán végre tudja hajtani, úgy ez mélyebbre hatoló és gyorsabb, mint a polgári demokratikus államokban, ahol a végrehajtó hatalmat számos tényező korlátozza. Egyúttal a fasiszta gazdasági állami irányítás a gazdaság szerkezetének megváltozását is eredményezheti – a gazdaság részleges vagy teljes átállításával a hadigazdálkodás vágányaira –, ami a polgári demokratikus államokban a második világháborút megelőzően egy esetben sem következett be. Ez az általános fasiszta törekvés azonban csak Németország esetében járt valódi sikerrel. Tőle az olasz „eredmények" is messze elmaradtak, nem szólva a

[12] Az állam gazdasági beavatkozásának szükségességét, mint a fasizmust életre hívó tényezőt a már említettek mellett határozottan képviselte *P. Sering* (tkp. R. Löwenthal): Der Faschismus. (Zeitschrift für Sozialismus, 1935. szeptember–október.) című cikkében. Szorosan tapad ehhez a felfogáshoz J. *Burnham* álláspontja, mely szerint a fasizmus a technikai elit uralma (The Managerial Revolution. New York 1941), valamint *H. Rauschning* nézete, aki a fasizmust a tömegtársadalom elituralmának tekinti (Die Revolution des Nihilismus. Zürich 1938). Végül e nézet azokban az elméletekben konkludál, melyek szerint a fasiszta diktatúra átmenet napjaink monopolkapitalizmusa irányába. Ezt az álláspontot részletezi (a hivatkozott Vajda-cikk mellett) a legutóbbi időben *Poulantzas,* Nicos (Fascisme et dictature. François Maspero, Paris 1970), ő azonban ezt az átmenetet nem köti feltétlenül a fasizmushoz, úgy véli, hogy fasizmus csak akkor keletkezik, ha az osztályharc kiéleződik és bekövetkezik a politikai válság.

portugál rendszerről, vagy a spanyol fasizmus első húsz évéről és így tovább. Úgy tűnik, hogy e fasiszta törekvésnek erősen gátat szabtak az érintett országok általános gazdasági viszonyai, fejlettségük színvonala. Ez az egyik oka, hogy a gazdasági beavatkozást nem vesszük fel a fasizmus kritériumai körébe. Ez természetesen nem ment fel az alól a kötelezettség alól, hogy a tudományos kutatás figyelembe vegye és vizsgálja magát a törekvést, annak formáit, a megvalósulás mérvét, illetve akadályainak okait, a fasiszta és a parlamentáris keretekben megvalósított változatok közötti eltérések természetét. A másik ok, ami miatt a gazdasági irányítottság kérdését a fasizmus kritériumia között nem szerepeltetjük az, hogy ez mint tendencia nem csupán a fasizmusnál, hanem szélesebb körben jelentkezik, s már ezért sem célszerű ezt a fasizmus számára lefoglalni.

Lényegében véve ugyanez áll a tömegek gazdasági manipulációjának kérdésére is. A fasiszta mozgalmak minden esetben éltek a gazdasági ígérgetések eszközével, s ezt a rendszerek is – átalakult formában – fenntartották. Amennyiben a gazdasági szint megengedte, több-kevesebb látványos intézkedést hoztak, sokszor azonban be kellett érniük a puszta ígéretekkel, s azok beváltását a nemzeti-nemzetközi körülményekben bekövetkező változásokhoz kellett kötniük. Egyszerűbben szólva: a mozgalmi korszakban tett ígéretek egy részét nem akarták, más részét nem tudták megvalósítani. A gazdasági manipuláció lehetősége erősen kötődött a helyi gazdasági lehetőségekhez. A gazdasági manipulálás – hasonlóan a gazdasági beavatkozáshoz – a fasizmusnál lényegesen szélesebb kategória; több polgári demokratikus állam is alkalmazta már ebben az időben. A fasiszta diktatúrák esetében úgy véljük, elsősorban azt kell vizsgálni, hogy e manipulálás miben tér el a szokásostól, hogyan illeszkedik be a rendszer általános cél-

jaiba, metodológiájába, ideológiájába, miként ötvöződik a sajátos fasiszta nacionalizmussal.

A fenti két kérdés szorosan összefügg a fasizmus lényegének felfogásával. Újabban több polgári szerző a fasiszta formát a gazdasági fejlesztés eszközének tekinti, egy speciális (átmeneti) helyzetben, emelőnek az állami monopolkapitalizmus kialakítása felé, s ebből kiindulva egyúttal elengedhetetlen elemének véli a modernizálást, „radikalizmust" stb. Eddigi fejtegetéseinkből kitűnik és a továbbiakban még világosabbá válik majd, hogy a fasizmus keletkezésében a gazdasági szféra helyzetét a társadalom struktúrájával szoros kapcsolatban alapvető meghatározónak tartjuk, funkciói között – alárendelten – számításba vesszük gazdasági ténykedését is, sőt *egyes esetekben* elismerjük, hogy sajátos kísérletet jelentett az állami monopolkapitalizmus kialakítására, távol állunk azonban attól, hogy az utóbbi tényezőt azonosítsuk a fasizmus mint politikai rendszer lényegével, s hogy jellege szempontjából a gazdasági tevékenységet kizárólagosnak, vagy akár elsődlegesnek tekintsük.

Végül megjegyzést kívánunk fűzni a *kontinuitás és az újszerűség, a konzervativizmus és a „radikalizmus"* kérdéséhez.[13] Úgy véljük, hogy – mint általában – az új minőség egy, a korábbi állapotnak megfelelő irányban, arra épülve, ebben az értelemben tehát kontinuitásszerűen ke-

[13] A fasizmussal foglalkozó szerzők egy része a fasiszta rendszert a „radikalizmus", „dinamizmus" vagy esetleg a „forradalmiság" fogalmához fűzi. Így a már idézett Trevor-Roper és Weber mellett *Lipset, S. M.*: Fascismo: sinistra, destra e centro, in: De Felice, Renzo: Il Fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici. Editore Laterza, Bari 1970. 571–582. old. Lipset ezen a ponton különíti el a fasizmust azoktól a konzervatív szélsőjobboldali rendszerektől, amilyeneknek Horthy, Dollfuss, Salazar stb. szisztémáját véli. Az utóbbiak társadalmi bázisát egyúttal a felső, gazdag rétegekben látja, szemben a fasizmus középrétegbeli bázisával.

letkezik. Az ugrást nem egy minden elemében vadonatúj jelenség keletkezése, hanem a szerkezetében, összekötéseiben új minőség jelenti. Ebben a szerkezetben helyet foglalhat, mind társadalmi, mind politikai és elméleti tekintetben a korábbi elegy számos eleme, a döntő az, hogy az új ötvözet új alapvető tulajdonságokat mutat-e. Lehetséges tehát, hogy az újfajta burzsoá diktatúra kontinuitásos alapon, „akotmányosan" keletkezzék (Németország), ellenforradalmi harcban, de mindent megtéve azért, hogy saját kontinuitását bizonyítsa (Magyarország), katonai puccsra támaszkodva, de attól eltávolodva (Portugália) vagy polgárháborúban (Spanyolország). Úgy tűnik, hogy a mód, ahogyan az átmenet megtörténik, összefügg az új diktatúra sajátosságaival. Minél erőszakosabb ugyanis az átváltás módja, annál kevésbé találkozunk fasiszta tömegmozgalommal, s az új rendszer annál konzervatívabb színezetű. Más oldalról megközelítve: minél modernebb az állam, amellyel a fasizmus szembeszáll, annál inkább fejleszt és fejleszthet ki tömegmozgalmat, annál radikálisabb, uralomra jutva pedig annál dinamikusabb lesz. Nem bizonyos viszont, hogy egy puccs, egy diktatórikus fordulat vagy egy véres ellenforradalom elvezet az újfajta diktatúrához.

Mindez véleményünk szerint a *politikai vezető csoport összetételére* is vonatkozik. Ahhoz, hogy új szerkezet, új összefüggés keletkezzék, feltétlenül szükséges egy új elemnek a megjelenése, mert ez válthatja ki az átrendeződést, illetve ez lehet alapja az áthasonulásnak. Abban a szakaszban, midőn a fasizmus már nemzetközileg döntő tényező, az áthasonulás *bizonyos, szűkebb* értelmű lehetősége nemzetközi méretekben is fennáll. Egy teljes egészében vagy zömében új vezető réteg[14] fellépése nem előfelté-

[14] Teljes őrségváltás tulajdonképpen sehol sem zajlott le. Az államapparátus döntő pontjainak megszállása az új vezető elit által fokozatosan történt, és különböző méreteket öltött.

tele azonban annak, hogy a politikai vezető réteg arculata új színt öltsön. Lehetséges, hogy ez jelentős, az idő előrehaladtával esetleg nagy százalékú „őrségváltás" útján valósul meg, de sokszor csupán részleges cserékre kerül sor. A fasiszta rendszerek körében az sem ismeretlen jelenség, hogy korábban más elkötelezettségű csoportok és egyének hozzá csatlakozzanak, vagy hogy ilyen személyiségek vezető szerepet biztosítsanak ott maguknak. Ez a jelenség közismert a fasiszta rendszerekben, ahol a különféle politikai áramlatok opportunistái közelednek és beolvadnak az államrendszerbe, nemegyszer a fasiszta pártba. Az is előfordul, hogy az államhatalom kényszerítő nyomása nélkül egyes, másutt elkötelezett politikusok „megtérjenek" a fasizmushoz, sőt hogy azt vezető szinten képviseljék egy-egy fasiszta mozgalomban. Még arra is van példa, hogy valamely politikai áramlatot képviselő zárt csoport fokozatosan közeledjék a fasizmushoz és azzal összeolvadjon, amint ez történt az olasz nacionalista csoport, a Franco képviselte katonatiszti reakció stb. esetében. Ezzel szemben nem valószínű, hogy egy ilyesfajta átrendeződés bármely hagyományos politikai áramlat esetében önmagától, a külső fasiszta tényező megjelenése és jelentős hatása nélkül végbemehessen.

A fasiszta diktatúrán belül a politikai vezető réteg összetétele az egyik alapot képezheti számunkra e diktatúrák csoportjainak elkülönítésére. Kizártnak látszik azonban, hogy egy új szisztémát teljes egészében a régi politikai vezető réteg, vagyis a hagyományos politikai eszmerendszerben mozgó csoport valósítson meg. Az ilyen esetekben valóban inkább külső jegyek utánzásáról, vagy bábállamokról van szó.

Elvileg azonos módon közelítjük meg a *fasiszta ideológiák* kérdését is. Abból indulunk ki, hogy ez egy új szituációba került réteg összeillesztésében újszerű ideológiája,

ami azonban több oldalú kontinuitást mutat mindazokkal az ideológiai elemekkel, olykor rendszerekkel is, melyeket ebben az új ötvözetben saját céljainak megfelelően használni tud. Az ideológiák ún. *„radikalizmusának"* foka számos tényezőtől függ. Alárendelt az általános fejlettségi, az urbanizáltsági foknak, a munkásmozgalom fejlettségének, annak, hogy a fasizmus vezető csoportja milyen rétegekből kerül ki, ezek a rétegek milyen környezetből származtak, milyen elméletekkel ismerkedtek meg előéletükben. Függ továbbá attól, hogy a fasizmus mozgalmi szakaszának kezdetén vagy delén áll-e, vagy pedig már uralomra jutott és így tovább. Módszertanilag mi sem félrevezetőbb, mint egy fasiszta rendszer ideológiáját, radikalizmusa fokát azon mérni pl., hogy egy másik mozgalom, különösen kezdeti szakaszában milyen messzire ment az ígéretek és az általános radikalizmus vagy az antikapitalizmus területén.

Mindezek ellenére a fasiszta ideológiák esetében megfigyelhető, hogy egyik típusuk – mindegyik szakaszában – konzervatív, tradicionális, a hagyományokhoz kötődő, másikuk pedig radikális, dinamikus, sőt „forradalmi" voltát hangsúlyozó. Az előbbieket, ha a már felsorolt lényeges vonásoknak megfelelnek, nem rekesztjük ki a fasizmus fogalomköréből.

A kor, amelyben a tömegesen fellépő fasiszta jelenségek – időben fokozódó mértékben – eluralkodtak, 1918-tól 1945-ig terjed. Ezen belül a fasizmus súlya és jelentősége periodikusan növekvő tendenciát mutatott. A fasizmus mint összjelenség kibontakozásának és eluralkodásának szempontjából ezt a korszakot a következőképpen tagolhatjuk: 1. 1918–1929, a háborút követő forradalmi válság talaján keletkezett mozgalmak, az olasz fasizmus keletkezése és döntő hatása; 2. 1929–1938, a gazdasági világválság hatására a fasiszta mozgalmak fellendülése, a német fasizmus uralomra jutása és döntő hatása, amelyen be-

lül fontos határkő 1933, a nácik hatalomra jutása; 3. 1938–1943, a fasizmus erőszakos terjesztése a katonai nyomás és a háború eszközeivel; 4. 1943–1945, a fasizmus visszaszorulása, felbomlása, bukása.

A fentiekben összefoglaltuk a kérdés vizsgálatában általunk alkalmazni kívánt legfontosabb elvi kiindulópontokat és módszertani eljárásokat, a továbbiakban pedig megkíséreljük vázolni a fasizmus – mozgalom és rendszer – keletkezésének körülményeit és jellegét, amint az a kutatások mai fokán lehetséges.

I. A fasizmus talaja és elméleti előzményei

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy *mire vezethető vissza a fasizmus megjelenése és eluralkodása Európában*, az okok három csoportjával kell számolnunk: a kapitalizmus általános válságával, az egyes országok gazdasági, társadalmi és politikai struktúrájával, valamint bizonyos konkrét, esetenként változó kiváltó tényezőkkel. Ezek sorában a legáltalánosabb faktor a *tőkés rendszer válsága*, amit mint tényt sem a történészek, sem a szociológusok, sem a közgazdászok stb. nem tagadnak. Aligha vonható kétségbe, hogy a válságjelenségek, mint a tőkés rendszer súlyos betegségének szimptómái jutottak felszínre, s nemigen akadhat kutató, aki megpróbálná a fasizmust e tünetektől elkülönítve vizsgálni. Hiszen ez az atmoszféra az, amelyben a fasizmus jelentkezik és nagyra nő.

Ezzel azonban magát a fasizmus keletkezését nem magyaráztuk meg. A válság az egész világon érvényesült, fasizmus viszont csak annak egy bizonyos részén keletkezett. Ezért nem oldják meg a problémát az olyan megfogalmazások, melyek szerint a fasizmus a monopolkapitalizmus „adekvát államformája", vagy az „állami monopolkapitalizmus bevezetésének" formája. Míg a definíciók azon oldala feltétlenül helyes, hogy a fasizmus az imperializmus korában lép fel, s ezen belül abban a korban, midőn az állami monopolkapitalizmus kérdése is napirendre kerül, nem magyarázza meg azt a problémát, hogy a válság kere-

tében felmerülő nehézségek és azok megoldásának kísérlete egyes országokban miért vezet fasizmushoz, más országokban pedig miért nem, sőt az utóbbiak egy részében miért nem bontakozik ki számottevő fasiszta mozgalom sem. Úgy véljük, hogy a létrejött *különleges nemzeti struktúra* eredményezi azt, hogy a válság által teremtett nehézségek különösen súlyosakká váljanak és a társadalom nélkülözze azokat a levezetőket, melyek segítségével a régi politikai keretekben ezek még elviselhetők. Feltehető, hogy e struktúrákban a nemzeti egyediség és esetlegesség mellett nem nehéz közös nevezőt találni.

A fenti két tényezőnél természetesen lényegesen esetlegesebb az az *egyszeri, egyedi történelmi motívum,* amely valamely, esetenként változó pillanatban – az előbbi faktorok talaján – olyan *társadalmi-politikai* krízishez vezet, melyet az uralkodó osztályok a fasizmus segítségével próbálnak feloldani. Ilyen szituációt számos ok teremthet.

Vizsgáljuk meg közelebbről a *tőkés válság* és a gazdasági-társadalmi szerkezet, valamint a fasizmus összefüggéseit. Melyek az egész tőkés világban érvényesülő válság általános jellemzői?

A válság mélyén *gazdasági tényezők* húzódtak meg, melyek időszakos gazdasági válságokban is felszínre törtek, szinte állandóan jelt adtak viszont magukról a korszakon végighúzódó – bár különböző erejű – pénzügyi válságban és az agrárválságban.

A *világgazdaság rendszerét* döntően három alapprobléma uralta. Ezek közül a leglényegesebb az volt, hogy a 19. század vége óta a fejlett tőkésállamokban fokozatosan kibontakozó *monopolista nagytőkés gazdaság, az imperialista korszaknak megfelelő rendkívül kiterjedt ipari apparátus meghaladta azokat a gazdasági és társadalmi kereteket, viszonyokat, melyek a tőkés magántulajdon hagyományos formáin alapultak s azt a gazdaságpolitikát, melyet a tőkés gazdaság, illetve a tőkésállam a kapitalizmus klasszikus*

korszakából örökölt. Az új, rendkívül kiterjedt gazdasági erők nem fértek meg a liberalizmus gazdasági szervezetével és a liberális gazdaságpolitikával, sőt a kibontakozó imperialista gazdaság objektíve meghaladta az imperialista gyarmatosítási rendszer ismert formáit is.

Az alapvető gazdasági probléma minden valóban hatékony korrigálását lehetetlenné tette az a körülmény, hogy a monopolkapitalizmus valódi természetét hosszú időn át nem ismerték fel (kivéve egy-két közgazdászt: I. Fisher, J. M Keynes), csak a gazdasági válság súlya alatt kezdtek egy új gazdaságpolitikai rendszer után tapogatózni, ami azután a második világháborút követően kiteljesedő állammonopolista kapitalizmusban öltött testet.

A tőkés gazdaság e legfőbb ellentmondását a válság korszakában több tényező eltakarta. Továbbra is hinni lehetett, hogy egyes országok gazdasági nehézségeit pusztán az egyenlőtlen fejlődés és az annak következtében kialakult méltánytalan politikai helyzet okozza, mindenekelőtt a gyarmati területek és befolyási szférák elosztásának egyenlőtlensége. Míg a magukat kisemmizetteknek tekintő tőkéscsoportok, illetve tőkésállamok problémáikat megoldhatónak vélték az igazságtalan felosztás korrigálásával, addig a pozícióban levők éppen arra törekedtek, hogy „birtokaikat" megvédve konszolidálják magukat. Nem ismerték fel egyelőre, hogy az olyannyira védett pozíciók önmagukban véve is meginogtak, s az adott rendszer a gyarmati uralom kialakult formájában szintén leáldozóban van.

A háború után mutatkozó súlyos jelenségek egészét mindemellett magyarázni lehetett magával a háborús pusztítással, s azzal, hogy a háború változásokat követelt a gazdasági rendszerben. Igaz ugyan, hogy a háború súlyos nehézségeket okozott, az alapproblémát azonban nem ő idézte elő. Mindenesetre a politikusok és a közgazdászok többsége meg volt győződve arról, hogy a háborút követő átmenetgazdálkodás, az infláció stb. leküzdése, valamint a

régi keretek maradéktalan helyreállítása megoldhat minden nehézséget.

A gazdaságpolitikában ennek megfelelően a restaurálás irányzata került előtérbe. A konszolidáció éveiben úgy látszott, hogy a restauráció eredményre vezetett, s a tőkés gazdaság kereteit sikerült összebékíteni az elavult szisztémával. A gazdasági világválság kirobbanására volt szükség ahhoz, hogy e látszat csalóka voltára fény derüljön.

A valóságos problémák elfedéséhez hozzájárult az a tényező is, hogy sok politikus, közgazdász stb. számos gazdasági problémát a Szovjetuniónak a kapitalista rendszerből történt kiválásával magyarázott. Annak ellenére, hogy ez a felfogás tartalmazott helyes elemeket, mégsem merítette ki az elégséges ok kritériumát. Egyrészt szintén következmény volt, másrészt hatása éppen az által a politika által fokozódott, amit hosszabb-rövidebb ideig az egyes tőkésállamok a szovjet rendszerrel való együttműködés elől való elzárkózás jegyében folytattak.

Mint erre már utaltunk, *a gazdaság állami irányításának* szükséglete – függetlenül a politikai rendszertől – a kapitalizmus világrendszerének általános belső problémái következtében merült fel a legfejlettebb tőkésországokban. Azt a kérdést, hogy ez milyen politikai keretekkel ötvöződött, hogyan és mikor épült egy adott fasiszta állam rendszerébe, egyéb tényezők döntötték el.

A tőkés magántulajdon klasszikus értelmezésén nyugvó gazdasági rendszer és gazdaságpolitika változásában a döntő lépés a két világháború közötti korszakban, közelebbről a gazdasági világválság idején történt meg, még akkor is, ha ez a váltás ebben a szakaszban nem volt teljesen világos és egyértelmű. Az átállás sajátossága ugyanis mindenütt pusztán nemzeti, illetve birodalmi keretekben történt. Ez együttjárt a hazai gazdasági érdekeknek a korábbinál fokozottabb és minden mást figyelmen kívül hagyó védelmével, s egy általános autarchikus tendenciában csúcsoso-

dott ki. A fasiszta államokban e törekvést meghatványozták a háborús célok, melyek azonban egyúttal összekapcsolódtak az autarkia meghaladásával, a hódítás és az agresszió útján kialakítandó nagy, nemzeten túli gazdasági piac – a német grossraumwirtschaft, az olasz „Új Római Birodalom" stb. – megteremtésével.

A tőkés gazdasági világrendszer alapvető belső problémája mellett a második döntő meghatározó elemet *az egyes tőkés államok, illetve régiók egyenlőtlen fejlődésének további fennmaradása jelentette.* Egyfelől óriási gazdasági *egyenlőtlenségek álltak fenn az egyes régiók által elért általános szintben, másfelől – sokszor ellentétes értelmű – gazdasági egyenlőtlenség keletkezett az aktuális fejlődési ütemben.* Az ütembeli fejlődési egyenlőtlenség a fejlett tőkésországok egymás közötti versenyében jelentkezett. Ez nem új jelenség, csupán folytatása annak a tendenciának, amely a 19. század utolsó negyedétől a nagyhatalmak közötti kapcsolatokat jellemezte, s az első világháború kiváltásának a legfontosabb rugója volt. Ebből a szempontból a két világháború közötti időszakot valóban joggal lehet a háború fegyvertelen folytatásának és a második világháborút az első grandiózusabb kiadásának tekinteni. A fejlődési ütemben mutatkozó egyenlőtlenség azonban már nem felelt meg a kialakult alaphelyzetnek. A legfejlettebb tőkés zónán belül vitathatatlanul az Egyesült Államok ugrott az élre, s Németország és Japán relatíve gyors fejlődést ért el, míg a korábban fejlődésnek indult Anglia és Franciaország már a háború előtt jelentkező lelassulását behozni nem tudta, sőt gazdasági elmaradása számos területen nagyobbá vált. Midőn e tény önmagában véve is újabb feszítő erőt jelentett, addig Németországnak gazdaságilag elmaradott keleti szomszédsága, Japánnak az iparosítást még szinte egyáltalán nem ismerő távol-keleti ázsiai szárazföld kínálkozott a gazdasági és politikai expanzió levezetésére.

A tőkés rendszer alapvonásai körében utoljára említjük azt az új és meghatározó jelentőségű tényt, hogy *a kapitalizmus megszűnt a világ egyetlen uralkodó, mérvadó rendszere lenni*, egysége megtört, és szembetalálta magát azzal a váratlan fejleménnyel, hogy az alapjában mindaddig utópiának tartott szocializmus elmélete a világ egy jelentős részében győzött. Az oroszországi proletárforradalom sikere és nyomában az új, a kapitalizmust tagadó szocialista állam, a forradalmi úton létesült proletárdiktatúra és gazdaságának kiépítése természetesen sokkal általánosabb és komplexebb hatást váltott ki, hogysem közvetlen gazdasági összefüggései konkretizálhatóak lennének. Mindenesetre tény, hogy kiesett egy hatalmas terület a kapitalista rendszerből, mely korábban a nyugati, elsősorban a francia tőke szinte korlátlan vadászterülete volt. Átmenetileg – sok tényező folytán – beszűkült az oroszországi ipari piac, és elapadt az olcsó orosz mezőgazdasági és nyersanyagforrás. A tőkésországok politikájának ebben döntő szerepe volt. Ugyanakkor, minél jobban megerősödött a szovjet állam, annál inkább kihívássá vált a tőkés világ számára, amelyet ugyan egyfelől ez a világ elutasított, másfelől viszont hallgatólagosan hatása alá is került. A tőkés világ kénytelen volt tudomásul venni, hogy a gazdaság szervezett és tervszerű irányítása – ellentétben minden korábbi polgári nézettel – lehetséges. Másrészt pedig a szovjet példa forradalmasító hatásától tartott, s ez növelte a szociális intézkedések kiterjesztésének kényszerét. A szovjet kezdeményezést lehetett támadni, ironizálni fölötte, lehetett tőle félni, rettegni, lehetett belőle tanulni, csak egyet nem lehetett: figyelmen kívül hagyni. A Szovjetunióval szemben megvalósított politikai-gazdasági közeledés és távolodás váltakozó periódusai mellett lényegében véve azt lehet mondani, hogy a két rendszer együttélési formáinak és egy tartósabb együttműködésnek a kialakítására a két világháború közötti szakaszban nem került

sor. A tőkésországok, s ezek sorában a polgári demokratikus államok, illetve a szovjet állam közötti feszült viszony a tőkés rendszer belső bizonytalanságának lényeges összetevője volt, továbbá közrejátszott abban, hogy e szakaszon belül a rendszer egyetlen belső problémáját sem lehetett feloldani.

Ugyanakkor gyökeres átalakulási folyamat játszódott le a *társadalmi struktúrában* is. A rohamos iparosodás nagymérvű mobilitást kívánó erőket szabadított fel: mind a társadalom felső szféráiból lesüllyedők, mind az alulról feltörekvők mozgásba hozásával. A társadalom átrétegeződése, s a korábbi helyzetükből kilendülő elemek nagy száma súlyos feszültségeket teremtett. Egyre feszesebbé vált a polarizálódás, mind nagyobbá a bérből és fizetésből élők tábora, s ezek elégedetlensége – főként a közép- és a kelet-európai övezetben – forradalmakba és forradalmi kísérletekbe torkollott, elsősorban ott, ahol a munkásosztály – bizonyos feudális túlélés eredményeként – nagy tartalékkal rendelkezett a paraszti tömegek körében. A forradalmi lehetőséget nagymértékben felnagyította – s ezzel a válságot számos aspektusában kiszélesítette – az a tény, hogy Oroszországban a proletariátus győzelemre vitte a forradalmat, s a Szovjetunió konszolidálódott.

A társadalmi átrendeződés nem csupán a polarizálódásban jutott kifejeződésre, hanem abban is, hogy mind felülről, mind alulról nagy számban áramlottak lesüllyedő és részben felkapaszkodó elemek a közép felé, s kerültek abba a „gyűjtőmedencébe", melyet középrétegnek szokás nevezni. Az alaptendencia – a polarizálódás hatása – következtében ez az egyébként szerfelett heterogén összetételű csoport tendenciájában – általában – további süllyedésre volt ítélve. Léte bizonytalanná vált, egzisztenciája olykor percek alatt összeomlott. E tény olyan általános érvényű fejlődési vonalnak mutatkozik, mely bizonyos övezetekben – később tárgyalandó okok miatt – erősebben

jelentkezett, s amit különleges körülmények, így pl. az első világháború elvesztése különösen felgyorsított.

A két világháború közötti korszakot jellemző válság egyik szimptómája volt továbbá a vázolt társadalmi feszültségek nyomában járó felfokozott *politikai aktivizálódás*. Ez nemcsak forradalmakban, forradalmi kísérletekben, a munkáspártok jelentőségének növekedésében, a forradalmi kommunista mozgalom megteremtődésében, több szociáldemokrata párt átmenetileg kormányténvezővé emelkedésében, de számos más jelenségben is realizálódott. Megerősödtek és politikai jelentőségre tettek szert a parasztpártok, egyes katolikus országokban a kereszténvszocializmus jegyében fogant különböző pártok, s végül, mint a reakció új formátumai, felléptek a fasiszta mozgalmak, illetve pártok. Az utóbbiak támogatói tömegeikben éppen ebből a mozgásban levő, süllyedő, de emelkedni akaró vagy emelkedő, de az áttörést óhajtó, bizonytalan egzisztenciákból, a középrétegek egyes csoportjaiból verbuválódtak.

A válság végül a polgári-liberális értékrend összezavarodásában, a társadalomtudományokban, a filozófiában, a társadalom széles rétegeinek megromlott életérzésében is jelentkezett, s beszivárgott az irodalom és a művészetek világába is.

Mindez érvényes volt az egész tőkés világra, jelentős fasiszta mozgalom, ill. fasiszta rendszer azonban, mint erre már hivatkoztunk, nem mindenütt jelentkezett. Ha azt a *terrénumot* vizsgáljuk, amelyen a fasiszta mozgalom nem jutott számottevő jelentőségre, s nem alakult ki belső fejlődés eredményeként fasiszta diktatúra, ezt az övezetet azoknak az országoknak a csoportjában jelölhetjük meg, melyek a történelem során a legkorábban kapitalizálódtak, a polgári társadalmi és politikai váltást a legelőbb végrehajtották, ezt követően relatíve gyorsan és szervesen iparosodtak, modernizálódtak, a polgári társadalom a marxi

értelemben „normálisan" fejlődött, s a politikai rendszer a parlamentarizmus valamilyen formájában – tartós küzdelmek után és árán – meggyökeresedett. A válság ezekben az országokban is hatott, de a rendszer teherbírása volt akkora, hogy elkerülhette a legkétségbeesettebb kitörési kísérleteket, s a rendszeren belüli lassúbb változásokkal igyekezett úrrá lenni a válságos helyzeten. Ez az övezet Európa nyugati és északnyugati területén található. Meg kell említenünk, hogy e társadalmak számára gyarmataik erőtartalékot jelentettek, továbbá, hogy az első világháború győztesei közé tartoztak, s a Szovjetuniótól való nagyobb földrajzi távolságuk következtében az onnan áradó forradalmi fenyegetettséget is valamivel kevésbé érzékelték, mint a közép- és kelet-európai államok.

A fasiszta mozgalom ezzel szemben *Európa déli, középső és közép-keleti részén* virágzott ki, s jutott hatalomra, ha nem is mindenütt. Ennek az övezetnek az országai között – pl. Németország és Spanyolország között – óriási fejlődésbeli különbségek voltak. Mégis úgy látjuk, hogy ezek között az országok között felfedezhető egy alapvető azonosság is. A fasizmus minden sikere esetében olyan országokról volt szó, melyekben a feudalizmus a korán kapitalizálódó országokhoz képest sokkal tovább tartott, s kapitalizálódásuk – az egyik esetben szerfelett gyorsan (pl. Németország), a másikban jóval lassabban – indult meg, de többnyire megkésve, a 19. század utolsó harmadában bontakozott ki.

Az erős feudális elemek lebontódása rendkívül keservesen kezdődött meg, és nem történt meg teljesen; a polgárosodó társadalomban feudális gócok, a társadalom mentalitásában pedig ebből eredő „görcsök" keletkeztek. Midőn ezek az országok abba a válságperiódusba jutottak, amely a náluk egyenletesebb fejlődésű és jellegű tőkés társadalmakat is megrázta – az előbbi tényből fakadóan – saját rendszerükben olyan, a messze múltból fennmaradt és el

nem takarított gátakkal *is* szembetalálták magukat, melyek a kettős problémakör nyugati mintájú, polgári megoldását fokozottan megnehezítették. Mindez nem vonatkoztatható azokra a balti és balkáni államokra, melyek hosszú időn át idegen feudalizmus keretei között éltek; mialatt saját feudális hierarchiájuk felmorzsolódott, és felszabadulásuk után sem, vagy csak nagyon foghíjasan teremtődött újjá, s melyekben az iparosodás még csak megindult.

A hosszú életű feudalizmus következményeinek különféle típusairól, megjelenési formáiról itt nincs alkalmunk részletesen szólni. Emlékeztetőül szeretnénk mégis a következmények legfontosabb, leginkább általánosnak tekinthető körét összefoglalni. A következmények egyik csoportjába *a gazdasági, a társadalmi és az ehhez tapadó politikai kérdések,* a másikba *a nemzetté válás nehézségei, a nemzeti egység vagy nemzeti tudat különféle sajátos* – többnyire túlfejlett, de olykor alulfejlett – *vonásai tartoznak.*

Az első kérdéskörben mindenekelőtt arra emlékeztetünk, hogy ezekben az országokban ugyan kifejlődik a nagyipar – olykor nagy volumenben, máskor csak egyes gócokon –, de a nyugati övezethez képest a mezőgazdaság modernizálása vagy teljesen elmarad, vagy sokkal kisebb mértékben valósul meg. A mezőgazdaság kapitalizálódik ugyan, de részben vagy egészben fennmarad a feudalizmustól örökölt nagybirtokrendszer a hozzátartozó pauperizált paraszti tömegekkel és egy sor szintén feudális eredetű tulajdoni, termelési és elosztási formával. Ez Németországban a keleti, Olaszország esetében a déli részre, Spanyolországban egyes tartományokra korlátozódik; egyebütt általános jelenség. Ez egyfelől belső gazdasági és piacproblémát teremtett, másfelől fenntartott egy számszerűen jelentős, vagy egyenesen óriási elégedetlen paraszti tömeget. A relatíve gyors iparosodás eredményeként a munkásosztály fiatal, friss és forradalmian türelmetlen volt. Nagy munkásharcok természetesen a nyugati övezetben is lezajlottak, emitt

azonban a munkásosztály elégedetlenségének táptalaja nagyobb, a forradalmi pártok befolyása erősebb, a reformizmus hatása relatíve gyengébb volt, illetve meggyengült. Mindemellett a munkásosztály jelentős tartalékkal rendelkezett a paraszti vagyis egy meghatározott kispolgári rétegben. Mindebből az is következett, hogy e területen a forradalom lehetősége nagyobb volt, minden balra tett fordulat pedig a forradalmi kifutás „veszélyét" vetette fel, érthető tehát, ha ennek reakciója is erősebben jelentkezett.

Ezekben az országokban a felnövekvő polgárság sohasem emancipálódott valójában. A gazdasági fejlődéssel, mely a 19. század utolsó harmadában megindult és egyes esetekben relatíve igen gyors tempóban haladt előre, a társadalmi hierarchia, a politikai berendezkedés, az össztársadalmi mentalitás átalakulása, a polgárosodás és a közgondolkodás demokratizálódása nem tartott lépést. Egyes esetekben éles ellentmondás keletkezett a fejlett tőkés gazdasági és az anakronisztikus abszolutista politikai berendezkedés között. A politikai rendszer inadekvát volta mindegyik érintett országra nézve fennállt, s ennek legkirívóbb példáját Németországban találjuk. Kivételnek tekinthető a 20. század elején Olaszországban kibontakozott liberális korszak. Amennyiben azonban ezt közelebbről vizsgáljuk, a rendszer szintén elárulja megalapozatlanságát és ráutaltságát a déli földbirtokosok politikai támogatására. A polgárság politikai önállótlansága részben a megerősödésére rendelkezésére álló csekély idővel, részben azzal magyarázható, hogy önállósulási törekvései szinte azonnal a proletariátus forradalmi törekvéseivel találkoztak. Ezért menekült a feudális reakció karjaiba, később pedig már maga is mint reakciós erő támaszkodott a régebbi típusú reakcióra. Ez egyébként bizonyos értelemben több más országban is szinte hagyományosnak tekinthető. Ez a polgárság igen kevés politikai rutinnal rendelkezett, s kevéssé értett ahhoz, hogy a politikai, társadalmi feszültsége-

ket megkísérelje másként, mint erőszakkal levezetni, illetve valamilyen politikai vezető csoporttal levezettetni.

Így azután a polgári fejlődés szempontjából megkésett övezetben a demokráciát – ha egyáltalán, úgy bizonyos, olykor döntő mértékben a munkásmozgalom részvételével – a polgárság egy eléggé szűk csoportja kényszerítette ki, de ez több ország esetében még az első világháború befejeződése után sem következett be. A háborút követő periódusban végrehajtott polgári demokratikus kísérletek a csehszlovákiai kivételével előbb vagy utóbb sorra elbuktak. Ennek a folyamatnak többféle változata ismert: a polgári átalakulás átváltott proletárforradalomba, s ez vagy megszilárdult, mint a Szovjetunióban, vagy elbukott, mint Magyarországon. A polgári demokratizmus egyes országokban rövid ideig stabilizálódni látszott, mint Németországban és Ausztriában; egy ideig létezett, de sohasem stabilizálódott, mint Lengyelországban, végül a polgári demokratizálási kísérlet polgárháború során elbukott, mint Spanyolországban. A polgárságra részben rákényszerített parlamenti demokráciák, amelyeket az első világháború után a munkásosztály fellépésének erős közreműködése mellett alakítottak ki, az egyetlen Csehszlovákia kivételével, nem tudtak meggyökerezni, s vagy a forradalmi munkásbaloldal hatására átváltottak proletárforradalomba, vagy előbb vagy utóbb elsöpörte őket vagy az újfajta, vagy egy, a korábbi múltat idéző despotikus diktatúra (esetleges fasiszta színezettel).

Mindemellett a társadalom átrétegeződése, amely szerves velejárója volt a kapitalizmus fejlődésének ebben az övezetben, lényegesen gyorsabban és nagyobb arányokban következett be, mint Nyugat-Európában. Ez elsősorban a feudalizmusból eredt birtokos rétegek felmorzsolódásával és rohamos süllyedésével függött össze. Sokkal kisebb mértékben, de egyes helyeken ezzel ellentétes folyamat jelentkezett: a paraszti sorból felfelé igyekvők betörési kísérlete

a polgári társadalom magasabb régióiba. Ezen a módon egy, a másik övezethez képest lényegesen nagyobb tömegű, a társadalomban szilárd elhelyezkedést kereső, mai szóhasználattal élve marginális réteg keletkezett, amely látszólag az úgynevezett középosztály különböző rétegeiben helyezkedett el. Elhelyezkedése azonban nem volt valóságos; különösen megnehezítette két körülmény. E társadalmaknak feudális eredetű kötöttségei és gondolkodási normái emelték az egyik gátat. Ugyanekkor pedig e területek jelentős részében a háborús vereséggel együtt járó területi, gazdasági stb. problémák felgyorsították a középrétegek tönkremenetelének folyamatát. Ezek a körülmények különösen megnövelték azt a tábort, mely magát létében fenyegetve érezte, mindenáron meg akart kapaszkodni, s így a fasizmus számára megfelelő bázisul kínálkozott.

E társadalmak intézményeinek rendszerében, az általános közgondolkodásban és az ideológiában tovább éltek a feudális elemek. Talán elég arra utalnunk, hogy a katolikus egyházak befolyásukat és hatalmukat szinte teljes egészében a feudalizmusból átmentett szervezeti keretekben őrizték meg, vagy arra, hogy az érintett országok hadseregei főként szellemükben és társadalmi súlyukban milyen keveset változtak az utolsó két évszázad folyamán.

Mindennek jól kitapintható nyomai maradtak a közélet egészében, a köznevelésben, az oktatásban, stb. is. A fentiek egyenes következménye, hogy a forradalmi veszély és az uralkodó csoportok félelme a forradalomtól ebben az övezetben lényegesen megnőtt, amit az esetek nem kis százalékában tovább fokozott a Szovjetunió földrajzi közelsége.

Ennek ellenére az első világháborút követő szakaszban ebben az övezetben is sor került – mint említettük – demokratizálási, illetve reformkísérletekre. Ennek egyik bázisa a *szociáldemokrácia* volt. A szociáldemokrata reformpolitikát azonban vagy igen hamar félretolták, mint Né-

metországban vagy Ausztriában, vagy már – annak további baloldali elágazásaitól félve – szóhoz sem engedték jutni. Ezekben az országokban, amennyiben jelentős katolikus lakossággal rendelkeztek, inkább egy, a szociáldemokratánál lényegesen mérsékeltebb és felületibb reformkísérlettel találkozhatunk: a *keresztényszocialista programok* meghirdetésével. A keresztényszocialista pártok képezték a másik kormánytényezővé váló új politikai csoportot ebben a korszakban.

A *keresztényszocializmus* a pápaság szociális-társadalmi kezdeményezéseire, illetve a korábbi hagyományokra támaszkodva részben politikai alakulatokban, pártokban (Centrumpárt Németországban, Keresztényszocialista Párt Ausztriában, Néppárt Olaszországban), részben hivatásrendi, illetve szakszervezeti szervezkedésben, végül elméleti – filozófiai és társadalomtudományi – művekben fejeződött ki. A katolicizmus bizonyos értelmű reneszánszáról volt szó, mely valójában azt a meglehetősen későn elindult folyamatot jelezte, melynek során a feudalizmussal szorosan összenőtt katolikus egyház fokozatosan alkalmazkodott a tőkés rendszerhez, és beépült abba. Bár lényegéből fakadóan a keresztényszocializmus megtartó, konzerváló áramlatként lépett fel, főként értelmiségi, kispolgári, paraszti körökre támaszkodott, hatást tudott gyakorolni a vallásos munkásrétegekre is. Funkciója elsősorban a társadalmi ellentétek áthidalása, a forradalmi szervezetek és törekvések lazítása volt, nem kétséges azonban, hogy szociális kérdésfeltevéseinek pozitív tartalmával tudott csak hatást gyakorolni. Az sem kétséges, hogy bár fellépett – főként a baloldali szárnya – a fasizmus ellen, a keresztényszocializmus korabeli szocialista-, kommunista- és szovjetellenessége miatt az antifasiszta erők megosztásának egyik legfőbb tényezője volt. Ezen a módon egyes esetekben objektíve a fasiszták céljainak nem vetett gátat.

Ugyanakkor elméletének egyes elemeit néhány fasiszta ideológia magáévá tette.

Jellemző a reakció erősségére ezekben az országokban, hogy több esetben a keresztényszocialista pártokat is a tőlük jobbra álló erők akadályozták meg abban, hogy megszilárdulhassanak, gyökeret verhessenek. Az Olasz Néppárttal, antifasiszta tendenciái miatt, a pápa szembefordult, Németországban a monarchista körök, mindenekelőtt Hindenburg és környezete buktatta meg a Brüning-féle kísérletet. Ez a tendencia látszólag a legeredményesebb Ausztriában volt, de csak látszólag, mert a Keresztényszocialista Párt, nevét megtartva ugyan, az 1930-as években a valóságban kiindulásától eltérő, azt tagadó áramlattá vált, majd egyik csoportja részese lett egy diktatórikus rezsim megteremtésének.

Egyes, döntő mértékben agrárjellegű kelet- és délkelet-európai országokban új politikai tényezőként a parasztpártok jelentek meg. Ilyen pártok Középkelet-Európában már a század elejétől kezdve alakultak, ám kormányképes tényezővé – helyenként – csak az első világháborút követően váltak. Noha a parasztpártok a nagybirtokrendszerű országokban többnyire megmaradtak egy polgári demokratikus platformon, a földkérdés felvetése következtében egyfelől jelentős paraszti tömegeket tudtak megszervezni, másfelől viszont rendkívül nagy társadalmi ellenállásba ütköztek. Bulgáriában a Népi Földműves Szövetség demokratikus kormányzati kísérlete kiváltotta a legheve-sebb ellenforradalmi reakciót, majd a kormány puccsszerű megdöntését és a véres ellenforradalmat. E pártok nagy része a korszak folyamán elejtette eredeti programját. Így a nagybirtokrendszerű agrártársadalmakban elsősorban a hathatós agrárreform gondolatát. Az említett övezetben az újonnan fellépő politikai erők közül a reakció a szociáldemokrata, illetve a paraszti típusú alakulatokat félreseperte, elsősorban baloldali voltuk miatt (az utóbbit abban

a mértékben, amennyire valóban azok voltak), a kereszténységszocializmus viszont nem tudott önálló, meghatározó politikai tényezővé válni.

Ami a feudális túlélés másik következményét, a *nemzeti problematikát* illeti, a nemzeti tudat ingerlékenysége szintén eltérő okokból táplálkozhatott. Előidézhette ezt a nemzeti egység késői és esetleg nem teljes megvalósulása, a régről táplált igények kielégítetlensége, de forrásává válhatott egy súlyos nemzeti sérelem, esetleg a felkészületlenség a nemzeti függetlenség hirtelen fogadására vagy éppen a nemzeti követelmények váratlan, a társadalom integráló készségeit meghaladni látszó kielégülése. E problémák azt eredményezték, hogy e társadalmak szerfelett érzékennyé váltak a nemzeti kérdések iránt és egyúttal befolyásolhatóvá a reakció nacionalizmusa által.

Bár a fasizmus kiváltó okai között nem tarthatjuk számon, a fasizmus felnövekedésében és megszilárdulásában mégis tényezőként kell megemlítenünk a két világháború közötti nemzetközi politikai atmoszférát. Ennek globálisan jellemzője volt egyfelől a politikai, társadalmi feszültség maximális kiéleződése a kommunista, másfelől a tőkés és tőkés befolyás alatt álló csoportok között, másrészt nemzetközileg nézve a tőkés világ és a Szovjetunió között. E helyzet sok esetben azt eredményezte, hogy a polgári demokratikus országok nagytőkés csoportjai is ambivalens módon viselkedtek a fasiszta államokkal szemben. Nemcsak annyiban, amennyire ezt gazdasági érdekeik önmagukban megkívánták, de politikai okokból is hozzájárultak ahhoz, hogy ezek a rendszerek, mint a bolsevizmus veszedelmével szemben ható „bástyák", adott esetben mint rohamosztagok megszilárdulhassanak. Az objektív támogatás többféle módon valósult meg. Egyes nagytőkés csoportok közvetlen segítséget nyújtottak, mások viszont „jobb híján" eltűrték e rendszereket, mint partnereket. Ugyanakkor a tőkés demokráciák államhatalmai hosszú

időn át, nevezetesen 1939-ig, nemcsak azért mutatkoztak rendkívül gyengéknek a fasiszta országok egyre növekvő követeléseivel és a fennálló nemzetközi rendet sértő tevékenységükkel szemben, mert belső berendezkedésük és egész politikai világuk alkalmatlan volt arra, hogy a fasizmus végső céljait és valódi tartalmát felfogják, hanem azért is, mert egy ideig azzal a gondolattal hitegették magukat, hogy a nácik és egészében véve a fasiszta országok követeléseit kizárólag a Keleten, s ezen belül mindenekelőtt a Szovjetunió rovására lehet majd kielégíteni. Ez a hiedelem adta a nácizmusnak, tévesen és átmenetileg, azt az aspektust, mintha a szovjetellenes háború élharcosának szerepével megelégedne, holott a valóságban emellett minimális programként is az európai, maximálisan pedig a világuralom megszerzésére tört.

A fasizmus keletkezésében a felsoroltak nem mint automatikusan kiváltó, hanem mint velejáró, kondicionáló tényezők játszottak szerepet, melyek nélkül – tapasztalataink szerint – sikeres fasiszta mozgalom sem, fasiszta diktatúra pedig még kevésbé alakulhatott ki.

Mint mondottuk, a fenti elemeknél lényegesen esetlegesebb az az *egyszeri, egyedi történelmi motívum,* amely – valamely, esetenként változó pillanatban – az előbbi faktorok talaján olyan politikai krízishez vezet, melyet az uralkodó osztályok a fasizmus segítségével próbálnak feloldani. A politikai krízis minden esetben azt a problémát tartalmazza, hogy egy esetleges baloldali fordulattal szemben – ez lehet a forradalom veszélye, vagy a forradalom veszélyét magában hordozó mérsékeltebb baloldali nyitás – kell megoldási formulát találni, miután a demokratikus parlamentarizmus erre nem látszik alkalmasnak, illetve csődött mondott. Ilyen szituációt háborús vereség, súlyos nemzeti csalódás, áthidalhatatlannak mutatkozó gazdasági nehézség, a világgazdasági válság stb. teremthetett.

A helyzetek és a politikai krízist kiváltó okok sokféle-

sége következtében nem lehet a fasizmus keletkezését kizárólag az egyik vagy a másik okhoz kötni. A fasizmus, mint reakció, a korszak progresszív áramlatainak reakciója, s éle általában a legprogresszívebb, a forradalmi áramlatok ellen irányul. Adott esetben a fasizmus azonban azzal is „beéri", hogy a polgári demokratizmust, illetve a liberalizmust tagadja, pontosabban: szemben áll velük. Ebben az értelemben általános negáció mindazzal a progresszióval szemben, ami a felvilágosodástól, a francia forradalomtól kezdődően a történelemben felmerült. Ha világméretekben igaz is, hogy mindenképpen „liberalizmuson túli", az sem kevésbé igaz, sőt igazabb, hogy „marxizmuson túli". Ez konkrétan mégsem azt jelenti, hogy a fasizmus mint áramlat csak ott léphet fel, ahol a liberalizmus, illetve a marxizmus meghaladójának tüntetheti fel magát, minthogy a lehetőséget is lehet tagadni. *Sőt, a valóságban a fasizmus kizárólag olyan országokban volt sikeres, ahol a politikai liberalizmus sohasem vált meghatározóvá, uralkodóvá a politikai és a közéletben. Ugyanakkor a marxizmus hatása ugyanezekben az országokban relatíve igen erősnek mutatkozott.*

A társadalmi-politikai feszültség extrém felfokozását jelentő néhány csomópontról bővebben kell szólnunk. Nem kétséges, hogy a *háború,* illetve az azt követő forradalmi fellendülés, valamint a háború következményei a vesztes országok további történelmi fejlődésére nézve jelentős befolyást gyakoroltak. A háború kirobbanása már világméretű válságjelenséget tükrözött, s ugyanakkor tartalmazta azt az ekkor már objektíve idejétmúlt, megkésett, tehát *hamis* gondolatot, hogy a belső fejlődés útja-módja, biztosítása elszakíthatatlan kapcsolatban áll a külső terjeszkedéssel. Minthogy a kívánt területi újrarendezés nem következett be, sőt esetenként a helyzet még romlott, e hamis tudati elem fennmaradhatott és megszilárdult.

Maga a háború az egyoldalú gazdaságfejlesztés és a

kényszerű autarkiás tendenciák érvényre jutása következtében tovább feszítette a belső társadalmi ellentmondásokat. Növelte a gazdasági nehézségeket, leszorította a dolgozó rétegek életszínvonalát, hozzájárult az oroszországi forradalom kirobbanásához, a forradalmak, illetve forradalmi helyzetek kiváltásához.

A háború mindemellett természetesen egyes társadalmi rétegeket, közöttük a válságot amúgy is szenvedő középrétegeket anyagi létükben sújtotta, s egyúttal fokozottan alkalmassá tette őket a nacionalizmus és a militarizmus befogadására. Természetesen különbséget kell tennünk a háborúban győztes és a vesztes, illetve a győzelemben alapvetően csalódott országok között. Nem kétséges, hogy a háború mindenütt felszította a nacionalista érzelmeket, s ezek élve maradhattak, vagy bizonyos esetekben növekedhettek a győzelem által is. Ez utóbbi eset különösen akkor következett be, amikor a győzelem tulajdonképpen erősen kétséges volt és egy korábban elnyomott nemzet a győzelem mellett a nemzeti függetlenségét is elnyerte. Más fajtájú nacionalista töltést adott egy esetleges vereség, illetve a győzteseknek a vesztesekkel szemben követett megalázó politikája, a súlyos békék, az új nemzeti és nemzetiségi elnyomatás stb. Mindez nyílvánvalóan kedvezett a konzervatív nacionalista, illetve az újfajta nacionalista reakció meggyökeresedésének.

Az általános válság keretében *a háborút követő forradalmi korszak* volt az első olyan *góc,* amely az elmaradott, későn kapitalizálódó, különleges átmeneti struktúrájú országokat az első rendkívüli teherpróba elé állította. Jelentős baloldali erők léptek fel, s rövidebb-hosszabb időszakra bizonyos demokratizálódást kényszerítettek ki. Oroszországban, Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában megbukott három reakciós monarchia. Németország, Csehszlovákia és Ausztria demokratikus köztársasággá vált, s a legtöbb országban győzött, legalább formailag,

az általános választójog gondolata. Ebben a demokratizálódási folyamatban nagy szerepet játszott a kommunista mozgalom aktív fellépése. Nemcsak abban az értelemben, hogy a Lenin, illetve az orosz bolsevikok által irányított oroszországi forradalom az egész korszakra rányomta bélyegét és példaként jelentkezett, de abban az értelemben is, hogy a szociáldemokrácia baloldala, illetve a már létrejött kommunista pártok a háborút követő küzdelmekben vezető vagy élesztő szerepet játszottak, sőt egyes helyeken hosszabb-rövidebb időre hatalomra is kerültek. Jóllehet e pártok számára a tőkés konszolidáció utóbb lehetetlenné tette a hatalomban való részvételt, s még inkább annak megszervezését, tevékenységük számos ország politikai életére – Németország, Olaszország stb. – erőteljesen kihatott.

A demokratizálódási folyamat azonban, főleg azokon a helyeken, ahol többé-kevésbé új vonulatként jelentkezett, s ahol éppen ezért évszázadok óta meggyökeresedett előjogokat sértett, rendkívül heves reakciót váltott ki. Ezt anélkül tette, hogy akár a háborús veszteségből vagy háborús felfordulásból eredő közvetlen problémákat hatékonyan fel tudta volna számolni, akár a középrétegek újonnan jelentkező egzisztenciális kérdéseire választ tudott volna adni. Ezt a reakciót alátámasztotta és kiegészítette a háború által hagyományozott nacionalista-militarista hangulat. E heves reakció kifutási iránya a háborút követő forradalmi erjedés és az azt közvetlenül követő konszolidálás szakaszában csak Magyarországon és Olaszországban vezetett újfajta diktatúrához. Az egyik esetben a proletárdiktatúra tagadásaként, a másikban a baloldali fordulat elvi lehetőségének oppozíciójaként. Ellenforradalmi fordulat játszódott le Bulgáriában is. Több esetben még reális alternatívaként jelentkezett a demokratikus-parlamentáris kísérlet folytatása. A konszolidálás formája a társadalmi erőviszo-

nyoktól, a társadalmi szerkezettől, valamint attól függött, hogy a megelőző politikai fejlődés mire nyitott utat.

Egyes országok, melyeket a háború közvetlenül nem érintett, vagy melyek a háborúból húzott haszon segítségével el tudták kerülni az éles társadalmi összeütközést a háborút közvetlenül követő években, nem egy esetben éppen a tőkés stabilizáció éveiben kerültek szembe számukra megoldhatatlan problémákkal. Mind Portugália és Spanyolország, mind Lengyelország és Litvánia esetében az a tény váltott ki puccs jellegű fordulatot, hogy a világban bekövetkezett stabilizáció ellenére *nem sikerült végrehajtaniuk sem a gazdasági, sem a politikai stabilizációt.*

Egy következő megrázkódtatás, mely strukturális problémákkal küzdő társadalmakban a diktatórikus fordulatot kiválthatta, az 1929–1933. évi *világgazdasági válság* volt. A társadalmi feszültségek megnövekedése ismét felvetette mind a baloldali, mind a jobboldali fordulat lehetőségét. Az első világháborút követő évekhez hasonlóan újból tanúi lehetünk e két erő küzdelmének, azzal az eltéréssel, hogy a küzdelemből az esetek többségében ezúttal a jobboldal került ki győztesen. S ahol ez bekövetkezett, ott már minden esetben a diktatúra bevezetését jelentette.

Kivételt képezett Spanyolország, amennyiben ott a gazdasági válság előbb *Primo de Rivera* katonai diktatúráját seperte el, s ez fokozatosan utat engedett az egész baloldal megélénkülésének, szervezkedésének. Ez a tendencia 1936-ban egészen a népfrontkormányig vezetett, s az egyesült konzervatív és új típusú reakció csak évekig tartó véres harc árán jutott uralomra.

Németországban a válság adta meg a kegyelemdöfést a weimari kísérletnek, ahol a köztársaság kudarca után – a gazdasági vezető rétegek szempontjából – többé semmiféle reformista politika nem jöhetett számításba. Az újabb balratolódásra, egy esetleges szociáldemokrata-kommunista fellépésre, ami a németországi körülmények kö-

zött forradalmat eredményezhetett volna, nem voltak meg a szubjektív feltételek. Így az előretörő fasiszta párt a nagybirtok, a nagytőke nagy részének bizalmát, továbbá a vezető konzervatív tényezők beleegyezését megszerezve, a hatalmat puccs és felkelés nélkül, zökkenőmentesen szerezhette meg.

A fasizmus, mint mozgalom, nemzetközi terjedésében, valamint a fasiszta erők hatalomra juttatásában 1933-tól már bizonyos önálló szerep jutott a nácizmus politikai kisugárzásának. Még nagyobb a jelentősége annak az anyagi és részben katonai támogatásnak, amit egyes fasiszta mozgalmaknak, csoportoknak olykor az olasz fasizmussal együtt – például Spanyolország esetében – nyújtott.

A gazdasági válság által nyitott új periódusban egymás után születtek meg a fasiszta (Portugália, Ausztria, Spanyolország) és katonai-despotikus, illetve királyi (Lettország, Észtország, Bulgária, Görögország) diktatúrák. Jelentős lépések történtek több, korábbról fennálló új típusú diktatúra esetében, az állami totalitarizmus irányában.

Noha *a második világháború* idején számos új fasiszta diktatúra keletkezett, a háborút nem tekinthetjük olyan kiváltó oknak, mely autonóm módon fasiszta diktatúrát eredményezett. Ezek a diktatúrák ugyanis külső presszió hatására alakultak ki.

A fasizmus elméleti előzményeit, gyökereit felidézve nem szándékunk e kérdés gondolattörténeti összefüggéseinek vizsgálata. Nem támasztunk igényt még csak a számításba jöhető szerzők vagy áramlatok teljességének említésére sem, s még kevésbé kívánjuk kimutatni, hogy valamely fasiszta ideológia ötvözetében proporcionálisan kiknek, s milyen nézeteiknek mekkora szerep jutott.

Valójában egyetlen gondolatot szeretnék hangsúlyozni: a kontinuitás és diszkontinuitás együttes érvényesülését a fasizmus, mint gondolati jelenség felmerülésében. A fasiszta gondolati rendszer legtöbb eleme már korábban lé-

tezett, sőt egészében beletartozik egy nagy gondolati folyamba. Ez a folyam a jobboldali konzervatív áramlat, mely különféle szakaszaival végigkísérte a polgári fejlődés egész menetét. Ahhoz, hogy e folyam egyes esetekben a fasizmus felé kiágazzon, az kellett, hogy egy különleges terepszakaszhoz, egy különleges szituációhoz érkezzen el. Azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy míg a fasiszta ideológia szükségszerűen tapad a konzervativizmushoz, addig a konzervatizmusból nem vezet szükségszerű gondolati út a fasizmushoz. S ha a német konzervativizmus és a fasizmus között megtalálható az összekötő ív, annak elsősorban nem az az oka, hogy erre az összeköttetésre a német konzervativizmus alkalmasabb volt, mint például az angol, hanem abban, hogy a német szituáció volt alkalmas arra, hogy a fasizmust kifejlessze.

A konzervatív ideológiai kontinuitás mellett az is felfedezhető, hogy a fasiszta elágazáshoz a konzervatív ideológia egyszerű önfejlődése nem volt elegendő. A nagy folyamba mellékerek futottak be, s ezek attól függően, hogy a fasiszta mozgalom mely országban lépett fel, illetve a rendszer hol létesült, más-más eredetet képviseltek és más-más hordalékot hoztak magukkal. Ezáltal viszont már egy új minőség állt elő, melyet nem lehet többé a konzervativizmus egyszerű leszármazottjának tekinteni.

Végeredményben az adott szituáció minősítő ereje – a gondolati elemek kontinuitása mellett – felülkerekedik és meghatároz egy, a történelemben előállt egyszeri válsághelyzetet kifejező sajátos ideológiát, amely nem felel meg többé sem a konzervativizmusnak, sem a többi áramlatnak, melyből a fasizmus merít.

A fasiszta ideológia mellékágai sokfélék lehettek. Függ ez a nemzeti kultúra fejlődésétől, hagyományaitól, sokszor pedig egyszerűen a fasiszta vezetők nagyon is esetleges ismeretanyagától. Így a fasiszta ideológia kusza ötvözetében a legkülönbözőbb irányzatok egy-egy gondolata merül fel,

s úgy tűnik, hiba lenne a fasizmus kritériumának elfogadni akár egyikük, akár másikuk beépítését ebbe az ideológiai rendszerbe. A magunk részéről – amint már a bevezetőben is hangsúlyoztuk – éppen az újfajta *összekötést* látjuk a fasiszta ideológia lényegének. Ehhez képest alárendelt kérdésnek látszik a fasizmus gondolati rendszerének egésze és főként ideológiájának minősítése szempontjából, hogy elsősorban milyen mellékági hatások fedezhetők fel benne. Megnövekedik azonban a szellemi kontinuitás vizsgálatának fontossága, ha az *egyes fasizmusok* gondolati tartalmát vizsgáljuk. Az egyes fasiszta mozgalom és rendszer színárnyalatait ugyanis nyilvánvalóan erőteljesen befolyásolja az érintett szellemi övezet saját kulturális hagyománya, előzménye. Természetesen elsősorban azok az áramlatok jelentősek, amelyekből a fasizmus meríthetett. Így egyes országokban erősebb lesz a fasizmus rokonsága a romantikus nacionalizmussal, mint másutt. Helyenként az anarchista gondolatok hatása felerősödik, másutt alig található. Bizonyára nem véletlen, hogy az anarchizmus hatását főként a latin országok esetében lehet érzékelni, míg Közép-Európában nem. Francia nyelvterületen sokáig jelentős befolyást gyakorol a monarchista konzervativizmus, illetve annak Maurras-féle „modern" felfogása. A katolikus országokban viszont többnyire erős a keresztény-szocializmus hatása, és így tovább.

Úgy véljük tehát, hogy a fasizmus ideológiai összefüggéseit több irányban lehet kimutatni, ezek az összefüggések azonban nem abszolút törvényszerűek. Ezért nem helyes út az egyik vagy a másik ideológiai vonulatot olyannak tekinteni, mint amely minden fasiszta ideológiára nézve kötelező érvényű. Ugyanakkor helytelen a fasizmusban fellelhető elemek gondolati forrásait közvetlen előzményként kezelni, illetve olyanokként, mint amelyek szükségképpen önmaguktól elvezetnek a fasizmushoz.

Nem kétséges egyfelől, hogy a konzervatív ideológia gondolati fejlődése nem jelentette szükségszerűen a fasizmushoz való eljutást, másfelől viszont a fasizmus a legerőteljesebben, s előbb-utóbb kötelezően, a konzervatív gondolati előzményekhez tapadt. A fasiszta ideológia többnyire éppen a reakciós konzervatív ideológiáról válik le, miközben egy bizonyos mértékig opponálja is azt, vagy összeolvad vele. A kiindulópont, ahol a fasizmus a konzervativizmushoz kapcsolódik, magába foglalja a társadalombírálatot, az állam autoritásának a gondolatát, s többnyire a nacionalizmust. A társadalombírálatot azonban a fasizmus többnyire továbbviszi azáltal, hogy elméletébe bekapcsolja a modern polgári társadalombírálat néhány elemét. A fasizmus a konzervativizmus olykor monarchista, máskor arisztokratikus államelképzelését vulgarizálja, illetve a polgári szociológusok gondolataira támaszkodva – elitelmélet, vezéreszme stb. – új állammodellé gyúrja át. A konzervativizmus nacionalizmusát viszont messze kiterjeszti, abszolutizálja.

Ez a gondolati vonulat azonban – úgy véljük – még nem azonos a fasizmussal, illetve nem vezet feltétlenül hozzá. A döntő ugrás akkor következik be, amikor az ideológiai rendszer akuttá váló vagy vált szociális problémákkal kerül szembe, s ezekre, illetve a szociális feszültség feloldására keres választ. E ponton a konzervativizmushoz tapadó fasizmus elkülönül attól, s nyilván nem véletlen, hogy ez az elkülönülés olyan helyeken lesz nemzeti jelentőségű, ahol a társadalmi feszültség nagyon erős. A szociális gondolattal és a társadalmi átalakítás forradalmi megoldásával szemben kialakuló fasizmus a konzervativizmus eredeti liberalizmusellenességét megtoldja a szocialistaellenességgel. A tőle átvett gondolati elemeket – mint láttuk, kitágítva – erre az új alapra helyezi.

Ugyanakkor a szociális, illetve a szocialista gondolatra reagálva új elemet épít gondolati rendszerébe. A libera-

lizmus individualizmusával többé nem az arisztokratizmust helyezi szembe, hanem a szocialista elméletek kollektivitás-gondolatát, amelyet egyúttal eltorzít. A modern szocializmus internacionalizmusával – de egyúttal az egyházi univerzalizmussal – szemben is, a kollektivitást abszolutizált nemzeti keretbe helyezi. E keretben azután innenonnan átvett szociális gondolatokat helyez el, melyek szindikalista, szocialista, olykor anarchista, máskor keresztényszocialista tanokból erednek. A társadalmi fejlődésről alkotott fasiszta kép, valamint az alkalmazandó módszer az anarchista vagy egyéb típusú voluntarizmushoz áll a legközelebb.

Mint említettük, a konzervatív (vagy romantikus) nacionalista társadalomfilozófiák és -elméletek az esetek többségében a fasizmus legállandóbbnak mutatkozó előzményei és alkotóelemei. Ez az az előzmény, mely valamilyen formában szinte minden fasiszta ideológiába beépül, s végigkíséri azt. A többi elem esetlegesebb és felmerülése változó intenzitású. A konzervatív jobboldali, illetve romantikus nacionalista áramlatok vonalán a szellemi kontinuitást követve természetesen messze el lehet kalandozni. Ide lehet számítani a polgári demokratizmussal és a liberalizmussal szembeállított minden tekintélyi, etatikus, monarchista stb. megnyilatkozást. Ennek nemcsak filozófiailag van értelme, de történetileg is, amennyiben ezek az áramlatok általában a múltba néző, restaurációs típusú reakciót képviselik, s társadalmilag a feudális túléléshez tapadnak. Minthogy társadalmilag is kimutatható a szoros kapcsolat a fasizmus és a túlélő feudális típusú reakció között, ezen a vonalon tehát többszörösen is logikus a kontinuitás. Azok az elméleti rendszerek azonban, amelyekben a fasiszta ideológiák előszeretettel kerestek és találtak számukra felhasználható motívumokat, gondolatcsoportokat, mégis a klasszikus kapitalizmus teljes kibontakozása utáni

szakaszban, közelebbről a 19. század utolsó harmadától kezdve léptek fel.

Az egyik, gyökerében konzervatív ideológiai áramlat, melyhez a fasizmus kapcsolódik, az a 19. sz. végi nacionalimus, melyet – többek között – a francia M. *Barrès*[15] és Ch. *Maurras*[16] képviselt. A francia felvilágosodás nemzeti eszméjéből a társadalmi szerződés gondolatát kikapcsolva, a nemzeti kollektívumot abszolutizálva válik a nemzeti eszme a jobboldal kifejeződésévé, amit tetéz, hogy az áramlat képviselői a nemzetet erős végrehajtó hatalom vezetése alatt kívánják látni. Maurras már úgy véli, hogy a demokrácia a nemzet betegsége. Az ő elképzelésében azonban – s éppen ez jelzi ideológiája alapvető konzervativizmusát, a feudális viszonyokra visszatekintő, azokhoz húzó jellegét –, ezt az erős végrehajtó hatalmat a monarchia képviseli. Hasonlóképpen őriz konzervatív elemeket J. A. *Gobineau* fajelmélete,[17] aki számára a demokrácia „közszürkeségével" szemben – mint kifejti – a faji felsőbbrendűséget valójában egy arisztokratikus és szó szerint is az arisztokráciából származó elit képviseli. A konzervativizmusnak ez a francia monarchista, de a fasizmus felé közelítő ága főleg a francia nyelvterületen, és kisebb mértékben egyes latin államokban hatott. Kivétel volt bizonyos mértékig Gobineau, akinek néhány tétele – osztrák közvetítéssel – eljutott a német nácikig. Teljesen ráépültek viszont ez utóbbiak az angol származású, de elnémetese-

[15] Többek között: *Barrès, M.:* Sous l'oeil des Barbares. Paris 1888; Le roman de l'énergie nationale. I–III. köt. Paris 1897–1902.

[16] Nagy irodalmi tevékenységén belül lásd főként: Enquête sur la Monarchie, Paris 1914; Mes idées politiques. Arthème Fayard, Paris 1937.

[17] *Gobineau, J. Arthur de:* Versuch über die Ungleichheit der Menschenrassen. I–IV. köt. Stuttgart 1939–1941. (Essai sur l'inégalité des races humaines. Firmin Didot, Paris 1940.)

dett H. S. *Chamberlain*[18] fajelméletére. Ő már a századfordulón rendszerezett elméletet ad az értékrendbe állított faji különbségekről, illetve a germán faj felsőbbrendűségéről. Nem véletlen, hogy tanítását minden olyan fasiszta mozgalom hivatkozási alapnak használta, mely a fajelmélet álláspontjára helyezkedett.

A fasiszták egy része: Mussolini, majd nyomában a nácik elsősorban Fr. *Nietzschét* választották hivatkozási alapjukul. Ő ehhez demokráciaellenességével, a faji gondolatot is érintő elitelméletével s az Übermensch-fogalom megteremtésével szolgáltatott alapot, jóllehet filozófiájának ezek az elemei inkább az egyén arisztokratikus gőgjét, mintsem a fasiszta csapat-szemléletet fejezték ki.[19]

A pángermán nacionalizmus kifejtését a náci és náci típusú mozgalmak számára ezzel szemben az *„alldeutsch"* felfogás és annak *„völkisch"*[20] változata szolgáltatta, aminek a német egység felemás formában történt keresztülvitele, s a német „nép" több állam keretében történt szétszóródása nyújtott bázist. A különböző – részben a Monarchiában (osztrák és szudétanémet területen), részben Németországban keletkezett – csoportok gondolati rendszerén végighúzódik a tőkés viszonyoknak, a *zsidó* tőkének, a parlamentarizmusnak a távolabbi múltra apelláló bírálata, valamint a világ össznémetjeinek népi alapon való

[18] *Chamberlain, H. S.:* Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts. München 1899.

[19] Nietzsche, Fr. W. G.: Also sprach Zarathustra. Alfred Kröner Verlag in Leipzig 1883.; Jenseits von Gut und Böse, 1886.; Zur Genealogie der Moral, 1887.; Der Wille zur Macht, 1888.

[20] Az „alldeutsch" mozgalom, másként a pángermanizmus a 19. század második felében bontakozott ki, mint az össznémetség közös birodalomban való tömörítésének, s egyúttal több más nép szolgaként történő megszervezésének imperialista gondolata. A „völkisch" irányzat ettől elsősorban abban különbözött, hogy a gondolat úgynevezett „népi" oldalát hangsúlyozta, mint egységteremtő erőt. Mindkét áramlat erősen szlávellenes és antiszemita volt.

tömörítésére irányuló óhaj a német hatalmi politika és a német befolyás kiterjesztése érdekében. A konzervatív reakciót motiválja tehát a monopolista expanzió igénye is. Együttesen rendkívül reakciós és egyúttal agresszív áramlat.

A fasiszta ideológia indulásában Ausztriában, általában a volt Monarchia területén, valamint Németországban szerepet játszott az osztrák „nemzeti" tábor *Schönerer* vezette szárnya, mely a legextrémebb nacionalista, „völkisch" alapokra helyezkedett. Fajelméletet képviselt, erős antiszemitizmust hirdetett, hivatkozva a már említett Gobineau-ra, Nietzschére, az antiszemitizmus kérdésében pedig Dühringre és Stöckerre. Az osztrák politikai-ideológiai áramlatok sorában, a keresztényszocializmus, mint ezt K. *Lueger* képviselte, szintén több olyan vonást tartalmazott, mely alkalmas volt a fasiszta „továbbfejlesztésre".[21] Ez a keresztényszocializmus ugyanis harcosan antiliberális, szembefordult a tudományos pozitivizmussal és materializmussal, s mindemellett antiszemita volt. Az antiszemitizmusát más forrásokból merítette, mint Schönerer, s a zsidók elleni fellépést nem faji, hanem gazdasági alapon követelte. (Egyébként, mint ismeretes, Hitlert először éppen a bécsi völkisch-antiszemita nézetek „ihlették" meg, míg Luegert nem gondolataiért, hanem elsősorban mint sikeres pártvezért becsülte.)

Az utóbbihoz hasonló módon, tehát nem a konzervatív, hanem a modern monopolista változatban jelent meg

[21] *Molisch, Paul:* Geschichte der deutsch-nationalen Bewegung in Österreich. Jena 1926; *Pichl, Eduard:* Georg von Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark. Oldenburg–Berlin 1938. (12. kiad.); *Ferber, Walter:* Georg Ritter von Schönerer, zur Revision des Nationalsozialismus. Neues Abendland 1955. 139–148. old.; *Dühring, Eugen:* Die Judenfrage als Racen-, Sitten- und Kulturfrage. Karlsruhe 1881; *Skalnik, Kurt:* Dr. Karl Lueger, der Mann zwischen den Zeiten. München 1954.

az olasz nacionalizmus a 20. század elején. Konzervatív elemekre viszonylag kevéssé tudott támaszkodni, s ezt annyival is kevésbé tette, mert elindítói és megfogalmazói javarészben a szindikalista mozgalom vidékéről származtak. E csoport, az Associazione Nazionalista körét elsősorban e modern nacionalizmusa tette alkalmassá arra, hogy eszméit a fasiszta mozgalom később átvegye, a két szervezet együttműködhessen, majd összeolvadjon.

A polgári világban a fasiszta gondolatkörnek nem előzménye, de *talaja* a gazdasági-társadalmi rendszer válságával párhuzamosan jelentkező eszmei értékrendbomlás. A korszakra jellemző, hogy eluralkodik benne a bírálat, a pesszimizmus, sőt a katasztrófaérzet, s kevésbé mutat kiutat jelző, alkotó megoldási gondolatot. A fasizmus valójában mindkét változatból merít, s ugyanakkor úgy lép fel, mint ennek az értékrend-felbomlásnak, eszmei zsákutcának, s a többnyire velejáró pesszimizmusnak „feloldója". A fasizmus mint olyan konstruktív „megoldás" jelentkezik, mely opponálója és ellenszere lehet a munkásmozgalom által hirdetett megoldásnak. Ez utóbbi a rendszer halálát, míg a fasizmus megmentését jelenti.

A társadalomtudományokban, s elsősorban a társadalomfilozófiában a 20. században a klasszikus kapitalizmus eszmei rendszerével a valóságot szembesítve a pesszimizmus igen erőssé vált. A válsághangulatot különösen erőteljesen fejezte ki J. Ortega y Gasset,[22] aki az életfilozófia keretében a társadalom eltömegesedése ellen és az elitképződés mellett lépett fel. A polgári világ válságának egy másik észlelője O. *Spengler*[23] viszont a kultúra és civilizáció,

[22] *Ortega y Gasset, J.:* A tömegek lázadása. Budapest 1940.

[23] *Spengler, O.:* Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1918; Jahre der Entscheidung, ugyanott, 1933; *Weber, Max:* Elsősorban: Politische Schriften, Tübingen 1958. (2. kiad. – 1. kiad. 1921.). – Lásd: *Mommsen, Wolfgang:* Max Weber und die deutsche Politik 1890–1920. Tübingen 1959.

a ráció és az ösztönök, illetve az intuíció feloldhatatlannak hirdetett ellentéte vonalán eljutott a nyugat-európai civilizáció pusztulásának próféciáiáig, végül pedig egy új faj új kultúrájának felemelkedését köszöntve a nácizmusban, annak apoteózisáig. Nem véletlen tehát, hogy a fasiszták önigazolásként lépten-nyomon hivatkoztak munkásságára.

Elsősorban az olasz fasiszták merítettek V. *Pareto*[24] társadalomfelfogásából, aki a gazdasági liberalizmus oldaláról elindulva az elitelmélet egy fajtájához jutott el, valamint a szintén olasz G. *Mosca*[25] elméletéből, aki kidolgozta a politikai vezető osztály fogalmát. G. Mosca – ellentétben a fasiszta gyakorlattal – szükségesnek vélte e politikai vezető réteg bizonyos fokú korlátozását. Közgazdasági és részben szociológiai vonatkozásban a németek és az osztrákok sokat hivatkoztak O. *Spann*[26] univerzalista, a társadalmi kollektivizmust, valamint az állam vezető szerepét hangsúlyozó elméletére.

A kiútkeresés természetesen számos, közöttük a valóságos fejlődés irányában mozgó elméletet is útjára indított. Több olyan társadalomfilozófiai, szociológiai stb. rendszer, elgondolás merült fel, amelynek bizonyos elemeit a fasiszta csoportok szintén felhasználhatták és fel is használták.

Így járt például a híres szociológus, *Max Weber*, midőn a bürokrácia által okozott társadalmi torzulások ellenszerét

[24] *Pareto, V.:* Trattato di sociologia generale. I–II. köt. 1916, III. köt. 1923; Fatti e teorie. 1920.

[25] *Mosca, G.:* Teorica dei governi e governo parlamentare, 1884; Elementi di scienza politica. Torino 1895; Appunti di diritto constituzionale. Milano 1906.

[26] *Spann, O.:* Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre. Leipzig 1910; Der wahre Staat. Leipzig 1921; Gesellschaftsphilosophie. G. Oldenburg, München–Berlin 1932; Geschichtsphilosophie. G. Fischer, Jena 1932.

az ún. karizmatikus vezér létének szükségességében vélte felfedezni. A karizmatikus vezér figurája azután, aki direkt és misztikus úton áll kapcsolatban a tömegekkel, a fasiszta rendszerek ismert alakja lett. A fasiszták Weber több más társadalomelméleti elgondolása mellett egyes elemeket mások munkásságából is átvettek. Sőt tény, hogy a közgazdász *Keynes* álláspontjának bizonyos elemeivel is találkozunk egy-két fasiszta vezér teóriájában: így pl. a francia Valois-nál és az angol Mosleynél.

A fasiszta ideológiák számára ez az eszmei környezet alkotja az egyik első fogódzót a konzervatív-arisztokratikus illetve a romantikus nacionalizmus „modernizálására", a tradicionális reakciónak egy romantikus antikapitalizmussal való megtoldására, s a fajelmélet kiegészítésére a vezéri eszme, a politikai vezető csoport, az új elit fogalmával, már amennyiben a fasiszta elmélet eljut idáig.

Az újszerűség és az esetleges „radikalizmus" másik forrása a fasizmus számára az ugyancsak a 19. század második felében, illetve a 20. század elején keletkezett *reformelméletek* egyike vagy másika. Megjegyzendő, hogy ilyen típusú gondolati tartalommal az egyes fasiszta csoportok nagyon eltérő mértékben töltődtek.

Ezek az új elemek főként három forráscsoportból szivárogtak be a fasiszta ideológiákba. Egy ilyen csoport a *kereszténységi szocializmus,* mely első kerek elméleti megfogalmazását XIII. Leó pápa *Rerum novarum,* majd XI. Pius *Quadragesimo anno* enciklikájában nyeri. Ezekben a pápák nemcsak bizonyos szociális intézkedések segítségével ajánlják az osztályfeszültség leküzdését vagy csökkentését, hanem a hivatásrendi szervezetek létrehozásának gondolatával mintát adnak ahhoz a kísérlethez, amelyet több fasiszta állam az ún. korporációkkal, vagy rendi szervezetekkel kíván a későbbiekben gyakorlatilag megvalósítani. A fasiszta ideológia szociális tartalmát, amennyiben ilyennel rendelkeztek, főleg a latin országokban, részben az *anar-*

chista, az anarchoszindikalista, illetve a szocialista tanokból is merítette. A fasiszta elméletekre ez csupán a fasizmus mozgalmi szakaszában, illetve az uralomra jutást követő átmeneti periódusban volt jellemző. Végül a harmadik forráscsoport lehetett az *agrárszocializmus* is, melynek eltorzított eszméivel elsősorban a döntően paraszti társadalmak fasiszta mozgalmaiban találkozhatunk.

A fasiszta politikai módszertan elméleti megalapozásához a legerősebben G. *Sorel*[27] gondolatait használták fel, aki a munkásmozgalomban a direkt akciókat, az elitelméletet és az ehhez kapcsolódó voluntarizmust képviselte. Valójában voluntarizmusa vonzotta a fasiszták figyelmét a legerősebben Nietzsche felé is, még ha az egy individuális voluntarizmus volt is. Sorel gondolatköre politikai célokra sokkal inkább alkalmazhatónak tűnt, hiszen ő e voluntarizmust a hatalom és a társadalom gyökeres átalakításának fő tényezőjeként fogta fel. Szoros kapcsolatban álltak vele a 20. századi anarchizmus különféle válfajai, melyek lényegében hasonló álláspontot képviseltek. Nézeteik különösen az olasz fasizmusnak nyújtottak a mozgalom kezdetén ösztönzést. A fasizmus számára különösen használhatónak bizonyult az anarcho-szindikalizmusnak a polgári demokráciára irányuló bírálata, valamint a parlamentarizmus egészének s ezzel együtt a parlamenti módszereknek az elvetése.

A fasiszta mozgalom gondolati indításához a fenti filozófiai, illetve politikai elemeket használták fel, ami országonként, kultúrkörönként egyéb motívumokkal is kiegészülhetett. Ezek sorából az *antiszemitizmust* kell kiemelni, mivel a mozgalmakban nem állandó, de gyakori alkotóelemként jelentkezett.

A fasiszta elmélet eredetének tényezői jelentéktelenebbekké válnak, mihelyt többé nem mozgalomról, hanem fa-

[27] *Sorel, G.:* Réfléxion sur la violence. Paris 1908.

siszta rendszerről van szó. Ami feltétlenül megmarad, az a sajátos fasiszta nacionalizmus és az állami hatalom különleges erősségének hangoztatása, vagyis a fasiszta elmélet konzervatív eredetű – de átalakított – fő eleme. Egységes elméleti rendszer kialakítására elsősorban a fasiszta mozgalmak keretében került sor, amikor a hatalomért folytatott harcuk ezt gyakorlatilag kikényszerítette. A fasiszta mozgalmak programjának új vonásait az újfajta diktatúrák ideológiájához hasonlóan a megfelelő fejezetek keretében vizsgáljuk.

II. A fasiszta mozgalmak

1. Fasizmus és középosztály

Mint már említettük, nem ismerünk egyetlen olyan államot sem Európában, ahol a két világháború között ne keletkezett volna *fasiszta mozgalom.* Olyan jelenség ez, amely valóban arra vall, hogy a válság katarzisa a fasiszta mozgalom megszületéséhez mindenütt elegendő indítékot tartalmazott. E jelenséggel kapcsolatban két motívumot említünk. Az egyik, hogy természetszerűen, mint minden emberi-társadalmi vonatkozásban, ebben is szerepet játszott az *utánzás* ténye. Miután néhány helyen a fasizmus példaként megjelent, érthető módon a másutt élő „rokonlelkek" igyekeztek gondolatait a maguk számára lefordítani, néha minden átalakítás nélkül átvenni, s utánozták formanyelvét, módszereit, stb. is. Ez a tünet azonban arra is figyelmeztet, hogy Európa különböző területein azonos problémák merültek fel, és azonos habitusú csoportok alakultak ki, hiszen erre az „utánzásra" különben aligha kerülhetett volna sor. Sokkal fontosabb tény azonban a fasiszta mozgalmak keletkezése körül mutatkozó bizonyos párhuzamosság még abban az időben, amikor e mozgalmak első vezetői alig tudtak valamit egymásról.

Ez a *párhuzamosság* különböző jellegű szervezetek alakulásában jelentkezik. Az első világháborút közvetlenül

követő években több országban találunk olyan katonai természetű, szervezettségű osztagokat, melyek még nem tűztek ki célként állami fordulatot, hanem azért szervezkedtek, hogy úgymond a „rendet" megőrizzék, fellépjenek a forradalmi veszéllyel szemben. Ezek részben szabadcsapatok, részben polgárokat, sőt egyes esetekben jómódú parasztokat egyesítő milíciaféle alakulatok. Ilyenekkel találkozunk Németországban, Franciaországban, Svájcban, Ausztriában, Magyarországon, Olaszországban, a balti államokban, Finnországban stb. E szervezetek később részben beépültek a fasiszta mozgalomba, részben feloszlottak, részben maguk váltak egy fasiszta mozgalom kiindulásává, illetve részben megtartották különállásukat.

A párhuzamosság másik jele, hogy több országban – egymástól lényegében függetlenül – kialakultak azok a központok, melyek döntő kérdésekben azonos álláspontot képviseltek az állam fasiszta típusú átalakítását illetően, s ideológiájukban már a kezdet kezdetén számos olyan vonás fellelhető, mely azután a fasizmus közös szellemi arculataként vált ismertté. Ilyen – első szakaszát csak részben ideszámítva – az olasz fasiszta, a német náci (Deutsche Arbeiterpartei, majd 1920-től Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), az osztrák, illetve a szudétanémet náci (mindkettő neve: Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei, később az elnevezések változtak) szervezkedés, a szervezetileg ugyan széthulló, de mégis körülhatárolható magyar fajvédő mozgalom, a román fajiantiszemita ifjúsági csoportosulás, melyből majd a Vasgárda nő ki, stb. A volt Monarchia és Németország kölcsönös viszonyában ezt részben az a tény magyarázza, hogy az elméleti előzmény, melyből e csoportok meríthettek, részben közös, de legalábbis valamennyi területen ismert volt. Hitler, az ausztriai nácik és a szudétanémet nemzetiszocialisták sok szempontból közös talajról indultak, de forrá-

saik a magyar fajvédők számára sem voltak idegenek, mint ahogy a háború előtti korszak magyar nacionalista-antiszemita előzményei is hatottak Bécsben. A párhuzamosság azonban nem áll meg itt. Ugyanabban az időben fellépett – több kérdésben azonos programmal – a román mozgalom, melyet kezdeteiben a forradalomellenesség mellett elsősorban egy sajátos, már a fasizmust jellemző nacionalizmus határozott meg. Fellépett az olasz fasciók mozgalma, mely ugyan sok vonásában eltért az előbbiektől, de jellege, céljai, összetétele, egyszóval típusa amazokkal rokonnak mondható.

Mindez arról vall, hogy a fasiszta mozgalmak keletkezése bizonyos rétegeknek általános problémákra történő, széles körben spontán fellépő reakciója.

Régen tisztázott, s ma már szinte közhelynek számít, hogy e „bizonyos rétegek" a *középrétegek*ből kerültek ki. E fogalom alkalmazása meglehetősen kényelmes, sokkal nehezebb azonban megmondani, hogy az egyes esetekben valójában mit jelent. Megfelelő általános vizsgálatok híján nem tudjuk, hogy az egyes országok társadalmában e réteg hány százalékot tett ki, továbbá, hogy milyen volt felépítése: mekkora részét alkotta a városi kispolgár, a kisiparos, a kiskereskedő, a kézműves, az alkalmazott, a tisztviselő, a katonatiszt, a kötött és a szabad foglalkozású értelmiségi, s mekkorát a birtokos parasztság. Még kevésbé állnak rendelkezésre megbízható adatok arra nézve, hogy ez a széles gyűjtőmedence, a középréteg, az egyes országokban miként, milyen ütemben s milyen forrásokból alakult ki. Így mindaz, amit ebben a vonatkozásban mondunk, csak hozzávetőleges, s további alapos vizsgálatokat kíván. A társadalmi analízis – véleményünk szerint – azért elengedhetetlen, mert egy adott fasiszta mozgalom eszmei rendszerét, módszereit, egész fellépését jelentősen befolyásolja, hogy vezető rétege milyen társadalmi eredetű.

Ezek vajon több nemzedékre visszamenően városi kispolgári elemek, a volt földbirtokos osztályból csak nemrégiben lecsúszott figurák, vagy pedig a közelmúltban küzdötték fel magukat a paraszti sorból az értelmiség vagy más városi réteg soraiba, illetve ezeknek az elemeknek a kombinációja?

A legfontosabb kérdések, amelyek a fasiszta mozgalom és a középrétegek kapcsolatát illetően felmerülnek, a következők: vajon *ez az összefüggés jelenti-e egyúttal, hogy a tőkés válság azonos a középréteg válságával, illetve, hogy a fasizmust akár mint mozgalmat, akár mint rendszert, vissza lehet-e vezetni a középrétegek politikai akvitizálódására?* Egy ehhez kapcsolódó további kérdés, hogy vajon milyen széles értelemben lehet alkalmazni azt a megállapítást, mely szerint a fasiszta mozgalom sikerének titka, hogy „megtalálta a kispolgárság megszervezésének alkalmas formáját?"

Úgy tűnik, hogy mindegyik tétel lényeges kiegészítésekre szorul. Kétségtelen ugyan, hogy a társadalmi labilitás leginkább a középrétegek körében jutott felszínre, ebben a közbülső közegben vált a legnyilvánvalóbbá, a valóságban azonban a *középréteg válsága csak az egész társadalom válságának lecsapódása, illetve tükre.* A legerősebb gazdasági tényezők, vagyis a leginkább tőkeerős vállalatok és mezőgazdasági egységek kivételével a korábbi gazdasági vezető rétegek, s főleg azok középső és alsóbb csoportjai veszélyeztetettekké váltak, ami különösen a gazdasági világválság idején lett nyilvánvaló. Társadalmi szempontból azonban e réteg lemorzsolódása, illetve a felduzzadt középréteg jelentős részének egzisztenciális labilitása, a tovább süllyedés veszélye mindenekelőtt ebben a gyűjtőmederben váltotta ki a leglátványosabb sokkot.

A középrétegbeli elégedetlenség másik típusát, melyet az jellemez, hogy az alsóbb társadalmi rétegek felemelkedésének lehetőségei nem álltak arányban politikai képvisele-

tükkel, elsősorban az ún. csonka társadalmakban – részben a Baltikumban és Romániában, még erőteljesebben a Balkánon – fedezhetjük fel. Itt nem az egyébként lényeges eltérésekre, hanem a hasonlóságra szeretnénk rámutatni, arra, hogy a hosszan tartó idegen uralom következtében saját uralkodó osztályuk minden esetben jelentősen megfogyatkozott, s ez az önállóság elnyerése után nagy társadalmi mobilitást tett lehetővé. Másfelől viszont a vezető politikai pozíciókat részben az idegen uralom által megtűrt kicsiny, nemegyszer szintén idegen eredetű csoport, részben egy azzal utóbb összefonódó szűk klikk szerezte meg. E politikai erő uralmát konzerválta, s arra törekedett, hogy a polgárosodó, paraszti sorból kiemelkedő új városi rétegeket politikailag korlátozza. Az új városi réteg egy csoportja az, melyet e területeken a fasiszta mozgalmak élvonalában és tömegében találunk, amit olykor kisebb vagy nagyobb mértékben a paraszti kategória is kiegészít.

Mindkét típus esetében megállapítható, hogy a középréteg önállósulása és politikai aktivizálódása össztársadalmi jelenség következménye. Ez érthetővé teszi, hogy ha a fasizmus zömében a középréteg mozgalmaként jelentkezik is, nem marad független egyéb rétegektől. Többek között ez teszi lehetővé azt, hogy vezetői körében feltűnjenek a magukat veszélyeztetettnek érző más rétegek képviselői, s hogy a fasiszta mozgalom ezekben a rétegekben sokoldalú támogatásra találjon. Miután a társadalomban a bomlási, differenciálódási folyamat falun is jelentkezik, ide is behatolhat a fasiszta szervezkedés, sőt, amennyiben a munkásosztály gyorsan töltődik fel, vagy politikai okokból dezorganizálódik, a fasizmus ebben az osztályban is bázist szerezhet. Azonnal hozzátehetjük, hogy a fasizmus lehetőségei a leginkább itt limitáltak, hiszen a társadalom politikailag legjobban szervezett része a munkásosztály, s így

ellenállása is a legerősebb. A válság átfogó volta teszi lehetővé, hogy a középrétegek új mozgalma magával rántsa a társadalom egyéb osztályainak megingott rétegeit is. Így valóban teremt egy modern deszperádó csoportot, tömegbázisában pedig összegyűjti az osztályok lumpenelemeit, úgy azonban, hogy általánosságban, nemzetközi méretekben a középrétegek maradnak meghatározóak.

Míg tehát *egyfelől nem helytálló az a tétel, mely szerint a fasizmus kizárólag a középréteg mozgalma, másfelől az sem áll, hogy az egész középréteg fasiszta módon aktivizálódna és próbálná saját politikai érdekeit feltalálni.* Elenyésző a középrétegek fasizálódása ugyanis azokon a helyeken, ahol ez a réteg évszázados, viszonylag lassú fejlődés során, több összetevőből alakult ki, épült be a társadalomba, s elhelyezkedett a számára megfelelő politikai áramlatok egyikében vagy másikában.

E középréteg, eredetét tekintve, messze visszanyúlik a történelembe, s ott őseiként tömegesen felszabadult, vagy mindig is szabad parasztokat, illetve városi polgárokat találunk. Ez a kispolgárnak az a típusa, melyről Engels így írt: „A norvég paraszt *sohasem volt jobbágy,* és ez az egész fejlődésnek, akárcsak Kasztíliában, egészen más hátteret ad. A norvég kispolgár a szabad paraszt ivadéka, és ilyenformán *férfi* a lezüllött német nyárspolgárral szemben. Ugyanúgy a norvég kispolgárnő is toronymagasan áll a német nyárspolgár feleség fölött."[28] Ez a típusú középréteg a századok folyamán többé-kevésbé sikeresen asszimilálta magába a soraiba tóduló új elemeket, annál is inkább, mert forrásai között ugyanezek az elemek továbbra is jelentős helyet foglaltak el. A nyugat- és északnyugat-európai városi kispolgárság mögött a 20. században már több évszázados történeti múlt állt, s e múltban számos olyan polgári

[28] Engels – Paul Ernsthez. *Marx–Engels:* Művészetről, irodalomról. Kossuth Könyvkiadó 1966. 24. old.

forradalmi, illetve a közállapotok demokratizálásáért vagy liberalizálásáért folytatott harc, melyben e rétegek tömegesen kivették a részüket, nemegyszer a legelső sorban.

A középrétegek tömeges fasizálódása a gyorsan feltöltődött és eleve más forrásvidékekről származó középosztályok esetében figyelhető meg. Többnyire olyan középosztályról van szó, mely eredetét a régebbi múltban szolgaian függő rétegekre, a közelmúltban pedig tönkrement, lecsúszott nemesi-földbirtokos egzisztenciákra vezeti vissza, vagy pedig csak a legutóbbi időkben kezdett kilábalni egy nyomasztó falusi elnyomottságból és tudatlanságból. De az ilyen típusú középosztályok esetében is mindig és mindenütt található egy liberális, demokratikus csoport, még ha ez olykor nagyon kicsi is, melynek van politikai meggyőződése, és ezt nem adja fel. Még kevésbé jogosultak azok a megállapítások, amelyek általánosítva a kispolgári mentalitást azonosítják a fasiszta „életvitellel", felfogással, stb.

A fasiszta tömegmozgalom természetesen mindenütt könnyebben magával sodorta a korábban meggyőződés nélküli elemeket, mint azokat, amelyek már betagolódtak valamely más politikai áramlatba. Ez többféle következménnyel járhatott. Járhatott azzal a következménnyel, hogy az új városlakók hamarabb estek áldozatául, mint a tősgyökeresek, függetlenül egyébként attól, hogy melyik társadalmi réteghez tartoztak. Járhatott azzal az eredménnyel is, hogy a fasizmus a középosztály értelmiségi csoportjait tömegesen nehezebben hódította meg, mint műveletlen, illetve álműveltfélműveltelemeit. Előadódhatott, hogy egy erősen vallásos kispolgári környezet nagyobb ellenállást tanúsított, mint egy indifferens. Az államtól függő helyzetben levő csoportok – hivatalnokok, alkalmazottak – bizonyos várható előnyök fejében szívesen vállaltak még erősebb függést, a „függelem" amúgy is létformájuk, sőt

életelvük lévén, egyes esetekben, mint amennyire ugyanerre a szabad foglalkozásúak hajlamot éreztek. Mindemellett, legalábbis egyelőre, általános következtetést levonni arra nézve, hogy a szóban levő középosztályok egyes csoportjai – városi és falusi kispolgárság és annak rétegei, alkalmazottak, katonák, szabad foglalkozásúak, értelmiségiek – milyen mérvben, milyen százalékban támogatták, vagy ellenkezőleg, nem támogatták a fasiszta mozgalmakat, nem látszik lehetségesnek. Úgy tűnik, hogy e rétegek magatartása országonként és történeti szakaszonként is változó volt.

Az azonban mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a középosztály mindegyik, a fasizmushoz előbb vagy utóbb csatlakozó rétege nem a fennálló, saját helyzete romlásáért felelősnek vélt politikai szisztéma mellett, hanem az ellen, egy új, az ő érdekeit méltányló, méghozzá első helyen méltányló rezsim érdekében lépett fel. Ez még a legteljesebb mértékben „alattvalóként" megjelenő alkalmazotti, tisztviselői csoportokból kikerült fasisztákra is áll minden közelebbről ismert esetben. Miközben azonban a fasiszta mozgalom minden esetben, legkonzervatívabb változatában is a politikai rendszer megváltoztatására irányult, soha, „legradikálisabb" változatában vagy szakaszában sem vetette fel a társadalmi-gazdasági formációváltás kérdését. Ellenkezőleg, a polgári magántulajdont, e kispolgári szentséget – bizonyos belső átrendezéssel, eltolásokkal – konzerválni, megszilárdítani és kiterjeszteni törekedett. „Legradikálisabb" fajtája is megelégedett a másodlagos jelenségek, a tőkés rendszer egyes következményeinek támadásával, és programját e szimptomák korrigálására irányította.

A középréteg törpe minoritása válik csak fasisztává pl. Angliában, ahol a brit társadalmi és politikai struktúra, a középréteg hagyományai, a kétpártrendszer elégséges funkcionálása kevés helyet hagy a fasiszta mozgalom számára. Lényegesen nagyobb tömegek kacérkodnak a fasizmussal

Franciaországban, főként a harmincas évek második felében, midőn Franciaország gazdaságilag Európa egyik legveszélyeztetettebb pontjává válik és a politikai stabilitás felborul. A középrétegek többsége ennek ellenére hű marad korábbi szavazataihoz. Nagy tömegek mozdulnak meg viszont Németországban, Olaszországban, ahol a társadalmi mozgás rendkívül erős, a társadalmi kilengések szélsőségesek, a gazdasági nehézségek rendkívül súlyosak és a nemzeti sérelmek égetőek. E két országban is mindvégig maradt azonban a középrétegeknek egy olyan demokratikus, liberális vagy humanista csoportja, mely megőrizte szembenállását a fasizmussal, vagy később fordult az antifasizmus tábora felé. Mindamellett jól megfigyelhető a középrétegek tömegeinek politikai ingadozása is. Egyes pillanatokban a középrétegek nem csekély részét a baloldalon láthatjuk feltűnni, a mozgalom apályakor azonban eltávolodik, s más megoldást keres. A középrétegek ez irányú mozgását bizonyára segíti, hogy a munkáspártok ezt a réteget, mint „úri" réteget, mint amelyik maga is kizsákmányol, vagy a kizsákmányolókat kiszolgálja, s mindemellett a nemzeti problémákra igen érzékenyen reagál, illetve kifejezetten nacionalista, meglehetősen kevés figyelemre méltatták. A munkáspártok programjai e rétegek problémáira vagy nem, vagy csak hosszú távon kínáltak megoldást.

Mindenesetre a középréteg ingadozása, tisztázatlan viszonya a munkásosztályhoz és a munkásmozgalomhoz sokszor éreztette hatását a fasiszta mozgalmak kezdeti szakaszában. Az a tény, hogy a pártok hangsúlyozták szociális jellegüket, munkáspártokká deklarálták magukat, vagy legalább hangoztatták, hogy a munkásosztályt is meg akarják nyerni, integrálni kívánják a nemzet egészébe és erre kísérleteket is tettek, nem kizárólag a proletariátusnak szóló demagógia volt, hanem egyúttal saját osztálybázisuk bizonytalan hangulatát, ingadozását is kifejező jelenség. A középosztály, a kispolgár ugyanis sohasem, még a legrosz-

szabb esetben sem született fasiszta. Legfeljebb bizonyos esetekben hajlama van arra, hogy azzá váljék. De másra is van hajlama. Léte bizonytalan, orientálódása bizonytalan, s ez az, ami miatt sohasem bizonyos eleve, hogy a nagy osztályküzdelmekben milyen oldalra áll. S ez nem csupán tőle függ, hanem függ a társadalomban fellépő összes politikai faktoroktól, attól, hogy tömegeit melyik faktor tudja maga mellé állítani. Ezen keresztül viszont, vagyis a politikai harc egyedi, szubjektív lezajlásának feltételein át ez a réteg nagy mennyiségi, társadalmi súlyával döntő tényezővé válhat és sokszor válik a nagy politikai osztályküzdelem egy-egy fordulójának kimenetelében. A kispolgárt Marx egy alkalommal így határozta meg: „Fejlett társadalomban és helyzeténél fogva a *kispolgár* egyrészt szocialistává, másrészt közgazdásszá lesz, azaz elkápráztatja a nagyburzsoázia fénye és együttérez a nép szenvedésével. Egyszerre burzsoá is, meg nép is. Lelke mélyén azzal kérkedik, hogy pártatlan, hogy megtalálta a helyes egyensúlyt... Az ilyen kispolgár isteníti az *ellentmondást*, mert az ellentmondás lényének alapja. Ő maga az eleven társadalmi ellentmondás."[29]

Ez az eleven társadalmi ellentmondás, a kispolgár, akkor sem szűnik meg magát a „nép" képviselőjének tekinteni, amikor fasisztává válik. Miközben objektíve a nagytőke érdekeit szolgálja, melytől „megszédült", ugyanakkor megkívánja, hogy mozgalma ne tűnjön a nép, sem a munkásosztály, sem a parasztság árulójának, hanem olyannak, mely éppen az ő érdekükben a valódi árulók, az internacionalista kommunisták és szocialisták ellen harcol. Így válik egy olyan mozgalom részévé, mely azután fokról fokra mind általában a „nép", mind a saját érdekeit a legcinikusabb módon kiszolgáltatja.

[29] Marx levele Annyenkovhoz. *Marx–Engels* Művei. 27. köt. Budapest 1971. 438. old.

2. Vezető csoport és tömegbázis

Mivel az egyes fasiszta mozgalmak színezetét jelentős mértékben befolyásolja vezető csoportjuk és a számításba jövő tömegek összetétele, jellege, érdemes ezzel a kérdéssel kissé részletesebben, országonként is foglalkozni.

Az *olasz mozgalom* esetében a vezető réteg több komponensből tevődött össze. Sokáig meghatározó maradt az a tény, hogy a mozgalmat elindító kicsiny kör: Mussolini és gárdája a szocialista, illetve az anarchoszindikalista mozgalomból jött, ahonnan kiválását a „nemzeti alapra" való helyezkedése idézte elő. Nacionalizmusát a magával hozott szociális programmal, bizonyos szocialistának tűnő, eltorzított gondolatokkal, továbbá az anarchizmusra jellemző voluntarista erőszakfelfogással ötvözte. E csoport elsősorban *urbanizált kispolgári-értelmiségi* jellegű, s többnyire hasonló környezetből került ki. 1919-ben a mozgalmat ez a csoport határozta meg, s ez kifejezésre jutott az első két program antikapitalista, szociális követeléseiben, s abban a tényben, hogy a mozgalom a városi kispolgári és értelmiségi rétegek mellett a munkásságra is figyelemmel volt.

Hamarosan megkezdődött a mozgalom több irányú feltöltődése. Amint a fasiszták kapcsolatba léptek az ún. arditi-csoportokkal, megjelent a katonai: tiszti és altiszti elem.[30] Ezek korábban nem politizáló kispolgári, polgári, értelmiségi személyeket jelentettek, de már megjelentek közöttük a birtokosok képviselői is. Kialakultak a fasizmus frontharcos-szervezetekre épülő rohamosztagai, majd

[30] Az arditi-egységek eredetileg az első világháború folyamán keletkezett önkéntes rohamosztagok voltak. A háború után mint félkatonai szervezetek alakultak újjá és csatlakoztak a Mussolini-féle fasiszta mozgalomhoz.

1921-ben döntő eltolódás következett be a vezetésben, midőn ott nagyobb számban jelentek meg a déli földbirtokosság képviselői. A vezető gárdában ugyanakkor az északi nagytőke egy-két exponense is feltűnt, akik egyes tőkések támogatását és pénzét közvetítették a mozgalomnak. A mozgalom és néhány nagytőkés kapcsolata azonban időben messzebbre nyúlt vissza; valószínűleg Mussolini 1914-ben alapított lapjának (Popolo d'Italia) szervezése óta fennállt. A mozgalom kiterebélyesedése belső súrlódásokkal és elméleti kiegyensúlyozatlansággal járt együtt. A „jobbratolódás", vagyis a reakció konzervatív szárnyához való közeledés már megmutatkozott a párt, a *Partito Nazionale Fascista* (Nemzeti Fasiszta Párt) 1921 novemberi megalakításakor. Ugyanakkor a mozgalomhoz, illetve később a párthoz kapcsolódó türelmetlen városi kispolgári elemek egy-egy vidéki vezető, az ún. *rasz* irányításával létrehozták a fasiszta terrorizmus bázisát, és egyúttal a harcos, a „forradalmi" fasiszta törekvések hordozóivá váltak. E csoportok osztagokba tömörültek, s az általuk kifejezett anarchista-terrorista irányt, amely valóban a kispolgárságot kívánta a hatalomba ültetni, nevezték squadrizmusnak. 1922-től a mozgalom társadalmi és ideológiai sokszínűségét fokozta az a törekvés, hogy a fasiszta pártot elfogadhatóvá kívánták tenni a nagytőke egésze, valamint a király, sőt alapvetően a pápaság számára is.

Az olasz fasiszta mozgalom vezető magjának e heterogén összetételéből eredő nézeteltéréseket és hullámzásokat sokáig nem sikerült megszüntetnie. A mozgalom hullámzása a fasizmus uralomra jutása után is tovább tartott, de az egyes csoportok különállását az egybeolvadás során lassanként csökkentették, felolvasztva a fasiszta mozgalmat az államhatalmi szervezet kohójában. Ugyanakkor a fasiszta tábor kiegészült a „csatlakozók" nagy tömegeivel, beleértve az államapparátus régi személyi állományának zömét, de ez a történet már az olasz fasiszta rendszer prob-

lematikája keretébe tartozik. Mindenesetre lényeges, hogy az olasz fasiszta mozgalom különböző eredetű vezető csoportjának heterogenitásából eredő eltérések e vezető csoportban a mozgalom kezdetétől a végéig megfigyelhetőek maradtak.

Az olasz mozgalomtól mind vezetése, mind tömegbázisa összetételében, kiindulásában is eltért a *német náci* szervezkedés. Az egyik legjelentősebb különbség, hogy a náci vezetőknek korábban nem, vagy csak nagyon felületes kapcsolatuk volt a munkásmozgalommal és annak ideológiájával. A mozgalom első szakaszában, 1919 és 1923 között a *Deutsche Arbeiterpartei* (Német Munkáspárt), illetve a *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP – Nemzetiszocialista Német Munkáspárt) vezetésében a megelőző néhány, munkáskörnyezetből kikerült személy (*Drexler* stb.) hamarosan háttérbe szorult. Az első garnitúra környezetében városi értelmiségieket is találunk, ezek azonban előzően nem álltak kapcsolatban – mint az olasz esetben sokszor – a munkásmozgalommal, hanem e program „nemzeti" jellege vonzotta őket. Ezek az elemek a régi „alldeutsch" és „völkisch" eszmék képviselőit jelentették a mozgalomban. Emellett a vezető csoportban gyorsan emelkedett a katonatisztek és a volt katonatisztek száma, akik részben birtokos, illetve volt birtokos családokból, részben városi tisztviselői környezetből kerültek ki. Maga *Hitler*, aki a vezetést mindinkább a kezébe kerítette, mind származását, mind saját életútját tekintve – tipikus megtestesítője volt a városi kispolgárság alsó csoportjainak. A mozgalmat anyagilag elsősorban a jobb módú müncheni polgárság támogatta, s ugyanakkor szoros kapcsolata alakult ki a mozgalomhoz kifejezetten nem csatlakozó jelentős katonai személyekkel, illetve csoportokkal, elsősorban a bajor szeparatizmus álláspontját elfogadó Ludendorff-fal és környezetével. Hallgatóságát és követőit főleg diákok, tisztviselők, kispolgárok, értelmiségiek alkották. Tár-

sadalmi bázisában ott találjuk a foglalkozás nélkül maradt alsó tiszti, altiszti, sokszor szabadcsapatokkal kapcsolatban álló elemeket is, akik többségükben az alsó kispolgárság soraiból kerültek ki.

Már ebben a szakaszban bizonyos eltérés mutatkozott a német fasizmus *müncheni és észak-németországi* szárnya között. Az utóbbi keretében főként a Strasser-testvérek voltak a hangadók. A náci mozgalom „balszárnyának" nevezett csoport vezetésében egyneműbb volt, s a bajba jutott városi kispolgár vágyálmait egyértelműbben és következetesebben fejezte ki, mint a müncheni főosztag. Az Észak-Németországban, tehát egy kifejezetten iparimunkás-vidéken tevékenykedő náci góc némileg hasonló szerepkört töltött be, mint Olaszországban egyik-másik „rasz" (pl. Farinacci), illetve a squadrizmus: a fasizmus „forradalmi" jellegét, a kispolgárság kompromisszummentes uralmának megteremtését értve ezen. E vonal később visszhangra talált az SA (Sturmabteilung, rohamosztag) állományának hasonló társadalmi meghatározottságú elemeinél.

A mozgalom 1923. évi puccskísérlete után a felső tiszti elemek, közelebbről Ludendorff és körének együttműködése korlátozódott, illetve megszűnt; a társadalmi támogatás a jómódú polgárság részéről beszűkült. A mozgalomnak ebben a szakaszában elsősorban a megrögzött „hivatásos" fasiszták maradtak meg, s ez az az időszak, midőn az észak-németországi, a *Strasser-féle* szárny a leginkább befolyáshoz jutott.[31] Mindez közvetlenül megfelelt annak az általános helyzetnek, amit Németországban a viszonylagos gazdasági fellendülés, és nemzetközileg a feszültségek enyhülésének folyamata kialakított, illetve átmenetileg jellem-

[31] A Strasser fivérek tisztviselő családból származtak, a háború alatt katonafiatalok, s a népi mozgalomhoz való csatlakozásukkor mindketten egyetemi hallgatók voltak.

zett. A mozgalom bázisa szintén összeroppant, amikor a vezetők egy része a puccskísérlet miatt börtönbüntetését töltötte, illetve külföldre menekült. Már-már úgy látszott, hogy az egész náci kísérlet jelentéktelen epizód marad Németország történetében. Hitler 1925 februárjában pártját lényegében ugyanazzal a vezető kárdával szervezte újra, mint amellyel korábban rendelkezett, s ekkor még csekély számú követői is ugyanazokból a rétegekből kerültek ki.

Lényeges változás következett be a német fasiszta mozgalom tömegbázisában és befolyásában 1928-tól kezdve. Ez először a konzervatív földbirtokos-reakciós csoportok csatlakozásával, majd a gazdasági válság hatásával állt összefüggésben. A fasiszta mozgalom országos méreteket öltött, s nagyarányú választási propagandát fejtett ki. A válság aktivizálta azokat a létükben fenyegetett városi és falusi kispolgári és értelmiségi milliókat, akiknek a szavazatai segítségével a válság időtartama alatt a nácik egyre fokozódó tömegerőhöz és politikai befolyáshoz jutottak. A csatlakozók táborában ekkor már bizonyos százalékban a munkásság szervezetlen, elmaradt, esetleg lumpencsoportja is megjelent, amit az egyre növekvő munkanélküliség nyilvánvalóan befolyásolt. A mozgalom befolyásának kiterjesztése egyelőre megkívánta a korábban kidolgozott „baloldali" ideológia továbbélését. Ezzel ellentétes irányban hatott viszont, hogy a már politikai tényezővé váló fasiszta mozgalom kapcsolatba jutott, illetve kompromisszumot kötött a konzervatív nacionalista, főként nagybirtokos, majd ezt követően a vezető nagytőkés, s végül a politikai hatalom élén álló politikai-katonai csoportokkal (Hindenburg és köre).

Az olaszországi helyzettel szemben az ún. „radikális" fasiszta szárnynak a kiiktatását, illetve felszámolását Németországban jelentős mértékben megkönnyítette az a körülmény, hogy e csoport nézeteit a vezetést már korábban kezébe kaparintó Hitler sohasem osztotta, s ugyanakkor

féltette befolyását ettől a csoporttól. Így Hitler és közvetlen környezete számára nem volt nehéz az elhatározás, hogy amikor hatalomra jutásuk után mind a finánctőke, mind a Reichswehr vezetői az ún. második forradalmat követelő SA elnémítását kívánták, ezzel a csoporttal véresen leszámoljanak. Többek között ennek is következménye, hogy bár Németországban a továbbiakban erős hatalmi harc, torzsalkodás figyelhető meg a különféle fasiszta politikai tényezők között, ezek nem jelentettek társadalmilag vagy ideológiailag osztályozható, eltérő áramlatokat.

Míg a német és az olasz mozgalom keretében többé vagy kevésbé végbevitték a különféle társadalmi indíttatású fasiszta árnyalatok egységesítését, másutt ez rendszerint sokkal kevesebb sikerrel járt. Közép-Európában a fasiszta mozgalmaknak több rétege jelentkezett mind Ausztriában, mind Magyarországon. A háború után Magyarországon – eltekintve az ún. „Nemzeti Hadseregtől", mely jellegét tekintve valójában paramilitáris osztag volt, valamint a mellette működő más különítményektől – az *Ébredő Magyarok Egyesülete* (ÉME), a *Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE),* valamint számos különféle társadalmi szervezet, 1923-tól pedig a *Fajvédő Párt* működése jelentette a fasizmus első hullámát. E szervezetekre jellemző – amint azt a magyar történészek megállapították –, hogy vezető csoportjukat elsősorban a középrétegnek az a felső kategóriája alkotta, amely vagy eredetében, vagy társadalmi funkciójában közel állt a birtokossághoz. Azt hisszük, azonban, hogy e megállapítás további finomításra szorul, tekintettel arra, hogy az ekkoriban közösen fellépő szervezetek egymáshoz képest bizonyos társadalmi és ideológiai eltéréseket mutatnak. Valószínűnek lehet tartani, hogy – egyebek mellett – e tényezőnek is szerepe volt abban, hogy egyesülésük nem következett be.

A fent jellemzett eredet elsősorban a szervezetek „poli-

tizáló", az ellenforradalom szervezésében és a rezsim alapjainak lerakásában vezető szerepet játszó Gömbös-csoportra, a MOVE egy részére, s feltehetően a csak nagyon kevéssé ismert titkos szervezetek bizonyos – fasiszta – csoportjaira áll egyértelműen. Ezekben a középtiszti katonai elem dominált, de felbukkantak a „magasabb" tiszti rangok képviselői is. Beépültek e mozgalmakba továbbá „jobb" állami hivatalnokok, birtokosok, sőt az arisztokrácia egy-egy képviselője is. Ennek következtében e mozgalmak bizonyos „úri" jelleget öltöttek, és bár igyekeztek tömegbázist találni, ez meglehetősen korlátozott maradt.

Ezzel szemben az ÉME felső funkcionárius gárdájában más összetételt mutatott. Sajnos az ÉME szerepéről, történetéről eddig nem készült feldolgozás, s ennek hiányában nem lehet róla egyelőre pontos képet alkotni. Az ismert fragmentumok alapján azonban annyit meg lehet állapítani, hogy bár a szervezetet végső fokon a fent jellemzett Gömbös-csoport mozgatta, saját vezető gárdájában megtalálható a városi kispolgárság alsó rétege, tömegeiben pedig emellett a tanuló ifjúság. Az ÉME egyben – a különítményes idő lejártával – a fasiszta áramlat „öklének" szerepét töltötte be. Az ÉME különleges alakulatai hajtották végre a merényleteket, gyakoroltak presszíót a kívánt pillanatokban – a puszta erőszak útján – a tömegekre. Hasonló szerepet töltöttek be, mint Olaszországban a squadristák. Más kérdés, hogy az ÉME szolgálatait egy ideig kisebb vagy nagyobb mértékben az államhatalom is igénybe vette, majd miután a szervezet terhessé vált számára, igyekezett jelentőségétől megfosztani. Jóllehet az ÉME, a MOVE, számos más társadalmi szervezet, valamint a Fajvédő Párt irányítása lényegében véve ugyanazokban a kezekben összpontosult, e szervezetek sohasem épültek össze, Magyarországon nem alakult ki a német–olasz mozgalomnak megfelelő fasiszta tömegpárt.

Jóllehet e szervezetek nem „vették át a hatalmat", egy

sajátos módon (e sajátosságokról majd később szólunk) mégis beépültek a hatalomba. A rendszer mindenesetre meglehetősen mozgékony maradt, nemcsak a bethleni korszakban, de akkor is, midőn a fent jellemzett csoport vezető alakja, Gömbös Gyula kísérletet tett a totális fasiszta diktatúra bevezetésére. Ez a fő oka annak, hogy éppen uralma idején csapott fel a fasiszta mozgalom második hulláma. Színezte a képet, hogy több olyan új mozgalommal találkozunk, mely vezetésében kevésbé volt „úri", vezető gárdájuk inkább az ÉME-hez hasonlított, mint a Gömbös-csoporthoz. Míg a húszas évek elején az ellenforradalom közös céljai e csoportokat közös nevezőre hozták, addig a harmincas években az ellentétek jobban kidomborodtak. Az új fasiszta csoportok vezérei ugyanúgy az eredeti célok árulójának tekintették Gömböst, mint Mussolinit a squadristák és „raszok", vagy Hitlert az SA legénysége, mely „második forradalmat" követelt. A törmelékpártocskák légiójából: Magyar Párt (Méhely Lajos vezetése alatt álló fasiszta csoportból kivált vezetőkkel), Magyar Nemzeti Szocialista Párt (Festetics Sándor mozgalma), Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt (Meskó Zoltán pártja), Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt (Böszörmény szervezete), Egyesült Nemzeti Szocialista Párt (Pálffy Fidél) stb., csak *Szálasi Magyar Nemzeti Szocialista Pártjának* (nyilaskeresztesek) sikerült kiemelkednie. Midőn a korábbi Gömbös-féle vezérkar széthullott, s vezető alakjai egymástól eltérő, sokszor ellentétes táborok felé orientálódtak, a Gömbös által beépített elemek pedig beilleszkedtek az államapparátus kereteibe, ez a mozgalom tényleges politikai jelentőségre tett szert.

Szálasi családi miliője a nyárspolgári életvitel iskolája volt.[32] Innen „tört fel" katonatiszti pályán a vezérkarig. Mozgalmának vezető csoportját jelentős részben hasonló

[32] Honvédségi tisztviselő gyermeke volt.

pályafutású aktív vagy leszerelt, nyugdíjazott tiszt és tisztviselő, városi értelmiségi és kispolgár képezte. Ez a csoport, még ha maga szintén az „úri" réteghez számította is magát, mindenesetre egész színezetét tekintve alsóbb fokot képviselt a magyar középréteg társadalmi ranglistáján, mint az első hullám vezető emberei. Ugyanakkor azonban egyké gazdaságilag tönkrement arisztokrata és ugyancsak súlyos anyagi zavarokkal küszködő pénzember is csatlakozott a nyilas mozgalomhoz; a mozgalomban meghatározó szerepük azonban nem volt.

A párt tagjainak legszervezettebb magját a városi alsó kispolgárok és a szervezetlen munkások alkották, amit azután a párt gyors kifejlődése idején (1938–1939) már szélesebb kispolgári, értelmiségi, főleg ifjúsági (egyetemisták) rétegek egészítettek ki, s a párt ekkor már behatolt a nagyipari munkásság soraiba is.

A felsorolt valamennyi tényezőből következően a fasiszta mozgalom Szálasi képviselte új hulláma – ha elméletileg ugyan az alapkérdésekben viszonylag kevés újat hozott is – mindenesetre a korábbi mozgalmi irányzatok legintranzigensebb vonalát folytatta és személy szerint is sokat felölelt az e szárnyhoz tartozott elemekből. A módszerek, a tónus, valamint az ideológia összefoglaltsága tekintetében kétségtelenül közelebb állt a fasiszta párt német mintájához, mint bármely elődje. Ehhez természetesen hozzájárult, hogy e mintákat már készen kapta, és „okulhatott" belőlük.

Ausztriában a fasiszta mozgalom kezdettől fogva két szálon futott. Az 1903-ban alapított *Deutsche Arbeiterpartei* (Német Munkáspárt) 1918-ban elszakadva eredeti szudétanémet gyökereitől, mint *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* (Német Nemzetiszocialista Munkáspárt) született újjá. Vezetői városi, elsősorban értelmiségi környezetből kerültek ki, maga *Walter Riehl* ügyvéd (Rechtsanwalt) volt. A párt Riehl vezetése idején a korábbi

nagynémet völkisch irányzatot folytatta, melyet átszőtt az antimarxizmus és antiszemitizmus. Megtoldották mindezt azzal, hogy igen korán szoros kapcsolatot alakítottak ki a nácizmus müncheni csoportjával. Az osztrák párt formailag hatást gyakorolt a németre, amennyiben Hitler mind pártjának elnevezésében, mind a Riehl által kitalált horogkereszt alkalmazásában átvette az osztrák mintát. Az osztrák pártnak azonban nem sikerült megerősödnie, számottevő tömegbázist nem tudott magának biztosítani. Bázisa a húszas évek végéig szűk városi kispolgári-értelmiségi, ifjúsági elemekre korlátozódott. Ebben szerepet játszott, hogy a párt a sajátos osztrák helyzet megoldására nem tudott programot nyújtani, továbbá, hogy a vezetők alkalmatlanok voltak a tömegmozgalom vezetésére s paraszti tömegek megnyerésére. A párt 1923-ban felbomlott. Riehl kilépett, és megalakította *Deutschsozialer Verein* (Német Szociális Egylet) nevű szervezetét, míg a visszamaradt párt *Nationalsozialistische Partei* (Nemzetiszocialista Párt) nevet vett fel és *Schulz* vezetése alá került. Az utóbbiban egyre jobban előtérbe lépett a magát *Hitlerbewegung*nak (Hitler-mozgalom) nevező csoport, ami végül odavezetett, hogy a párt 1926-ban a *Nationalsozialistischer Deutscher Arbeiter-Verein (Hitlerbewegung)* – (Nemzetiszocialista Német Munkás-Egylet – Hitler-mozgalom) elnevezésnél kötött ki. E pártba Riehl még egyszer belépett, majd újból kizárták, mindez azonban mit sem változtatott azon, hogy a párt megmaradt eredeti szűk kereteiben. Az 1930-as választásokon a szavazatok 3 százalékát szerezte meg. A következő két évben követőinek tábora elsősorban egyéb szélső nacionalista csoportok közeledése révén szélesedett. Így különféle már létező völkisch és frontharcos alakulatokat, a nagynémet párt egy részét, sőt a Heimwehr egyik (stájer) szekcióját is magához vonzotta. Ennek megfelelően az élcsoport összetétele megváltozott. Az ipari vezető ekkor már *Habicht* „Gauinspektor" volt. Ez egyúttal azt

eredményezte, hogy a párt átmeneti fellendülése 1931-től csak nagyon rövid ideig tarthatott: világossá vált ugyanis, hogy a párt a német nácizmus szekciója lett. Mindez már nem a „német egység" megteremtését jelenti Ausztria érdekeinek figyelembevételével, hanem Ausztria teljes betagolódását a harmadik birodalomba. Ezzel a távlattal nem lehetett a pártot szilárdabb társadalmi alapokra helyezni. Miután a Habicht-féle puccspolitika elérte ugyan Dollfuss kancellár meggyilkolását, a hatalmat azonban nem tudta megszerezni, s így végeredményben 1934-ben kudarcot vallott, a párt szétesett, és többé nem támadt fel halottaiból. Nem volt megfelelő vezér, többen kísérleteztek ugyan a párt megszervezésével (Frauenfeld, Seyss-Inquart, Neubacher stb.), a vezetés válságát és a tömegek hiányát azonban egyikük sem tudta megszüntetni.

A másik áramlat, a *Heimwehr,* mely lényegesen lassabban haladt a fasiszta képlet felé, sokkal szélesebb társadalmi bázison nyugodott, mind vezető csoportját, mind követőit tekintve. Eleinte, mint jelentős részében felfegyverzett „rend"-csoport, mely a forradalmi eshetőségekkel akart szembenézni, s mint amely maga is a német nemzeti egység álláspontját képviselte, magához szívhatta a homályos programjával egyetértő, de egyébként számos kérdésben eltérő álláspontot képviselő csoportokat. A mozgalom keletkezésében szerepet játszott egyes határterületek védelmének szempontja – főként Jugoszláviával és Olaszországgal szemben – valamint a vidék Béccsel, ezúttal különösen a „vörös Béccsel" szemben érzett ellenszenve. A legjelentősebb kezdeményezők, vezetők, mint *Steidle* és *Pfrimer* vidéki értelmiségi[33] illetve vidéki birtokos *(Starhemberg)* körökből kerültek ki. A mozgalom első igazi szervező talentuma, *Pabst* őrnagy pedig aktív német katonatiszt volt, aki a monarchista Kapp-puccsban való részvétele

[33] Mindkettő ügyvéd volt.

miatt 1920-ban menekült Ausztriába. A Heimwehr kereteiben eleinte megfért a német egység, illetve a bolsevizmusellenesség részleteiben eltérő felfogása és különféle társadalmi köre. Belefértek monarchista birtokos és tiszti elemek. Kapcsolatot létesített szinte minden olyan áramlattal – a baloldalt kivéve –, mely a német egységet képviselte, tehát támogatói voltak mind a keresztényszocialisták, mind a nagynémetek köreiben, ami társadalmilag mindenekelőtt birtokos, hivatalnoki és tiszti elemeket jelentett. Társadalmi bázisa mindenesetre a vidék volt – a tartományi szempontok szervezeti felépítésében is érvényesültek –, s tömegeit nem kis részben parasztok alkották.

Amint azonban a Heimwehr vezetése fasizálódott, s amilyen mértékben egyre inkább az olasz pénzre és mintára támaszkodott, a potenciálisan széles bázis ugyanabban a mértékben szűkült. Midőn a Heimwehr Heimatblock néven első ízben indult a választásokon, világossá vált, hogy csak igen gyenge követőtáborral rendelkezik: mindössze 8 mandátumot szerzett. Ezt követően megbukott az olaszok és részben a magyar kormány által is sürgetett puccskísérlet; Pfrimer 1931. szeptemberi „bécsi menetelése" nevetséges kudarcba fullt. A Heimwehr súlyos válságba jutott, s a vezetésben támadt viszályokból Starhembergnek csak nagynehezen sikerült a felszínre vergődnie. 1934-ben, midőn a Heimwehr bekerült a hatalomba, azt nem saját erejének, követőtáborának, nem választási sikereinek stb. köszönhette, hanem annak, hogy Dollfuss kormányzatának a feszült parlamenti helyzetben szüksége volt a néhány Heimwehr-szavazatra, majd az 1934-es fordulat pillanatában a Fey által Bécsbe irányított fegyveres Heimwehr-alakulatokra a munkásosztály felkelésének leveréséhez.[34]

[34] Emil Fey báró, a bécsi Heimwehr vezetője a Monarchia idején aktív katonatiszt volt.

A vezetést és a tömegbázist illetően tehát, ha nem is abszolút értelemben, de tendenciában mindenesetre az jellemezte, hogy az osztrák náci mozgalom elsősorban városi kispolgári-értelmiségi csoportosulásként jelentkezett, s elsősorban ugyanebben a körben hatott – már amennyire egyáltalán hatott –, a Heimwehr viszont provinciális értelmiségi, birtokos, tiszti vezetés alatt bázisában is jelentős mértékben az ehhez hasonló, valamint a paraszti rétegekre számíthatott.

A kétfajta csoportosulás Ausztriában – elsősorban a külpolitikai orientáció és az ideológia jelentős – minden etapban kitapintható különbségei miatt sohasem tudott összetalálkozni, egybeépülni.

Regionális csoportosítás szerint haladva, a közép-európai mozgalmak keretében említenünk kell a szlovák és a horvát mozgalmakat. Ezeknek valójában csak létalapjuk volt azonos, fejlődésükben azonban döntő vonásokban eltértek egymástól. Az azonos kiindulást a nemzeti szuverenitás hiánya jelentette. További közös vonásuk, hogy mindkettőnek volt bizonyos „katolikus" arculata, vonala. Ez azonban *a szlovák mozgalom*ban sokkal erősebb, már csak azért is, mert a szlovák mozgalom papi vezetésű nemzeti jellegű szervezkedésből nőtt ki.

Szlovákiában a nacionalista, a fasizmus felé haladó mozgalom irányítását a városi értelmiségi, papi réteg vette kezébe. A szlovák nemzeti ébredés kezdete óta egyébként szinte minden politikai kezdeményezés tőlük indult ki. Szlovákia, ahol a gazdasági és a politikai vezető csoportot évszázadok óta zömében magyarok alkották, csak egy rendkívül szűk értelmiségi réteggel rendelkezett. Ugyanakkor a szlovákiai törekvések fő meghatározója a szlovák függetlenség megteremtése, az autonómia, illetve a szeparatizmus lehetett. Ezen a síkon szálltak szembe az új „elnyomóval", a polgári demokratikus csehországi vezetéssel is, mely a szlovák gazdasági fejlődéssel valóban nem so-

kat törődött és a nemzetiségi elveket kétségtelenül nem nagy lojalitással kezelte.

Az extrém nacionalista, fasizmus felé tartó áramlat 1925-ben Hlinka Néppártjában kristályosodott. Hlinka maga katolikus pap volt, pártja pedig sokáig különféle – többnyire szintén papok és hivatalnokok által vezetett csoportokat fogott össze. A párt egy része az olasz, más része a német, a harmadik a lengyel példát követte. Legfőbb elméleti irányítója azonban már a húszas évektől Josef Tiso, a morálteológia professzora volt.[35] E vezető csoport természetesen a csekély számú értelmiségiek-hivatalnokok, valamint a parasztok között keresett támogatást. Jóllehet a párt mind határozottabb karaktert nyert, s szerepet játszott a politikai életben, befolyása Csehszlovákia 1938-ban történt feldarabolásáig gyenge maradt.

Szudétanémet területen, amely valójában a korai nagynémet-alldeutsch mozgalom magja, kiindulópontja volt, a fejlődés jelentős mértékben az ausztriai náci mozgalom mintájára indult el útján. A korábban egységes Deutsche Arbeiterpartei kettészakadása után itt is *Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei* (Német Nemzetiszocialista Munkáspárt) néven jött létre az új szervezet, melynek radikalizálódása meglehetősen gyors ütemű volt. Vezető csoportja az osztrákéhoz volt hasonlatos, ezzel szemben óriási eltérés adódott a két szervezet tömegbázis-lehetőségeiben. Ausztria esetében ugyanis a Németországhoz csatlakozás az állami függetlenség feladását, a hitleri időkben pedig a teljes alárendeltséget jelentette, a szudétanémetek számára viszont ugyanez a lehetőség a gyűlölt kisebbségi állapot felszámolásával együtt jelentkezett. 1933-tól azonban a fent említett párt helyett mind nagyobb jelentőségre tett szert Henlein *Sudetendeutsche Heimatfrontja* (Szudétané-

[35] A teológiát Bécsben végezte, a háború alatt tábori pap volt, utána Nyitrán kapott katedrát.

met Hazafront, később párt), mely a létező és vélt, sokszor kitalált nemzetiségi sérelmekkel operálva számszerűleg a legnagyobb befolyáshoz jutott a németlakta területeken. 1935-től kezdődően minden társadalmi rétegben érezhető volt a politikai súly áttolódása a köztársasági-demokratikus vonaltól a nacionalista-fasiszta irányba, mely alól – nagyjában – csak a Szociáldemokrata Párt tudta kivonni magát.

A horvát nacionalizmus számos árnyalatot mutatott. A fasizmusba torkolló áramlatának előzményét mindenekelőtt az ún. *Jogpárt* képezte. Bár a szélsőséges szeparatista horvát irányzat heterogén összetételű volt (nagybirtokosok, tábornokok, volt magas rangú személyiségek, monarchisták), a mozgalom tényleges vezetői kishivatalnoki és értelmiségi körökből kerültek ki. Ezek harcos nacionalista szeparatisták, puccsisták, az erőszakos megoldások hívei voltak. A jugoszláv királyi diktatúra átmeneti bevezetése után a mozgalom fenti vonásai fokozottan megszilárdultak. 1929 folyamán az emigrált horvát szeparatista vezetők létrehozták *Ustaša* – Hrvatska Oslobodilačke Pokret (Usztasa – Horvát Felszabadító Szervezet) nevű szervezetüket, mely fasiszta töltését a fasiszta rezsimekkel kiépített kapcsolatai útján szilárdította meg. Miután a csoport emigrációba szorult, szervezett tömegbázisáról magától értetődően nem lehetett beszélni. Programja a horvát nemzeti kérdésre összpontosult, s célját, a horvát különállást egy kívülről kirobbantott puccs útján kívánta elérni. E gondolat nagyon jól megfelelt a mozgalom legfőbb korai pártfogója, Mussolini elképzeléseinek. A szervezetnek Jugoszláviában csak illegális csoportocskái voltak; ezek főként kispolgári, értelmiségi, alkalmazotti közegben működtek. Kísérletet tettek a parasztság megnyerésére, de akcióik sikertelenek voltak. A paraszti tömegbázis megteremtését rendkívül megnehezítette a Horvát Parasztpárt tevékenysége, mely a vidéki, falusi szavazók nagy többségét mondhatta magáénak. Nem vélet-

len tehát, ha ez a mozgalom sem tett szert politikai jelentőségre. Az usztasák majd csak 1941-ben a németek által megszállt és feldarabolt Jugoszlávia megszűnése után, a látszatfüggetlenség jegyében létrehozott, a náciktól függő egyik legszélsőségesebb fasiszta bábállam, az ún. Usztasa-állam keretében jutnak döntő politikai szerephez.

A Codreanu nevéhez fűződő román *Vasgárda* mozgalom vezető rétegében városi értelmiségi és kispolgári elemeket, főként fiatalokat találunk, olyanokat, akik csak nemrégen szakadtak el a falusi vagy egyenesen paraszti környezetüktől. A városi értelmiség első-második generációja ez. A mozgalom indulásánál ott volt azonban Cuza professzor, a román jobboldali nacionalista áramlat egyik jelentős ideológusa is. Mindenesetre a mozgalom egyik társadalmi meghatározója, hogy a korábbról örökölt kis létszámú politikai vezető réteg erős barikádot épített az alulról mozgásba jött elemek pozícióba jutása, áttörése elé. Minthogy e réteg egy-két nemzedéknyire a faluról, a paraszti környezetből indult, érthetően itt kereste kapcsolatait is, s nemcsak a maga számára, de a parasztság mozgékonyabb felső csoportjai számára is utat kívánt nyitni. A legnagyobb gondot a parasztok támogatásának biztosítására fordította, ez azonban csak egy-egy övezetben járt eredménnyel.

A Vasgárda elsősorban a terrorisztikus direkt akciók híve volt, Codreanu életében azonban nem jutott el puccs szervezéséig. Politikai jelentőségét eleinte sokkal kevésbé tömegbázisa, mint osztagainak drasztikus fellépései, valamint az a körülmény biztosította, hogy kezdettől, még a liberális kormányzat idejétől fogva élvezte az államapparátus jelentős részének elnéző támogatását. Az „állami támogatás" megvonására akkor került sor, amikor a mozgalom a vezető klikkre és a monarchiára nézve vált veszélyessé. Az 1930-as évek közepétől ugyanis a szervezet befolyása megnőtt. A korábbi ifjúsági egyletesdi, majd a misztikus vidéki proféciálás helyét elfoglalta a jól szerve-

zett párt, mely társadalmi bázisát a városi kispolgárság nacionalista elemeivel jelentősen kibővítette. Ugyanakkor kölcsönös megértés jött létre a párt és más, kevésbé szervezett, de személyileg jelentős nacionalista, illetve fasiszta politikusok között. A szervezet támogatóinak köre a birtokosok és tőkések bekapcsolódásával jelentősen bővült, s a tisztikar egy részének szimpátiáját is megnyerte. A király, aki saját diktatúráját vezette be, ezen Codreanu meggyilkolásával, tehát a szervezet lefejezésével próbált változtatni. Miután *Antonescu* tábornok 1940 szeptemberében diktatórikus fordulatot hajtott végre, német fellépésre Horia *Sima* vezetésével visszatértek Romániába az 1938-as vérengzés elől Németországba menekült vasgárdista vezetők, és jelentős részt kaptak a hatalomban. Rövid idő múltán azonban – német jóváhagyás mellett – kiverték őket onnan.

A politikai szerephez jutott fasiszta mozgalmak körében Közép-Európából az Ibér-félszigetre átlépve, szólnunk kell a *spanyol fasiszta mozgalmakról.* Nem beszélve bizonyos kísérletekről, mint korai előzményekről, a polgárháborút megelőzően a fasiszta mozgalomnak két rétegét figyelhetjük meg. Itt legelőször a legradikálisabb mozgalom jelentkezett. 1931 őszén *R. Ledesma Ramos,* valamint *O. Redondo,* életre hívta a *Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalistá-t (JONS* – Nemzeti Szindikalista Offenziva Juntái). Mindketten első generációs városi értelmiségiek voltak.[36]

Valamivel később, 1933 októberében azonban a spanyol legfelső rétegek egyik exponált alakja, a volt katonai diktátor fia, *Antonio Primo de Rivera* is alapított egy fasiszta szervezetet *Falange Española* (Spanyol Falanx) néven, s a két szervezet 1934-ben egyesült (*Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista* –

[36] Ledesma Ramos kasztíliai néptanító, Redondo jómódú kasztíliai paraszt fia volt.

Nemzeti Szindikalista Offenzíva Juntáinak Spanyol Falanxa.) A vezetést Primo de Rivera ragadta magához úgy, hogy több összetűzés után Ledesma Ramos a szervezetet el is hagyta. Ezzel a mozgalom vezetése lényegesen megváltozott, a társadalom alsóbb rétegeiből felemelkedő értelmiségi kezekből egy tábornokfi kezeibe került, ami természetesen a mozgalom ideológiájában is éreztette hatását. Tömegbázisról egyik szervezet esetében sem beszélhetünk, a Falangénak 1935 végén 8000 tagja volt és az 1936-os választásokon Madridban 5000 szavazatot szerzett. Többek között ezzel magyarázható, hogy a mozgalom, noha élvezte néhány nagytőkés pénzügyi segítségét, elsősorban az olasz fasiszták anyagi támogatásának köszönhette létét, illetve Primo de Rivera életében nem jutott politikai tekintélyhez. Midőn 1936-ban a köztársaság börtönében a mozgalom vezérét elítélték és kivégezték, a Falange és a köztársaság ellen felkelt tiszti ellenforradalom erői között még nem létesült megegyezés. Ez az egység Primo de Rivera halála után jött létre, midőn a polgárháború körülményei között fokozatosan kialakult a spanyolországi reakció közös frontja a tiszti reakciótól minden rendű és rangú monarchistákon és a kléruson keresztül a fasiszta Falangeig.

Nyugat-Európában, ahol önfejlődés útján fasiszta rendszer egyáltalán nem keletkezett, a fasiszta mozgalmak a legnagyobb jelentőségre *Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában* jutottak. *Franciaországban* – jellegük és szerepük szempontjából – szintén két hullámról beszélhetünk, hozzátéve, hogy e mozgalmak, felaprózódottságuk következtében, egy-egy szakaszon belül is jelentős eltéréseket, tarkaságot mutattak. Az első szakasz 1934-ig, a gyökeres jobboldali áttörési kísérlet kudarcáig, a második 1935-től Franciaország német megszállásáig terjedt. Az első szakaszban fellépő szervezkedések és a hozzájuk tapadó ideológia – a G. *Valois*-féle próbálkozást nem számítva – inkább előzmények szintjén jelentkeztek, bár kétségte-

lenül több olyan elemet is tartalmaztak, melyeket más kibontakozó fasiszta mozgalom is felmutatott, illetve beépített kereteibe. Ami az *Action Française*-t (Francia Akció) illeti, szellemi arculatának bizonyos változásai mellett mindvégig szűk körű intellektuális csoport maradt, s csak ifjúsági szervezete, a *Camelots du Roi* (A király rikkancsai) épült valamelyest szélesebb társadalmi bázisra. Hatékonysága viszont ennek is meglehetősen csekély maradt. Midőn a maurras-isták egyik vezetője, Georges *Valois* – tipikus értelmiségi figura, aki korábban kapcsolatban állt az anarchoszindikalista mozgalommal –, kivált az Action Française soraiból, Maurras-nak elsősorban tehetetlenségét, politikai aktivitásának hiányát, „intellektuális nárcizmusát", vagyis szellemi öntetszelgését vetette szemére. Úgy vélte, hogy szervezet nélkül, valamint határozott politikai akcióprogram nélkül Maurras nem érheti el célját, az autoratív monarchia helyreállítását.

Éppen *Valois* nevéhez fűződött – 1925 és 1927 között – az első, elméletileg kiteljesedő fasiszta szervezkedés. Jóllehet Valois ún. Proudhon-köreiben[37] hozzákezdett a közös munkás-vállalkozó szervezetek létesítéséhez, ám vállalkozása csak nagyon csekély érdeklődést váltott ki. A parfümgyáros *Coty* személyében ugyan anyagi támogatóra talált, akinek segítségével lapot adott ki, kísérlete azonban összeomlott. Valois hamar levonta azt a következtetést, hogy Franciaországban a fasizmusnak nincs kellő társadalmi bázisa. Miután Mussolini rendszerében is csalódott, szakított a fasiszta gondolattal.[38]

A húszas években számos olyan harci szervezet, úgynevezett *liga* is működött Franciaországban, mely több esetben a kialakuló fasiszta mozgalom egyik szárnyát, min-

[37] Az elnevezés Proudhon utópista szocialista egyenlőségelméletére utalt.

[38] Valois a háború idején náci koncentrációs táborban halt meg.

denekelőtt a volt katonai elemet, a frontharcosokat stb. tömörítette. A ligák keretében ugyan feltűntek egyéb, főként értelmiségi kispolgári rétegek is, sajátos jellegüket azonban többnyire a katonai irányítás, a katonás szervezettség adta meg. E ligák voltaképpen olyan félkatonai, paramilitáris jellegű alakulatok voltak, melyek fő feladatuknak a rend megőrzését, illetve egy esetleges baloldali kísérlet elfojtását tekintették. A ligák 1932 után – a baloldali blokk politikája megbuktatásának célkitűzésével – jutottak jelentőségre. Ez az időpont volt az, midőn egyikük-másikuk jelentős kispolgári tömegeket is mozgósítani tudott. A jobboldali reakció ebben a harcban valójában egységfrontban lépett fel, s kirobbantotta az úgynevezett Stavisky-botrányt. A botrány kipattanása kormányválságot idézett elő, majd a ligák a válság „kedvező" megoldása érdekében fenyegetően léptek fel. Az 1934. februári véres jobboldali tüntetéssel elérték a Daladier-kormány lemondását és egy jobboldali koalíciós kormány megalakítását. A hatalom átvételére vagy akár csak a ligák vezetőinek a hatalomba való bejuttatására azonban nem tettek kísérletet. A jobboldali blokk azon törekvését viszont, hogy alkotmánymódosítással megszilárdítsa a végrehajtó hatalmat, a baloldal erőinek egymásra találása, a szocialista–kommunista egységfront, majd a Népfront kialakulása meghiúsította.

Ezzel a francia fasiszta mozgalmak történetének az első szakasza lezárult, hogy helyt adjon az újabb, s ezúttal már erőteljesebb, határozott fasiszta célokat valló mozgalmak születésének, illetve a korábbi szervezetek ez irányú átalakulásának. Jóllehet a népfrontkormányzat feloszlatta a ligákat és többé-kevésbé le is szerelte őket, a volt ligák új köntösben egyre-másra újjászülettek. Nem a ligákból alakuló pártok, hanem az újonnan keletkezett alakulatok jellemezték a harmincas évek francia fasiszta erővonalait. Ezek közül a kevésbé jelentősek a *Francisme* és a *Cagoule*

(Csuklya). Az előbbi Marcel *Bucard* irányításával a náci és olasz mozgalom összes külső jegyeit összegyűjtő alakulat, mely azonban képtelen volt arra, hogy a német és olasz eszméket valamiképpen „franciára fordítsa", a fasizmust megkísérelje összefüggésbe hozni a francia problémákkal. Ezen a módon szinte teljesen „steril" mozgalom maradt, mely kizárólag *Coty* pénzeinek köszönhette létezését. Követőinek száma nem haladta meg a 10 000 főt.

Az Eugène *Deloncle* vezetése alatt álló *Cagoule* szinte egyáltalán nem rendelkezett programmal. Valójában titkos katonai szervezet volt. Fordított szabadkőművességnek is nevezték beavatási szertartásai, jelképrendszere stb. alapján. A Cagoule, a ligákkal ellentétben, a hatalom átvételére készülődött, s voltaképpen egész szervezetét ebből a célból alakította ki. A Cagoule tagjai között feltűntek más fasiszta szervezetek (Parti populaire français, Francisme, Croix de Feu) tagjai is. Külföldi (olasz) és ismeretlen belső forrásokból jelentős pénzösszegekkel rendelkezett, s nagy mennyiségű fegyverkészletet halmozott fel. Kapcsolatot épített ki a hadsereggel, részben az akkor már agg *Franchet D'Esperey* személyében, részben a francia hadseregen belül szervezett *Corvignolle* nevű, szintén titkos csoportosulás útján. Az utóbbi jobboldali megfigyelő szolgálatot szervezett a hadseregen belül, ezen a tevékenységen azonban nem kívánt túllépni, úgyhogy ez a kapcsolat a Cagoule számára különösebben nem volt gyümölcsöző. Jellemző, hogy midőn a Cagoule vezetője 1937 áprilisában egy állítólagos bolsevik felkelés tervére hivatkozva pucscsot akart kirobbantani, a Corvignolle leleplezte a blöfföt, s így Deloncle nem kapta meg a hadsereg támogatását. A szervezet ezt követően lebukott, feloszlott, s feléledésére csak a német megszállás után került sor.[39]

[39] A sors iróniája, hogy Deloncle végül valamilyen belső náci intrika áldozata lett, a Gestapo végzett vele.

A jelentősebb két francia fasiszta tömegpárt egy szocialista és egy kommunista renegát, Marcel *Déat,* illetve Jacques *Doriot* nevéhez kapcsolódik. *Doriot,* akit 1934-ben kizárták a Francia Kommunista Pártból, 1936 júniusában megalakította *Parti populaire français* (Francia Néppárt) nevű szervezetét. Korábbi sikeres mozgalmi múltja következtében több kommunista csatlakozott szervezetéhez, s szervezkedése lett a világ egyetlen olyan fasiszta mozgalma, melyben jelentős százalékban vett részt az üzemi munkásság. A mozgalom egy területileg körülhatárolt vidékre, St.-Denis-re és környékére korlátozódott, ahol Doriot előzőleg polgármester volt. A mozgalomhoz több olyan értelmiségi fasiszta csatlakozott, aki a „baloldali fasizmus" megvalósításával kísérletezett. Közülük *Drieu la Rochelle* a mozgalom legfőbb ideológusa lett. A szervezet nem volt hatékony sem a hagyományos reakció, sem a kispolgári rétegek köreiben. A mozgalomnak 1937 elején – viszonylagos fellendülése idején – 130 000 beiratkozott tagja volt, országos tömegpárttá azonban sohasem vált. Miután Doriot szovjetellenessége következtében a német közeledés híveként, majd a müncheni egyezmény támogatójaként lépett fel, mozgalmát Drieu elhagyta (később öngyilkos lett), és a párt sokat veszített befolyásából a németellenes nacionalista körökben. A PPF újabb fellendülését csak a német megszállás hozta meg. Ekkor azonban a párt már lényegében Doriot nélkül tevékenykedett: Doriot ugyanis a jelentéktelen létszámú Légion des volontaires français (Francia Önkéntes Légióval) a keleti frontra távozott, hogy személyes ellensége, a szovjethatalom ellen harcoljon.[40]

Marcel *Déat,* aki néhány társával együtt 1933-ban hagyta el a Szocialista Pártot, először az úgynevezett újszocia-

[40] Doriot a vichyi rendszer összeomlása után egy gépkocsiban ismeretlen nemzetiségű repülőgépről az autóra bocsátott gépfegyvertűz következtében halt meg.

lista mozgalommal kísérletezett. Mozgalma egy idő után fasiszta színezetet öltött, pártját azonban csak a német megszállás után, 1941 februárjában hozta létre *Rassemblement national populaire* (Nemzeti Népi Egyesülés) néven. Déat szervezete elsősorban értelmiségi, kispolgári befolyásra tett szert, s nem volt más, mint a „baloldali fasizmus" új kiadása. Érthető módon sosem vált tömeges jellegűvé, így sem önmagában, sem a németek szemében alkalmassá a hatalom átvételére.

Végeredményben a francia fasiszta szervezetek mozaikjellegűek maradtak. A francia társadalom nem volt alkalmas arra, hogy ezek a szervezetek összeolvadjanak, sem a francia helyzet arra, hogy bármelyikük is olyan nemzeti programot nyújthasson, mely erre az összeolvadásra alkalmas anyagul szolgálhat. A francia társadalom már a nagy francia forradalom polgári demokratikus fordulatától kezdve magában hordozott olyan tendenciát is, amely a centralizált, jobboldali színezetű központi hatalom helyreállítására – akár a monarchia, akár a bonapartizmus formájában – irányult. Ez a tendencia a francia történelemben a két világháború közötti időszakban új formában jelentkezett. Ugyanakkor azonban a forradalom teremtette politikai fordulat, a köztársaság megszilárdulása és a közélet fokozatos demokratizálódása, létrehozta ennek a jobboldali tendenciának erőteljes ellensúlyát is.

Az ellenálló erőhöz az első világháború után természetesen az a tény is hozzájárult, hogy a vezető rétegek befolyása, politikai hatalma a háborús győzelem, a relatív jólét stb. következtében távolról sem ingott meg olyan mértékben, amint az Olaszországban, Németországban, vagy más, a fasizmus útjára tért országban történt.

Viszonylag jelentős szerepet játszottak az 1930-as évek folyamán a *belga fasiszták*. Szervezkedésüknek két lényeges ága volt. Az egyik a Léon *Degrelle* által szervezett és irányított *rexista* mozgalom (a Christus Rexből), a má-

sik a flamand Joris *Van Severen Verdinaso* (Verbond van Dietsche National Solidaristen = Flamand Nemzeti Szolidaristák Egyesülete) nevű mozgalma. Degrelle vidéki polgári származással indult az értelmiségi pálya felé.[41] Kezdetben egy francia maurras-ista hagyományoktól áthatott, erősen vallásos színezetű, egyházi támogatást élvező *ifjúsági szervezkedésbe* kezdett, mely fokozatosan öltött politikai, fasiszta jelleget. Tevékenységének központjában eleinte a Rex nevű kiadóhoz kapcsolódó irodalmi akciók – lap és könyvkiadás – álltak, s a szervezet politizálódása csak 1934-től kezdve jelentkezett. 1934 és 1936 között a rexisták és különösen Degrelle nagy befolyásra tettek szert értelmiségi és kispolgári körökben, s a Rex 1936-ban a választásokon könnyűszerrel nyert el 21 mandátumot. Ezt követően azonban kiderült, hogy a Rex programja meglehetősen tartalmatlan, s hogy ugyanakkor Degrelle, a ragyogó szónok valójában rossz politikai szervező. Emellett Belgiumban a reakciónak az a tábora, melyre Degrelle számíthatott, valójában nagyon szűk volt, és annak is elvesztette egyik erősségét, midőn az egyházzal szembekerült.

Így mozgalmának további kiterjesztését nem várhatta attól a választási „csodától", mely Németországban a gazdasági világválság alatt a nácik javára billentette a mérleget. A válság után, az alapjában véve demokratikus Belgiumban ezt nem lehetett megismételni. Degrelle ugyan mindenféle „bűvészkedésekkel" ideig-óráig képes volt pénzt szerezni mozgalma számára, de miután a belga nagytőkések erszényei nem nyíltak meg számára – a nagytőkéseknek nem volt szükségük Degrelle-re és mozgalmára – előbb-utóbb külföldi támogatásra szorult. Elsősorban az olasz fasizmussal épített ki közeli kapcsolatot. Ő ma-

[41] Anyai nagyapja orvos, az apai francia paraszt volt, apja pedig egy kisebb vidéki sörfőzde tulajdonosa.

ga Mussolini „kedvencévé" vált, de közeledett a nácizmushoz is. Mindez nagyon sokat elvett népszerűségéből. A belga tömegek Degrelle-t külföldi ügynöknek kezdték tekinteni. Sokan elfordultak tőle amiatt is, mert megegyezésre törekedett a flamand fasiszta szervezkedéssel. Mindezek együttesen azt eredményezték, hogy Degrelle az 1937-ben tartott pótválasztáson vereséget szenvedett, s a Rex 1939-ben mindössze 4 parlamenti helyet tudott megőrizni a korábbi 21-ből. A Rex csak a német megszállás után tért magához, vezető erővé azonban ezt követően sem vált. A németek sohasem csináltak Degrelle-ből belgiumi Quislinget, amire pedig ő a maga részéről szívesen vállalkozott volna. Háború alatti sorsa Doriot-éhoz hasonlított. Mint a Vallon Önkéntes Légió tisztje harcolt a keleti fronton.[42]

Van Severen, a flamand fasiszták vezére, vidéki közjegyző fia, egy miszticizmusra és aszkétizmusra is hajló mély vallásos szemléletből kiindulva jutott el a fasiszta gondolatokig. Szervezkedése szigorú katonai szellemű, de pártszervezkedés volt. Mozgalmához főként flamand nacionalista kispolgári és értelmiségi rétegek csatlakoztak, de az mindvégig kis formátumú maradt, a Rex jelentőségét meg sem közelítette.[43]

Hollandiában a harmincas évek elején több egymással is rivalizáló szervezet keletkezett, melyek közül nagyobb jelentőségre a Mussert-mozgalom tett szert. 1931 decemberében indult meg *Anton Adriaan Mussert* mérnök fasiszta lapja, a „Volk en Vaterland" (Nép és Haza) és jött létre a *National-Sozialistische Bewegung* (NSB – Nemzetiszocialista Mozgalom), mely első kongresszusát 1933 februárjában tartotta. Ekkor mintegy 1000, októberben kb. 10 000,

[42] Degrelle a német összeomlás pillanatában repülőgépen elmenekült és elérte a spanyol partokat.

[43] Severent a német támadás idején a belga szervek letartóztatták, majd átadták a franciáknak. Franciaországban, a visszavonulást kísérő pánikban több más belga személlyel együtt kivégezték.

1934 elején mintegy 25–30 000 tagja volt. A szélesedő támogatótáborban az értelmiségi, tisztviselő, polgári, kispolgári csoportok mellett feltűnően jelentős számú paraszt, illetve paraszti eredetű munkás is volt. A mozgalom fellendülése nem tartott sokáig. 1935-ben a választásokon még 8 százalékkal 39 mandátumot szerzett a párt, ezután azonban összeroppant. Kapcsolatai a konzervatív körökkel megromlottak. A kormány tilalma miatt jelentős számú állami hivatalnok hagyta el a pártot. Bázisa nem növekedett, s ez belső viharokat váltott ki a vezetőségben is. A párt az 1937-ben tartott választásokon kudarcot vallott, mindössze 4 mandátumot szerzett, a hozzáfűzött illúziók szétfoszlottak. Annak ellenére, hogy demonstrációin a későbbiekben is jelentős tömegeket sikerült megmozgatnia, a párt a holland politikai élet vitelében nem jutott szóhoz. A párt háttérbe szorulását elősegítette, hogy a holland katolikus egyházi szervek, mint a rexizmus esetében a belgák is, szembefordultak a mozgalommal. Ebből a szempontból a nyugati, valamelyest modernizált egyházi hatóságok nem úgy viselkedtek, mint a harcos, feudális típusú nemzeti egyházak, sőt, fellépésük nem egy esetben eltért a Vatikán általános irányvonalától is. Mussert esélyei, hasonlóan sok más nyugat-európai társához, csak a náci megszállás után növekedtek meg ismét.

Angliában a fasiszta mozgalom számára lényegesen kisebb működési terület nyílt, mint Franciaországban. A középréteg számottevő tömegeinek politikai változása itt már igen korán nem egy új reakció, hanem sokkal inkább a Labour Party irányában indult meg. A különben is lényegesen stabilabb angol parlamenti váltógazdálkodásban ez a fordulat a két háború közötti szakaszban úgy jelentkezett, hogy a két korábbi partner párt egyike, a Liberális Párt elvesztette jelentőségét, és a parlamenti mérlegjátszmában a Labour Party foglalta el a helyét. Egy második újonnan jött politikai erő számára a parlamenti keretekben nem

sok hely maradt. A húszas évek angol fasiszta mozgalmának társadalmi összetételét az jellemezte, hogy vidéki birtokos nemesekből, néhány vidéki kistőkésből, nyugalmazott katonatisztből, egyházi személyiségből állt. Valódi vezetője, *Blakeney*, katonatiszt volt. Ebből a csoportból, mint elméletileg a „legfasisztább" szervezet, kivált egy kicsiny csoport A. *Leese* állatorvos vezetésével, mely kb. 200 tagot mutathatott fel Stamfordban. A. Leese csoportja lett a leginkább „radikális" kispolgári színezetű.

A legjelentősebb mozgalmat azonban Sir Oswald *Mosley* indította útjára. Mosley Anglia legelőkelőbb arisztokrata családjainak egyikéből származott, s az egyik legkonzervatívabb angol, lord Curzon lányát vette feleségül, vagyoni helyzete kiváló volt. Személy szerint semmi köze nem volt a „megingott középrétegekhez", s – úgy tűnik – leginkább politikai ambícióinak, politikai karrierjének kiteljesületlensége vitte – gondolati vonalon – a fasiszta útra. Konzervatív képviselőként kezdte pályáját, hogy innen eljusson a Munkáspártig, illetve a Független Munkáspártig, és 1929-ben belépjen MacDonald kormányába. Szakítása a labouristákkal és a fasizmus felé fordulása valójában egy tévedés következménye volt. Többek között ugyanis Keynes tanácsait is kikérve olyan gazdasági előterjesztést tett a kabinetnek, mely a válság okozta problémákat nem takarékoskodás, munkanélküli-segélycsökkentés stb., hanem fokozott befektetések, a belső piac élénkítése útján kívánta áthidalni. Az előterjesztés elfogadása maga után vonta volna az állam bizonyos tervszerű beavatkozását a gazdasági életbe, illetve megkívánta a dominiumokkal fennálló gazdasági kapcsolatok átrendezését is. Mosley javaslata megbukott, egyéni útján viszont az már nem változtatott, hogy javaslatainak egy része az új koalíciós kormány keretében megvalósult, s hogy több parlamentáris ország az ő tervezetéhez hasonló úton indult el a gazdaság állami irányítása felé. A maga részéről kudarcából

azt a következtetést vonta le, hogy elképzeléseinek megvalósítására csak egy fasiszta totalitárius állam képes. Létrehozta előbb az ún. *New Partyt* (Új Párt), majd 1932-ben a *British Union of Fascists* (Fasiszták Brit Uniója) nevű szervezetet. A New Party részben konzervatív birtokos, részben disszidens labouristákat fogott össze, akiket az új gazdaságpolitikai program egyesített. A párt még nem volt fasiszta. Mosleyt olaszországi útja indította el véglegesen a fasizmus felé, s új pártját, a BUF-et, már ezen az alapon szervezte. A párt rendkívül szervezett volt, tagsága egy ideig rohamosan növekedett, elsősorban a városi kispolgárság alsó köreiből, kisebb részben értelmiségiekből. A mozgalom fellendülése a gazdasági válság időszakára esett.

Anglia viszonylag hamar túljutott a válság mélypontján, még mielőtt annak messzebbmenő politikai következményei jelentkeztek volna. Így a Mosley-mozgalom tiszavirág életű fellendülése lényeges következmények nélkül maradt, s Mosley maga meglehetősen elszigetelődött. Egy-egy gyűlésre ugyan meg tudott mozgatni tömegeket, de tartós tömegszervezet kiépítésére nem került sor. Pártja kapcsolatot tartott a nácikkal, Hitlerék azonban nem szenteltek neki túlzott figyelmet.

Nyugat-Európa többi államában is minden esetben jelentkeztek fasiszta mozgalmak: Dániában, Luxemburgban, valamint Svájcban. Ezek között a számos csoportra és alcsoportra bomló *svájci mozgalom* rendelkezett bizonyos különleges színezettel. E mozgalmak java része közvetlenül a háború után mint forradalomellenes polgári önvédelmi szervezet keletkezett, hasonlóan az osztrák Heimwehrhez. Ebben szerepet játszott a svájci átlagpolgár megrémülése a szomszédos országokban – Németország, Ausztria, Olaszország – jelentkező forradalmi, kommunista tendenciáktól. Továbbfejlődésüket viszont, főként a húszas évek második felétől, döntő mértékben a különféle külföldi minták befolyásolták. Ekkor már tükröződött bennük, Svájc

nemzetiségi összetételének megfelelően, mind a német, mind a francia, mind az olasz fasizmus legközvetlenebb hatása, sőt mintegy beavatkozása, s az egyes szervezetek többnyire kihelyezett fiókszervezetekként működtek. A három hatótényező léte kizárta a mozgalmak egyesülését, de politikai jelentőségre jutásuknak a svájci társadalom jellege sem kedvezett.

Nem jutott önálló szerephez a *Norvégiában* Vidkun *Quisling* által vezetett fasiszta csoportosulás sem. Quisling paraszti birtokos család gyermekeként futott be magas vezérkari tiszti karriert.[44] Politikai tevékenységbe 1931-ben kezdett, midőn *Nordisk Folkereisnig* (Északi Népegység) néven fasiszta társaságot alapított. Ennek segítségével elérte, hogy 1932-ben mint hadügyminiszter bejutott az agrárpárti kormányba. 1933-ban megalakította a *Nasjonal Samling* (Nemzeti Egyesülés) nevű újabb szervezetét, s ennek élén ellenzékbe ment. Jelentősebb tömeget azonban nem sikerült maga mögé felsorakoztatnia. 1933-ban 27 850, 1936-ban pedig 26 577 szavazatot tudott összegyűjteni a választásokon. Még híveinek egy része is a konzervatív pártokra adta le szavazatát, joggal tartva attól, hogy saját törpe pártjára voksolva, szavazata elvész. 1940 áprilisában a párt taglétszáma 3000 fő körül lehetett. A szervezet jelentéktelen volt mindaddig, míg a németek az országot meg nem szállták. Ezt követően viszont az NS rohamosan terjeszkedett. Ebben a németek jelenléte mellett szerepet játszott, hogy az NS vezetői számára iskolát szerveztek, s „megtanították" őket a náci típusú propaganda fogásaira. A taglétszám az 1940. áprilisi kb. 3000-ről

[44] 1918-ban katonai attasé volt Pétervárott (Leningrád), majd az ún. Nansen-misszió tagjaként tartózkodott a Szovjetunióban. Ezt követő tevékenysége eléggé homályos. Egyesek szerint az Intelligence Service szolgálatában állt, s annak megbízásából közeledett a kommunista párthoz, sőt állítólag fel is ajánlkozott mint katonai szervező.

1942. júliusra 45 673-ra emelkedett. A párt ifjúsági szervezetének 5521 tagja volt. A párttagok társadalmi hovatartozása a következő megoszlást mutatta: alkalmazott, tisztviselő és ún. szabad foglalkozású 50 százalék, paraszt 30 százalék, munkás 20 százalék. Valójában a jelzett taglétszám – minden emelkedés mellett is – rendkívül alacsonynak mondható. (Összevetésül: a Norvég Munkáspárt 1936-ban több mint 600 000 szavazatot szerzett.) Kizárólag a német önkény volt tehát a meghatározó abban, hogy 1942-ben Quisling kormányt alakíthatott.

Svédországban, Skandinávia legfejlettebb tőkésállamában a fasizmus jelentéktelen szerepet játszott. Miután az ország a második világháború forgatagában is megőrizte semlegességét, jelentéktelen fasiszta csoportosulás (Fasiszta Harci Szervezet 1926, illetve Nemzetiszocialista Néppárt 1929) ebben az időben sem került a politikai élet felszínére.

Finnországban a fasiszta mozgalmak kispolgári-paraszti színezetűek: 1918-ban a forradalmi, illetve szovjet erők elleni harcokban főleg északon és nyugaton alakultak ellenforradalmi, polgári és katonai szervezetek. (Délen a munkásosztály magához ragadta a hatalmat.) Ezek közül az egyik a Lappföldön tevékenykedett és így lapua mozgalomnak nevezték. A húszas években nem adott életjelt magáról, 1929-ben azonban hirtelen megélénkült. Kommunistaellenes fellépésekkel kezdte tevékenységét, főleg Vaasában, de ezúttal már a többi tartományokban is gyorsan akadtak követői, elsősorban a Szovjetunióval határos Karéliában. A szervezet elsősorban parasztokból állt, élén, legalábbis formálisan, egy módos paraszt-farmer, *Viktori Kosola* állt. Mögöttük azonban – a mozgalom felújulása idején – a Kokoomus pártban (Koalíciós Párt) tömörült vállalkozók, tőkések húzódtak meg. A lapuák fellépésének eredményeként *Svinhufvud,* a Kokoomus „erős embere" alakíthatott kormányt. A lapuák 1932-ig laza szervezeti keretekben nem mint párt, hanem mint szélsőjobboldali társadalmi

szervezet tevékenykedtek, elsősorban úgy, hogy kommunistákat és jeles baloldali személyiségeket elhurcoltak, megvertek vagy átdobtak a szovjet határon. A szervezet egy ideig aktívan támogatta a hagyományos típusú konzervatív jobboldalt; ezért Svinhufvud kormánya nem lépett fel ellene, hanem megpróbálta felhasználni saját céljaira. Ebben a szakaszban a lapua mozgalom valójában a konzervatív jobboldal által manipulált eszköz szerepét töltötte be. A segítségével kikényszerített jobboldali fordulat lehetővé tette a szélsőbaloldal felszámolását, a kommunista párt betiltását. Miután azonban a mozgalom a jobboldal szemében hivatását betöltötte, óvatosan elkezdték tevékenységének korlátozását. Mindez odavezetett, hogy a lapuák önállósodtak, és a mozgalom fokozatosan politizálódott. A politikai szervezkedés együttjárt a külföldi fasiszta minták átvételével. Változás következett be a mozgalom vezetésében is. Megjelent a katonai elem, s a döntő pozíciót *Wallenius* tábornok szerezte meg. 1932 márciusában a tábornok puccsot akart végrehajtani, kísérlete azonban kudarcot vallott. Ezt követően a mozgalom 1932 júniusában *Isanmaallinen Kansanliike* (IKL – Hazafias Népmozgalom) néven párttá alakult, és az 1933-as választásokon a Kokoomus-párttal szövetségben indulva 14 parlamenti hely megszerzésével váratlan sikert aratott. A következő választásokon, 1936-ban azonban teljes egészében elveszítette parlamenti mandátumait. A mozgalom, mely paraszti-kispolgári, valamint katonai vezetés alatt állt, tömegeit és szavazóit jelentős részben falun találta.

Észtországban a fasiszta mozgalom a háborút követő forradalmi időkben szerveződött *Szabadságharcos* mozgalomból (Vabse) nőtt ki. Eredetileg elsősorban parasztokból lett katonatisztek és katonák alkották. A húszas években ez a szervezet is csendes volt, annál nagyobb erővel támadt fel azonban 1929–1933-ban. Ekkor gyűjtőmedencéje lett az autoritárius állam híveinek. Vezetői tovább-

ra is katonatisztek voltak *(Pödder* tábornok és *Pitke* admirális, később *Larha* tábornok és *Sirk),* de nagy számban csatlakoztak hozzá fiatal értelmiségi munkanélküliek, s a szervezet befolyáshoz jutott falun is. A parasztok megnyerésében azonban erős akadályt jelentett, hogy az Ó-Agrárpárt vezetője, *Päts,* valamint a hadsereg egy, a mozgalommal szemben ellenséges szárnyának vezetője, *Laidoner* tábornok nagy népszerűségnek örvendett a parasztok körében, parasztszármazásúak lévén mind a ketten. A Szabadságharcos mozgalom 1933 októberében látszólag óriási sikert aratott; midőn beterjesztett alkotmánymódosító javaslatát a népszavazás óriási többséggel elfogadta, az 576 317 szavazatból 416 878 volt az „igen" szavazat. Csakhogy e tervezet valójában Päts tervezete volt, aki annak elfogadását saját hatalmának kiterjesztésére használta fel. Váratlan fordulattal 1934. március 12-ről 13-ra virradó éjjelen Laidoner segítségével megszállták a Szabadságharcos mozgalom minden helyiségét, betiltották a szervezetet, és megszüntették lapjait.

Lényegesen jelentéktelenebb maradt a *Lettországban* 1933 elején létrehozott *Ugunkrust* (Tűzkereszt), melyet néhány hónap múlva *Perkonkrust* (Villámkereszt) névre kereszteltek. A szervezetet a faluból nemrégen kiszakadt fiatal értelmiségiek hozták létre, s tagságukat is – mintegy 15 000 főt – főként diákokból, fiatal értelmiségiekből verbuválták. A lettországi konzervatív köröknek nem jelentettek olyan gondot, mint a szabadságharcosok Észtországban. Amikor *Ulmanis* miniszterelnök 1934. május 16-án a hadseregre támaszkodva végbevitte a maga „felülről" szervezett – és jól előkészített – ellenforradalmát, mindenesetre a Perkonkrustot is betiltotta és szétzúzta.

A fentiekben a több-kevesebb politikai szerephez jutott, számottevő mozgalmakról tettünk említést, melyek között nem szerepelnek a Balkán különféle szervezetei. Ennek oka, hogy az itt tevékenykedő szélsőjobboldali csoportok

jelentős részükben megtartották a korábbi balkáni típusú titkos összeesküvő társaság jellegüket, illetve jelentéktelenek maradtak. Az előbbi kategóriának egyik igen jellemző példája volt a Bulgáriában működő *macedon* VMRO (Vansna Makedonska Revoluciona Organizacija – Belső Macedon Forradalmi Szervezet), mely időnként jelentős befolyáshoz jutott, s nagy területeket tartott ellenőrzése alatt. Bár a VMRO több fasiszta párttal és mozgalommal kapcsolatban állt, ezekkel együttműködött, s élvezte némely fasiszta rendszer támogatását is, maga sohasem vált párttá, még kevésbé mozgalommá. Számos görög, bolgár, szerb stb. mozgalom viszont minden számottevő következmény nélkül maradt. Nem szóltunk a fentiekben azokról a pártokról sem, melyek fasiszta pártokként egy diktatórikus fordulat után, az államhatalom által szervezve jöttek létre, mint Portugáliában, Lengyelországban, mert úgy véljük, hogy ezek jellegzetességei már a fasiszta *rendszerek* problematikájához tartoznak. Ezekben az esetekben nem egy mozgalom segített új rendszert teremteni, hanem egy rendszer próbált nem mozgalmat, hanem valamiféle pártot alkotni.

Amennyiben az elmondottakból bizonyos következtetéseket próbálunk levonni, úgy – természetesen minden abszolutizálás nélkül – az alábbi szimptómákra mutathatunk rá. *A középréteg széles medréből a fasiszta mozgalmak vezető csoportjában és tömegbázisában egyaránt a többékevésbé meggyökeresedett városi kispolgári és értelmiségi rétegek a legfejlettebb, leginkább iparosodott országokban léptek előtérbe.* (Mint láttuk, egyes vezető személyek esetében – akiknek erre különleges okaik voltak – akadtak kivételek.) *Amint olyan országok felé haladunk, amelyek ugyan szintén erősen, de nagyon rövid időn belül iparosodtak és volt feudális eredetű rétegeik szintén gyorsan bomlottak le, egyre nagyobb mérvben egészült ki ez a csoport a középosztályba csak éppen belekerült, nemrégiben*

lecsúszott, vagy lecsúszóban levő volt nemesi birtokossal, abból lett katonatiszttel, hivatalnokkal stb. Ezek az elemek gyakran a fentiekkel azonos pillanatnyi státust mutathattak, de eredetük és szemléletük jelentősen eltérő volt. *Ha az országok fejlettségi ranglistáján még lejjebb hatolunk, az utóbbi típus – ha a mozgalom kiterjeszkedhetett és valóban mozgalommá válhatott – mindinkább meghatározó lett. Végül eljutunk azokhoz a területekhez, ahol a fasizmust vezető középrétegbeli elemek – főként tisztek és értelmiségiek – többnyire paraszti eredetűek, s itt törekszenek a fasiszta pártok – magától értetődően – a leginkább arra, hogy bázisukba bevonják a parasztságot.*

Ezek a tendenciák, úgy hisszük, jelentős befolyást gyakorolhatnak a mozgalmak ideológiájának árnyalataira is, amiben azonban számos más elem is közrejátszik.

Külön is kell szólni az ún. *„katonai" rétegről,* amely valamilyen formában a fasiszta mozgalmak többségében szerepet játszik. Ez a réteg ugyanis – bár esetleg azonos uniformisban jelenik meg – nagyon eltérő vonásokat mutathat. Először is külön kell választani a reguláris hadseregek kérdését és ezen belül is minimum két típust kell elkülöníteni. Az egyik típus a már nagyjában-egészében „szakmai", fejlett, modern hadsereg, mely alapprincípiuma szerint nem politizál. Ennek lehet a fasizmussal szimpatizáló szárnya, a fasiszta mozgalomnak azonban sem része, sem úttörője – úgy mint „hadsereg" – nem lesz. (Más kérdés, hogy egy adott pillanatban e szimpatizáló szárny véleménye és magatartása is szerepet játszik abban, hogy a fasiszta mozgalom uralomra juthat.) A másik típus a politizáló hadsereg azokban az országokban, ahol a hatalom – egyéb bonyolultabb apparátus híján – a belpolitikában lényegesen nagyobb mértékben van e csoporttal összefonódva. Ebben az esetben előfordulhat, hogy a hadsereg nyit utat a fasiszta csoportnak, de az is, hogy egy már fennálló hatalmi konstrukció megszilárdítását, annak „fe-

lülről" végbevitt ellenforradalmát szolgálja, és széttapossa – többek között – a fasiszta mozgalmakat is.

Egészében más kategória a hadseregből kivált, *volt* katonatisztek, altisztek stb. által szervezett katonai szervezettségű, paramilitáris osztagok esete. Itt már többnyire a mozgásban levő középosztálybeli elemekkel találkozunk, s ehhez járult, hogy e szervezetek ezután sokszor kiegészülnek civilekkel is. E szervezetek körében is sok az eltérő vonás. Egyes frontharcos bajtársi alakulatok megmaradnak szinte a klubok szintjén, mások „rendfenntartásra" akarnak vállalkozni. Az utóbbiak egyes esetekben radikalizálódnak és előfutárai lesznek a fasizmusnak, mások szorosan összefonódnak vele, illetve éppen belőlük kerül ki a fasiszta mozgalom egyik lényeges magja. Minden olyan esetben, midőn sikeres fasiszta mozgalomról van szó, és a politizáló reguláris hadsereg nem lép előtérbe, e harci erejében valamilyen okból gátolt katonai, volt katonai elemnek nagy szerepe lehet a fasizmus ütőképességének, saját paramilitáris szervezeteinek megteremtésében.

E megállapítások – még egyszer hangsúlyozzuk – mint tendenciák foghatók fel, mely tendenciák – mind a vezetést, mind a tömegbázist illetően időben is változnak, alakulnak. Amint a fasiszta mozgalom előrehalad, úgy szélesedik a csatlakozók révén társadalmi összetétele is, elsősorban a követők, de kisebb mérvben a vezetők körében is.

3. Programjaik

A fasiszta mozgalmak közös sajátossága, hogy rendkívül nagy szerepet tulajdonítanak a tömegekre gyakorolt hatásnak. Ez egyes esetekben nem pusztán, sőt talán nem is

elsősorban ideológiai hatást, hanem sokkal általánosabb, az idegekre, ösztönökre, vágyakra, nemegyszer az alantas ösztönökre gyakorolt hatást jelenti. Jóllehet a tömegek manipulálása sosem volt ismeretlen az osztálytársadalmakban, ez a fasiszta gyakorlatban – elsősorban a német és az olasz változatban – felülmúlt minden korábbi szintet. Igénybe vették a ráhatás minden elképzelhető eszközét: a sajtót, a rádiót, a filmet, a tömeggyűlést, a szimbólumokat, az egyenruhát, alkalmazták a személyi ráhatást, egyes esetekben kifejlesztették az oráció valóságos kultuszát. Mindebben rendkívül nagy szerep jutott az ideológiának, mely maga is emocionális beágyazottságú. Inkább az érzelmekre, az ösztönökre, az irracionálisra akart hatni, mint az értelemre.

Emellett a fasiszta ideológia igényt tartott arra is, hogy az általa felvett elemek között bizonyos rendet, rendszert teremtsen, ami végeredményben soha nem sikerült.

A programok, az irányelvek, a jelszavak, olykor nagyobb művek, melyek az egyes fasiszta mozgalmak, illetve diktatúrák ideológiáját tartalmazzák, erősen eltérő, tarka képet mutatnak, de bizonyos alapvonásokban megegyeznek. *Az eltérések elsősorban a fasiszta mozgalmak első szakaszában érvényesek, ezt követően a különbségek mind kisebbekké válnak,* abban a mérvben, ahogyan mindjobban eljutnak saját lényegük kifejezéséhez, s másfelől ahogyan a legerősebb mozgalmak döntő befolyása, hatása megerősödik.

Megfelelően annak a ténynek, hogy a mozgalmak egyik pillére a baloldali fordulattól, illetve forradalomtól való félelem, a másik pedig a nacionalista igények kielégítése (mely által egyébként levezethetőnek látszik a belső társadalmi feszültség is), az ideológiát is e két összetevő határozza meg. A fasiszta elmélet – minden esetben és minden szakaszában – *elveti a marxizmust* (mind kommunista, mind szociáldemokrata formájában), *annak internacio-*

nalizmusát, osztályelméletét, s elveti a polgári demokratizmust, valamint a gazdasági liberalizmust. Ez utóbbit tartja felelősnek egyfelől a kapitalizmusban jelentkező problémákért (s itt szoros összefüggés áll fenn a fasiszta állam gazdasági vezető igényével). Másfelől a liberális gazdaságpolitikát megvalósító tőkések, illetve az azt képviselő politikusok bűnéül rója fel, hogy miközben „mohóságukkal", nemtörődömségükkel elidegenítették a dolgozó osztályokat, főként a munkásosztályt, egyúttal szabadjára engedték a „nemzetidegen" munkásmozgalmat (ahol viszont a fasiszta szociális demagógiával világos az összefüggés).

A kommunizmus, a szocializmus, egyáltalán a marxizmus a fasiszták szemében abban fő vétkes, hogy elárulta és elárulja a nemzetet, nevezetesen a nemzeti érdekeket. Osztályokra bontja a nemzeti egységet, polgárháborút provokál, gyengíti a nemzeti energiákat.

Megjegyzendő, hogy az egyes fasiszta mozgalmakban a marxista és a polgári baloldal elleni fellépés, főként a mozgalom kezdetén, távolról sem azonos módon és azonos erővel jelentkezett. Magától értetődően azokon a területeken a legerőteljesebb, ahol a társadalmi feszültség, a forradalmi fenyegetettség nagy volt, illetve, amely területek földrajzilag közel estek a Szovjetunióhoz. Még a forradalmi fellendülés állapotában levő országok korai fasiszta mozgalmában is akadt azonban ebből a szempontból kivétel, hiszen ismert, hogy az olasz fasizmus kezdetben nem indított frontális támadást a szocializmus ellen, hanem sokkal inkább azzal kísérletezett, hogy a szocialista tábor legalább egy részét megnyerje magának. Míg a kísérletek folytak, ideológiai offenzívát sem kezdeményeztek a marxizmus ellen.

Az egyes fasiszta mozgalmak érettebb szakaszukban is eltérnek egymástól abban, hogy a marxista és a polgári baloldal elleni harcukban melyikre helyezik a hangsúlyt. Bár mindegyikük antimarxista és antiliberális volt, a

forradalom szempontjából veszélyövezetnek tekinthető országok mozgalmában a bolsevikellenesség, szovjetellenesség, s a marxizmus egészének elméleti támadása lényegesen nagyobb teret kapott, mint a nyugati zónában, ahol az első számú közellenség szerepét olykor a liberalizmushoz kapcsolódó „old gang" töltötte be. A sikeres fasiszta mozgalmak esetében azonban a marxizmus elleni elkeseredett harc előbb vagy utóbb mindig kifejlődött és az ideológia egyik legfontosabb meghatározója lett.

Eddig a pontig valójában a fasizmusnak még csak olyan ideológiai jelenségeinél tartunk, melyek számos más áramlatban külön-külön, vagy együttvéve is megtalálhatóak. Különösen áll ez bizonyos „előfasiszta" mozgalmakra. A különféle „rendfenntartásra" vállalkozó csoportok – a *francia ligák,* a *svájci polgárőrségek,* az osztrák *Heimwehr-alakulatok* stb. – forradalomellenesek, marxizmus- és liberalizmusellenesek, s különféle módon nacionalisták is voltak (a Heimwehr esetében az utóbbi elég problematikusan, mint a német nemzeti egység programja jelentkezett a húszas években). Egyelőre azonban hiányzott náluk a fasiszta elmélet lényeges eleme: a nacionalizmus átváltása a fasiszta típusú nacionalizmusba, mely elszakíthatatlan a hatalom gyökeres átalakításának, egy újfajta autoritárius állam megteremtésének igényétől. E szervezetek elsősorban a fennálló keretek fenntartását, szilárdságának fokozott biztosítását, s e kereten belül a jobboldal uralmának, autoritásának kiterjesztését óhajtották. A fasizmus legáltalánosabbnak tűnő előzménye, ahová a maga nacionalista-autoritárius társadalom- és államfelfogását elsősorban kapcsolta, általánosságban a konzervativizmus, illetve a romantikus nacionalizmus valamely változata volt. Hozzá kell tennünk, hogy egyes fasiszta típusú mozgalmak és néhány rendszer esetében is, az elmélet kifejlődése csak lassan következett be, a kiteljesedésig esetleg sohasem jutott el.

A konzervatív nacionalista ideológiák erősen tapadtak a múlthoz. A nemzeti princípiumot a feudális abszolutizmusból merített, vagy ahhoz közeleső „tekintélyelvi" állami típus formulájával egészítették ki. A fasizmusra – ebből a szempontból – ideológiailag ennek az elméletnek a kapitalizmus fejlettebb viszonyaira történő alkalmazása maradt. Ebben a tekintetben sem találunk azonban teljes azonosságot a fasiszta mozgalmak programjában. A modernizálás, adaptálás – mint látni fogjuk – többféle módon és más-más szinten történhetett. Mindenesetre lényeges motívuma volt az ideológiában az egész nemzeti, népi közösség érdekvédelmének felvétele, s az ehhez kapcsolódó jóléti politika, a szociális demagógia alkalmazása.

A liberalizmus „züllesztő" szétesettségével, illetve a marxizmus osztályszemléletével és internacionalizmusával a fasiszta elmélet mindig *az autoritárius államot állítja szembe,* melynek bázisa és egyúttal igazolója a nemzeti kollektivitás.

Ami a fasiszta nacionalista-autoritárius koncepció nemzeti oldalát illeti, úgy véljük, hogy sajátossága nem egyszerűen abban áll, hogy a korábbinál vadabb, mohóbb, gyűlölködőbb nacionalizmus, s a megkülönböztetésre nem érezzük megfelelőnek a sovinizmus szót sem. (Ez utóbbi jelentése ugyanis nem eléggé egyértelmű, tekintettel arra, hogy a 19. század első fele óta különböző jelenségekre alkalmazták. Ma viszont elterjedt egy olyan értelmű használata, mely magába foglalja a fajelmélettel összekötött nacionalizmust, márpedig ténykérdés, hogy a fasiszta nacionalizmus nem minden esetben esett egybe a fajelmélettel.) A fasizmus nacionalizmusának lényegét – mint más összefüggésben már érintettük – abban látjuk, hogy egy bizonyos nemzetinek tekintett kollektivitás – olykor ez valóban nemzeti, népi vagy „faji", de máskor tulajdonképpen művileg kitalált vagy esetleg birodalmi egység – mint alapprincípium felállításával (s az ezzel szorosan összefüg-

gő államelméletével) félretolja és felborítja az egész klasszikus liberális polgári társadalmi értékrendet, vagyis azt a társadalomfelfogást és ráépülő politikai szisztémát, mely par excellence polgáriként jelentkezett.

A klasszikus kapitalizmusnak megfelelő polgári felfogás alapjában véve a filozófiában, a társadalomelméletben, a közgazdasági nézetekben stb. az individuumot, valamint az egyéni elhatározások szabad összegeződését, az egyéni elhatározásokkal szoros kapcsolatban teremtett közösségeket tételezi fel mint kiindulási alapot, s ebből magyarázza mind általában véve a jogot, mind annak különleges, államjogi eseteit és magát a politikai hatalmat is. A fasiszta gondolkodás, éppen ellenkezőleg, alapvető okként, kiindulásként, egyetlen valóságos létezőként egy nemzeti kollektívumot, faji, népi stb. közösséget állít a társadalmi hierarchia élére s az emberiség történetének értelmét, e közösség boldogulásában jelöli ki. Ezzel megalapozza az egyéni szabadságjogok háttérbe szorítását, vagy éppen teljes megszüntetését, továbbá esetleg a természetes és jogi közösségek, a társadalmi szervezetek, a réteg- és csoportérdekeket kifejező társulások jogfosztását. Ezen a talajon magyarázza az autoritárius állam szükségességét. Ez az elvi kiindulás azonban nemcsak a polgári liberalizmust tagadja, hanem a legmerevebben szemben áll az osztálykategóriák alkalmazása következtében hatékonyabb marxizmussal, s a marxizmus közösségi gondolatával is, melyet a fasizmus fokozott mértékben támad.

A fasizmus nemzeti kollektivitás gondolata abban az esetben juthatott a legkönnyebben kifejeződésre, szó szerint nemzeti vagy faji megfogalmazásban, ha nagyjában azonos etnikumú államterületről volt szó, illetve, ha a meghódítani kívánt terület is nagyjában-egészében ehhez az etnikumhoz tartozott. Ezzel a formulával egyéb esetekben is találkozunk. Így pl. a korai magyar mozgalmakban, ahol azonban utóbb, felismerve, hogy a fajelmélet aligha lehet

csábító a visszaszerezni kívánt más nemzetiségű népek számára, fokozatosan eltűnt az előtérből. Különféle kísérletek történtek a sok nemzet egy nemzetként való feltüntetésére, majd megjelent az úgynevezett hungarizmus. Egy másik mozgalom, midőn a már fennálló soknemzetiségű államban a fasizmus a fajelmélet talajára helyezkedett, a román Vasgárda volt. Ez elsősorban a fasizmus azon törekvését fejezte ki, hogy a soknemzetiségű országból erőszakkal létrehozza a román vezető csoport által uralt egységes nagyromán államot. E célra – a sokszor fejlettebb nemzetiségi vezető rétegekkel, illetve a gazdasági életben nagy szerepet betöltő zsidókkal szemben – a Vasgárda a legdrasztikusabb elnyomást vélte az egyedül célravezető módszernek.

A legtöbb esetben azonban a fasiszták hajmeresztő eredettörténeteket agyaltak ki (ezt egyébként más vonatkozásban a „turanizmus" formájában magyar fasiszták is megtették), mint pl. Van Severen, aki közös eredetre vezette vissza a mai Benelux államok valamennyi népét, (egyetlen ősnép, illetve őskultúra) vagy mint Vidkun Quisling, aki egy közös eredetre visszanyúló északi népiséget talált ki, mindezt azért, hogy saját tervezett uralmát e területek felett a nemzeti egység nevében megalapozhassa.

Fokozottabb óvatosságot kellett tanúsítsanak a fajelmélet kérdésében azok a fasiszta mozgalmak is, melyek gyarmattartó országokban fejtették ki tevékenységüket. Ezeken a helyeken az egység gondolata – ami változatlanul nacionalista tartalmú – súlypontját többnyire az állami egységre vitte át, sőt az is lehetséges volt, hogy a vezető nemzet nacionalizmusát a birodalmi egység és az egységes birodalmi érdek ruhájába öltöztesse (olasz, angol, több francia, belga stb. mozgalom). Ennyiben tehát igaz, hogy egyes fasizmusokban a „nemzeti", másokban az „állami" princípium válik a legfőbb kategóriává. A formai eltérés ellenére a tartalom mégis azonos, tekintettel arra, hogy a *fa-*

siszta nacionalizmus minden esetben magában foglalja egyfelől az abszolút, az autoritárius államhatalom fogalmát, másfelől a más népek feletti uralom gondolatát, s ezzel együtt az uralt népekkel szembeni szupremáciát. Ebben a kérdésben sokkal inkább hangsúlyeltolódásokról van tehát szó, semmint a tartalomról, s ezek a hangsúlyok az egyes mozgalmakban a helyzettől, a körülményektől függően időben is változtak (Németországot is beleértve).

Nem minden fasiszta mozgalom helyezkedett tehát a fajelmélet álláspontjára, sőt kezdetben inkább csak kisebbségük fogadta el azt. S amennyiben elfogadták, úgy az egyes mozgalmakban ennek más-más jelentéstartalma volt. A német náci fajelméletet kivéve egyetlen fasiszta ideológia sem merészkedett odáig, hogy valamennyi „faj" között az első helyre sorolja magát, hanem „megelégedett" azzal, hogy részben az uralma alá tartozó vagy az alá helyezendő népekkel szemben hangoztassa fölényét, illetve különféle idegenek és főleg a zsidók ellen lépjen fel.

Az *antiszemitizmus* ugyan a fasiszta mozgalmak többségében jelenlevő tényező (kivétel azonban itt is bőven akad, pl. az olasz, a Valois-féle stb.), ezek egy része azonban megmarad a gazdasági alapú antiszemitizmus talaján. A fajelmélet keretében fellépő antiszemitizmus azonban már „biológiai" megalapozottságú fajgyűlölet. Ez utóbbi kifejlődésére olykor adott gazdasági előzmények, a tőke jelentős részének zsidó kézben összpontosulása adhatott indítékot (pl. Romániában, Magyarországon). Bizonyos esetekben, például éppen Németországban azonban a zsidóság tényleges gazdasági szerepe semmiként sem volt arányos azzal a fellépéssel, amit a náci párt e tekintetben tanúsított, sem pedig az általa elért hatással. A náci antiszemitizmus a tudatos hamisítás és a hamis tudat kialakulásának és továbbhatásának olyan komplexumát foglalja magába, amit szinte már csak patologikus szempontokat figyelembe véve lehet értelmezni.

A fasizmus antiszemitizmusának elméleti oldala minden esetben úgy jelentkezett, hogy éppen ezáltal próbált összekötő kapcsot találni két legfőbb ellensége: a kommunizmus, marxizmus, illetve a liberalizmus között. A zsidóságot tette meg ugyanis mindkettő szülőatyjának, így egy nagy nemzetközi zsidó egységet szerkesztett Marxtól Rothschildig, s azt hirdette, hogy a világ valójában a „nemzetközi zsidó összeesküvés" áldozata.

Midőn a fasizmus nacionalizmusa egyfelől abszolutizált kategória, és magába foglalja a más népek feletti uralmat (ebben már eleve benne foglaltatik agresszivitása is), egyúttal *szelektív nemzeti egységet* képvisel. Be akarja ugyan vonni ebbe az egységbe – propagandája szerint – a dolgozó osztályokat, de kirekeszti az összes haladó elemeket: a kommunistákat, az esetek többségében a szocialistákat, a demokratákat, a liberálisokat, illetve sokszor különféle „idegeneket", valamint a zsidókat.

A fasiszta ideológiában a nemzeti kollektivitás princípiumát – akár ezen, akár az államiságon van az esődleges hangsúly – mindenképpen a tekintélyi – parlamentek, pártok stb. által nem zavart – állam testesíti meg. Az *autoritásra* – e szerint az elmélet szerint – azért van szükség, hogy lehetővé váljon a nemzet egységesítése, a beteg részek amputálása, a nemzeti energiák felszabadítása, megszervezése és megsokszorozása a nagy nemzeti cél elérése érdekében.

A megkívánt autoritás fokát az egyes fasiszta mozgalmak különbözőképpen képzelték el. Volt, amelyik megelégedett volna egy olyan parlamenti reformmal, melyből kiiktatják a baloldalt (legalább lényegileg), s a parlamentet puszta tanácskozó testületté süllyesztik. A másik végletet az autoritás totális foka képviselte, vagyis a politikai vezető csoport mindenféle ellenőrzésének a megszüntetése. Meg kell említenünk, hogy a fasiszta mozgalmak hajnalán az esetek többségében ezek az elképzelések még nem merül-

tek fel. Ismert például, hogy Mussolini 1919-ben köztársaságot és általános választójogot követelt. Egyes fasiszta mozgalmak pedig még akkor sem követelték a parlamentarizmus teljes felszámolását, midőn a német és az olasz rendszer gyakorlatilag eljutott a totalitásig. E kérdésben nagy ingadozás, belső változás tapasztalható aszerint, hogy az érintett mozgalom milyen fejlődési szakaszában van, továbbá, hogy milyen kompromisszumok útján kíván hatalomra jutni.

A legkifejlesztettebb és egyúttal a későbbi rendszer valóságának a legjobban megfelelő totalitáselméletet a *német* nácik részben hatalomra jutásuk után dolgozták ki. Ez az ideológia nyíltan képviselte a totális állami gondolatot, mely egyébként egy közelebbről meg nem magyarázott misztikus módon megtestesíti a német fajiságot (annak „legjobb" vonásait), illetve érdekeit. Megvalósítja és elméletileg hirdeti a *vezéri államot,* melyben a vezér ugyancsak ésszerűen felfoghatatlan közösséget fejez ki a néppel, akit nem választanak, aki „lesz". A faj, a német népiség maga alá rendel minden érdeket, mely előtt az egyéni szempontoknak, de még vonásoknak is el kell némulniuk. Az egyéneknek fel kell olvadniuk a faji egységben, s úgy tenniük, megjelenniük – sőt lehetőleg ruházkodniuk, táplálkozniuk stb. –, amint azt a nagy érdek, melynek letéteményese a führer, megkívánja. A vezéri állam hozza a törvényt, ő hajtja végre, s ugyancsak ő a legfőbb bíró.

Az *állam formai megjelenése* tekintetében a fasiszta mozgalmak nem mutattak következetességet, s ez kapcsolatban áll az általuk igényelt állami autoritási fokkal (ez viszont az ideológia egész jellegén kívül a konkrét, adott politikai helyzettől függ). Teljesen új formátumot, vezéri államot relatíve kevesen követeltek, és előfordult, hogy egy-egy mozgalomban ebből a szempontból jelentős változások következtek be, mind az egyik, mind a másik irányban. A nácizmus előbb elfogadta a köztársasági elvet, majd

felvetette a vezéri állam gondolatát. Az olasz fasiszta mozgalom köztársaságinak indult, majd – kénytelen-kelletlen – elfogadta a monarchiát. Valois monarchistából köztársasági lett, Codreanu előbb monarchista, majd szembefordult a királysággal, a belga és flamand fasiszták igyekeztek követeléseiket összebékíteni a királyság gondolatával, számos további mozgalom esetében a kérdés fel sem merült. Ebben a relációban a fasiszták valójában nem az államformát tekintették döntőnek, hanem azt mérlegelték, hogy a hatalomban a régi kereteket milyen mértékben törhetik át. Mindez arra vall, hogy a fasiszta mozgalmak szempontjából formailag az állam élén álló személy kérdése nem volt döntő fontosságú, s amennyiben szükség volt rá, úgy ebben a vonatkozásban előbb vagy utóbb készeknek mutatkoztak a társadalom konzervatív reakciós erőinek álláspontjához igazodni. (Amennyiben ezt nem tették meg, úgy esélyeik bizonyos mértékben csökkentek.) Természetesen az e téren mutatkozó radikalizmus foka – miként a többi elemek esetében is – lényeges eltéréseket idézett elő a fasiszta ideológia egész színezetében.

Míg a vezéri állam, mint program elfogadása formai tekintetben is teljes átalakulást igényelt, addig a fasiszta államszerkezet másik elterjedt változata: a korporatív vagy hivatásrendi állam programja összeegyeztethető volt bármilyen más megoldási móddal, a köztársaság hivatalos, illetve látszólagos fenntartásával, a monarchiával, esetleg egy deklarált katonai diktatúrával, miközben a fasiszta vezér személye – elméletileg – a második helyre került. Elméleti eredetét tekintve a korporációs rendszer alapjában kétféle forrásból kerülhetett a fasiszta ideológiába. Kiindulása lehetett az anarchista szindikalizmus (amit továbbvittek, mint pl. az olaszok, Valois, a JONS alapítói), vagy jöhetett a keresztényszocializmus hivatásrendi szervezetekre irányuló elképzeléséből (Heimwehr, Salazar stb.). A források olykor összetalálkoztak, néha pedig közvetítés útján

kerültek egy további mozgalom elméletébe. Végül egyes fasiszta mozgalmak megelégedtek azzal, hogy az autoritárius állam létrehozásával kapcsolatban az osztályharc megszűnését és az ún. „természetes" közösségek: a család, a hivatási közösség stb. helyreállítását ígérjék, de nem kerestek új szervezeti kereteket a fasiszta állami berendezkedés stabilitásának biztosítására.

Különböző mélységű, különféle irányú és árnyalatú a fasizmus ún. „kapitalizmusbírálata" is, ami már szorosan a nemzeti-autoritárius állami gondolat „modernizálásának" területéhez tartozik. A nyugat-európai fasiszta mozgalmak körében találkozhatunk az egész aktuális szerkezeti forma bírálatával és többé-kevésbé kidolgozott állammonopolista elméletekkel (Valois, Mosley, Drieu, Déat stb.). E mozgalmak a fasizmust valóban olyan emelőnek tekintik, amely elősegíti az államilag irányított kapitalizmus megteremtését. Jellemzőnek tartjuk azonban, hogy ezek a fasiszta mozgalmak nem tudtak jelentőségre vergődni. A mozgalmak döntő többsége azonban a modernizálást csak odáig viszi, hogy a fennálló gazdasági rendszer egyes körülhatárolt elemeit támadja, többnyire az ún. nem termelő, az élősdi, az uzsorás tőkét. Efelől ugyan még célja lehet a gazdaságirányítás kézbevétele, de ezt nem hirdeti meg. Az effajta tőke elleni támadás többféle indítékból eredhet. Jelentkezik úgy, mint a produktív termelési tényezők fokozott kifejlesztésének igénye – a mélyben a gazdasági szerkezet kiegyensúlyozása és valamilyen szinten az egységes, nivellált nemzetgazdaság kialakításának gondolata húzódik meg –, ami másfelől lehetővé teszi a felgyülemlett és feleslegesen nagyszámú „középréteg" egzisztenciális problémáinak valamelyes feloldását (német, olasz típus). Több esetben – többnyire a gyengén vagy alig iparosodott területeken – a kapitalizmus bírálata egy általánosabb iparellenességgel, az agrárérdekek fokozott hangsúlyozásával (JONS, Falange, egyes magyar mozgalmak), sőt a gazda-

ság visszafejlesztésére irányuló tendenciákkal (Vasgárda, egy időben Szálasi stb.) társul. A kapitalizmus fasiszta bírálata tehát egyaránt tartalmazhatja az adott szint állami monopolista meghaladásának, a gazdaság egységesen fejlett magasabb, modernebb és általános tőkésítésének, továbbá a tőkés fejlődésnek az erős agrárérdekekkel történő összhangba hozatalának, végül az előbbinek az utóbbi alá rendelésének koncepcióját. (Az utóbbi természetesen nem tartozik a modernizálás keretébe, de sporadikus jelentkezése nem volt sem jellemző, sem eredményes.) Az említett nyugat-európai típust kivéve, a fasiszta mozgalmak összefüggő gazdasági elméletet nem dolgoztak ki.

Az *agrárkérdés* viszont mindenütt felmerült, ahol jelentős agrárlakossággal kellett számolni, és különös jelentőséget kapott azokon a helyeken, ahol nagyobb mennyiségű pauperizált paraszti tömegek éltek. Jelentkezett Németországban is, de alárendelt szerepet játszott, mint ahogyan egészében véve Németország belső helyzetének kétségtelenül nem ez volt a fő problémája. Nagyobb szerepet kapott viszont Olaszországban, s nem véletlen, hogy a legjelentősebb szerephez a román, a magyar, a spanyol stb. mozgalmakban jutott. Azokon a területeken, ahol a parasztság a nagybirtokrendszer továbbélése miatt jelentős földhiánnyal küzdött, általában megjelent az agrárreform gondolata is. Ahol viszont inkább a paraszti differenciálódás elősegítéséről volt szó, ott a szabad vállalkozás előmozdítását, mintegy a paraszti kapitalizálódás finanszírozását követelték, esetleg kiegészítve azt egy belső telepítési programmal. Mindebben torzultan jutott kifejezésre az a tény, hogy ezekben a társadalmakban a kapitalizmus fejlődésének feltételei közé tartozott az elmaradott agrárviszonyok átalakítása.

Szociális ígéretekkel egyik fasiszta mozgalom sem fukarkodott. A nyugati típusú mozgalmak egy része azt az egész gazdasági szisztéma átrendezésével hozta szoros összefüg-

gésbe, a kidolgozott gazdasági programmal nem rendelkező fasiszta mozgalmak viszont inkább egyes rétegeknek tettek kiragadott ígéreteket, illetve az általános jólét beköszöntét a kitűzött nemzeti cél elérésétől várták. Az ígéretekben a „radikalizmus" egész skálája mutatkozott, a legmesszebb talán a korai olasz, majd a JONS–Falange program ment, de mindegyik, még a legszerényebb is javulást ígért mind a munkásoknak, mind a parasztoknak. Úgy tűnik, hogy azok a mozgalmak ígértek a legtöbbet a tömegeknek, amelyeknek vezetői korábban valamilyen kapcsolatban álltak a szindikalizmussal, az anarchizmussal, a szocialista mozgalommal, illetve felléphetett radikalizmus ott, ahol a fasiszta mozgalom az alulról feltörő réteg mozgalmaként paraszti gyökerű volt. Egyéb esetekben ez a radikalizmus olyan mértékben csökkent, amilyen mértékben az értelmiségi-kispolgári vezető réteg a felsőbb középrétegekből eleve vagy fokozatosan kiegészült. Az utóbbi folyamat a program radikális követeléseinek háttérbe szorulásával együtt közismert az olasz esetben, és különféle változatokban számos más mozgalomban is kimutatható. Végeredményben a kevésbé radikális 1920-as náci programmal is hasonló történt. Ez a program a nagyüzemekben való nyereségrészesedés mellett, amiről nem mondja meg, hogy mit ért rajta, egy határozatlan mérvű földreformról beszél, a kistőkéseknek, kispolgároknak a nagyáruházak felosztását és kisbérletek biztosítását helyezi kilátásba, s emellett öregségi gondoskodást, anya- és gyermekvédelmet, valamint állami költségen történő tanulási lehetőséget ígér. A nyereségrészesedés bizonytalan megfogalmazása feltehetően a párt vezetői közötti eltérő felfogással állt kapcsolatban. Mindenesetre e passzus a trösztök államosítása után következik, s ráadásul a program ama csoportjában merül fel, ahol az állampolgárok kötelességeiről van szó. Mindez, ami a szociális ígéretek tekintetében már a kezdet kezdetén sem nevezhető kiemelkedően radikálisnak: formai-

lag mint program továbbra is fennmaradt, de az idők során egyes részleteiről mind kevesebb szó esett.

Fokozott mérséklet, óvatosság mutatkozott azután az ígéretek terén azokban a mozgalmakban, melyekben érzékelhető a kereszténységszocializmus hatása, ami társadalmilag szintén inkább a felső-középosztályhoz kötődik.

A fasiszta mozgalmak nagy része hangsúlyozta, hogy *különleges embertípust* képvisel, illetve követel meg, s egyes esetekben a fasiszta ember specifikumát meg is fogalmazta. Közös sajátosság, hogy a „nemzeti" közösségért élő, abban feloldódó emberről van szó, szemben a korábbi polgári mentalitás individualista típusával. A fasiszta fegyelmezett, engedelmes, céltudatos, vállalja a szenvedést, a kockázatot is „fajáért" vagy népéért. Vezető fasiszta az lehet viszont, aki a közösségért minden áldozatra kész (Denis, Degrelle), ezt esetleg egészen az aszkétizmusig fokozza (Van Severen), minden vonatkozásban a közösséget szolgálja (Primo de Rivera), illetve „hősként" emelkedik a tömegek élére (Codreanu). A náci mozgalom esetében már maga a német „faj" is emberfeletti emberekből áll, de sokszorosan is *Übermensch* a vezető, akit ezzel a magas rangú tömeggel *lelki kapcsolat* fűz egybe, s aki egészen kivételes képességei közé számíthatja az abszolút tudást, a zsenialitást, a hősiességet, az áldozatot stb. Mussolini minden patetizmusa mellett is kevésbé magasztos az a kép, mely az ő megjegyzései alapján az olasz fasiszta típusáról kialakult. Az olasz fasiszta a „vagányhoz" hasonlít, aki „veszélyesen" él (vivere pericolosamente), és „fütyül" a dolgokra. Ebben mellékízként kifejezésre jut az a körülmény, hogy a fasiszta hős ezt meg is teheti, minthogy a Mussolini-féle megjegyzések már a hatalom birtoklása idejéből származnak, de jelentkezik egy bizonyos kalandorság és „latinos" könnyedség is.

Egyes, a fasizmus ideológiai szerkezetével foglalkozó szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a fasizmus to-

talitási igénye, ideológiai zártsága összeegyeztethetetlen a vallással, s államfelfogása szükségképpen ellentétbe hozza az egyházakkal. Úgy tűnik, hogy ez a megállapítás a német fasizmus jelenségeinek általánosításán nyugszik és több más, tényszerűen tapasztalható jelenség miatt felülvizsgálatra szorul.

A fasizmus két síkon kerülhetett és de facto került szembe az uralkodó vallási szemlélettel, illetve az egyházzal. Az egyik, az alapvető kérdést az képezhette, ha saját transzcendentális vonatkozásai, tehát alapjában véve vallási gyökere és megjelenése – egyelőre ismeretlen okokból – eltért a bevett vallás gondolati körétől. Ebben bizonyára szerepet játszott az a törekvés is, hogy kisajátíthassa az emberi élet, a gondolkodás, a közérzet e rendkívül érzékeny és egyúttal nagy jelentőségű, érvekkel alig közelíthető terrénumának befolyásolását is, eredete azonban nyilván ennél sokkal összetettebb, sokkal bonyolultabb. A nácik faji ezoterikus szellemi világának láthatóan megvannak a múltba visszanyúló gyökerei. A fasiszta vezetők körében nemcsak a faji mítoszhoz kapcsolódó elméleti, hanem az asztrológiához fűződő konkrét megnyilatkozásai is ismertek. Anélkül, hogy ennek a vonatkozásnak – közvetlen és eléggé ismert előzményein (Thule-társaság) túl – akár csak kísérletképpen is megpróbálnánk mélyebb okait vizsgálni, maga a tény nyilvánvalóan indokolja a náciknak a vallásos világnézet bevett formáival történő szembekerülését.

Ugyanez azonban – eddigi ismereteink szerint – a többi fasiszta mozgalomban nem merült fel. Nem mintha a nácizmuson kívül nem lenne ismert több más olyan fasiszta mozgalom, mely messzemenő misztikát tartalmazott és azzal operált volna, hanem mert ez a misztika elegendő tápot és kielégülést talált a kereszténység keretében. Legkifejezőbb változata az adott vallási képletre épülő fasiszta misztikának a román Vasgárda szoros kapcsolata az ortodoxiával, aminek figyelembevétele nélkül e mozgalomnak

sem eljárásai, sem módszerei, sem sikerei nem kaphatnak megfelelő magyarázatot. A katolicizmus misztikus mély rétegeire való ideológiai ráépülés esete is ismert, bár Joris Van Severen esetében ez inkább saját magánügye volt, mint egy, a mozgalmat szellemileg meghatározó tényező.

Számos fasiszta mozgalom – anélkül, hogy a vallásos szemléletet s annak misztikus mélységeit akár lényegileg érintette, akár ezzel hatni igyekezett volna – a kereszténységet, vallásosságot beépítette ideológiai képletébe, azt mintegy stabilizáló, a forradalmiság, a marxizmus ellen ható erőnek tekintve. Többször utaltunk arra, hogy egyes fasiszta vezetők ezen túlmenően magukévá tették a kereszténység és elsősorban a katolikus egyház korabeli „modern" irányzatának, a keresztényszocializmusnak több elemét.

A fasizmus náci változatát leszámítva, valójában egyetlen más esetben sem volt szükségszerű a fasiszta és a vallásos ideológia szembekerülése. Sokkal több ütközési pont jelentkezett a fasiszta mozgalmak totális törekvései következtében. Valójában ez a pont az, ahol a hivatkozott kutatók az áthidalhatatlan szakadékot felfedezik a fasizmus és a kereszténység, a fasizmus és a keresztény egyházak között. Úgy tűnik azonban, hogy ez az összeütközési pont sem abszolút. Egyfelől igazodik a totalitásnak ahhoz a mérvéhez, amit a fasizmus magának vindikál, másfelől az érintett egyház jellegéhez. Amennyiben a fasizmus mindenhatóságra törekvésében igyekszik hatalmát kiterjeszteni az egyház fennhatósága alatt álló területekre, ez természetesen az érintett egyházak ellenállását váltja ki. Az ellentétet modifikálhatja az a tényező is, ha – nyugaton – a nemzeti egyház már alkalmazkodott a parlamentarizmus viszonyaihoz, vagyis többé-kevésbé modernizálódott. Egész sor olyan esetet ismerünk ezzel szemben, midőn a fasizmus és a harcos, feudális színezetű reakciós egyház kielégítő vagy egyenesen kitűnő módon egymásra talált, és harmonizálá-

sukat semmiféle lényeges ellentét nem zavarta meg. A nemzeti egyház – legalábbis döntő, számottevő részében – együtt tudott működni a fasizmus által erősen érintett szférán belül minden olyan fasiszta mozgalommal, illetve fasizmussal, mely a németországihoz képest ideológiájában, gyakorlati politikájában valamelyest konzervatívabb volt. Így az állam és egyház viszonyában a szokásos súrlódásokon túl messzebb menő ellentét egyetlen más esetben sem volt tapasztalható. A katolikus egyház jól együttműködött a francoizmussal, egyetértésben volt a Salazar-féle rendszerrel, zömében együtt haladt a változó színezetű magyar diktatúrával, összeépült a szlovák fasizáló mozgalommal, majd a Tiso vezette rendszerrel, jelentős támasza volt a horvát fasizmusnak és így tovább. Valójában azok a nézeteltérések, melyek a Vatikán és az olasz állam szerződéses kiegyezése után Olaszországban felmerültek, nem haladták meg, sőt talán el sem érték azt a feszültségi szintet, amit – mondjuk – az iskolák szekularizálása 1905-ben és ezt követően Franciaországban kiváltott.

A fasiszta mozgalmak jelentős eltérései mellett találunk tehát egy közös vonást, mely mindegyiket jellemzi, még ha jelentős hangsúlyeltolódásokkal is. Ez a vonás a nacionalista kollektivitással indokolt állami mindenhatóság, illetve az állami autoritás abszolutizálása a nemzeti érdek talaján, egy modernizált, a társadalmi élet megjavítását célzó gazdasági és társadalmi reformprogrammal és a kapitalizmus egyes vonásainak bírálatával kiegészített változatban. E kereten belül számos változat lehetséges. E komplexum bármelyik elemére essék is a nagyobb hangsúly, annak minden más szempontot meghaladó elsőbbsége tekinthető a fasiszta mozgalom sine qua nonjának. Lehet egy mozgalom erősen szociális színezetű vagy kevéssé az, lehet átfogó gazdasági programja vagy nélkülözheti azt, lehetséges, hogy az állami kapitalizmust követeli vagy ellenkezően a szabad kezdeményezés fokozott védelmét, felléphet az egész

parlamentarizmus megsemmisítése mellett, de az sem lehetetlen, hogy annak csak korlátozását kívánja, lehet antiszemita vagy tartózkodó ebben a kérdésben, a program akkor fasiszta, ha javaslatai az abszolutizált nacionalizmus, illetve a minden felett álló államiság talajára helyeződnek. Ez – mint már hangsúlyoztuk – *oly értelmű nacionalizmust jelent, amelyben mind az egyén, mind a társadalmi rétegek és osztályok helyét a nemzet, a „nép" vagy a „faj" foglalja el.* Másfelől viszont *olyan etatizmus, melynek keretében az állami gondolat úgyszintén elnyel – szintén nacionalista talajon – minden más relációt és kategóriát.* A fasiszta ideológia nem általában kollektivista, transzperszonalista, hanem csakis ebben az értelemben, illetve irányban az. Sőt, helyét még ezen belül is szűkebbre lehet fogni. A nemzet, a nép, a faj, illetve a nemzetet kifejező állam érdekeit, sok variációs lehetőséggel ugyan, de alapjában mindig egy fő célban összegezi: a külső expanzióban, illetve egy korábbi expanzió fenyegetettnek vélt eredményeinek fenntartásában, megszilárdításában vagy az egyszer megszerzett, majd elvesztett hatalmi helyzet visszaszerzésében.

A nemzeti, illetve állami *expanzió mint végcél* különböző formákat ölthet. A német eset annyira közismert, hogy nem is kívánjuk részletezni. Csupán arra emlékeztetünk, hogy a náci mozgalom kimondott célja az össznémetség egy birodalomban történő egyesítése volt. Olaszországban a fasiszta mozgalom expanzív törekvései közé elsősorban a Párizs környéki békétől várt terjeszkedés tényleges megvalósítása tartozott, különös tekintettel azután a kárpótlásként kért, de a békeszerződésben el nem nyert Fiume birtoklásának biztosítására. A mozgalmi szakaszban az olasz fasizmus a tervezett további terjeszkedés mértékéről nem beszélt. A magyar fasiszták – a trianoni béke teljes revízióján túl – Magyarország vezető szerepét kívánták biztosítani a Duna-medencében. Codreanu a román ha-

tároknak a Tiszáig való kiterjesztéséről álmodott. A horvát és szlovák nemzetiségi fasiszta mozgalmak függetlenséget és befolyást kívántak a megfelelő övezetben. Quisling egy norvégok vezette északi államközösséget, Van Severen flamand vezetésű nagy államközösséget kívánt, gyakorlatilag a mai Benelux államok területén. Külön színt jelentettek az angolok és franciák, akiknél többnyire a birodalom és az egyszer elért befolyás megmentése, másfelől a spanyolok és portugálok, akiknél a régi, a hajdani dicsőség visszaszerzése játszotta a fő szerepet.

Mindebből következik, hogy a sikeres fasiszta mozgalmak, melyek a minden fasiszta mozgalomban fellelhető nemzeti-állami gondolatot erős társadalmi feszültséggel indokolhatták, illetve valóságos nemzeti sérelmekre alapíthatták és ezeket az elemeket tették meg egész ideológiájuk középpontjává, ezzel hajtották végre a legkirívóbb ideológiai hamisítást. A strukturális problémák felismerésének és felvetésének hiányában *hamis megoldási lehetőséget állítottak a társadalom elé.* A válság valódi komponenseinek elfedése útján a problémák okának a baloldalt, illetve a nemzeti befolyás, siker, kudarc stb. kategóriáját tették meg, s ezt egyes esetekben megkönnyítette az első világháború utáni békerendszer által teremtett, illetve fenntartott helyzet. A sikeres fasizmus a rendkívül összetett társadalmi problematikából egyet, a nemzetit – egyébként kétségtelenül létezőt, valóságosat – kiragadja, abszolutizálja, és ezen az alapon olyan megoldást kínál, mely a valóságos problémák többségére nincs tekintettel, azok belső összefüggéseit fel sem veti. Ezen a módon azután nem a strukturális problémák magyarázzák a társadalmi feszültséget, a forradalmi kísérleteket és forradalmakat, hanem a baloldal léte magyarázza azokat. A baloldal önmagában létező tényezővé válik; *a nemzeti extremitás „pozitívumával" szemben a baloldal lesz a negatív extremitás.* Innen azután már csak egy kis lépés, hogy a nemzeti katasztrófa

vagy sérelem felelősévé is a baloldalt tegyék meg. A nemzeti katasztrófa vagy sérelem e gondolati rendszer szerint nem azért következik be, mert az adott társadalom sajátos, megkésett fejlődése, illetve egy adott ponton relatív erőtlensége jut benne kifejeződésre, hanem azért, mert a baloldal, e végső rossz, megrontja a nemzetet, aláássa a nemzeti egységet, hátulról tőrt döf a nemzetvédők testébe stb.

Ilyen kifejlett hamis kategóriákkal dolgozó rendszerekkel a nyugati államok fasiszta mozgalmai esetében, főként ha azok belső indíttatásúak, nemigen találkozunk. Ennek kialakításához itt mind az objektív alap, mind a megfelelő, annak befogadására alkalmas közeg is jelentős mértékben hiányzott. Az irreális közelítés elsősorban abból adódik, hogy az egyébként a realitásoknak megfelelően megsejtett strukturális átszervezési szükségességet az abszolút szervezettséget biztosító államiságban vélik csak megoldhatónak. Ezt a gondolatot egyébként szintén összekötik azzal az elemmel, hogy ezen a módon kívánják más nemzetek, illetve birodalmak fenyegetésével szemben fenntartani, esetleg ki is bővíteni ennek az államiságnak a befolyását, hegemóniáját.

Mindegyik fasiszta elgondolásban meghúzódik viszont egy további hamis elem, nevezetesen az a hiedelem, hogy a hosszú történelmi múltból eredő gazdasági, társadalmi, kulturális stb. problémák egyszerű vezetésváltással, erőszakos szervezeti intézkedésekkel, voluntarista módon, valójában: erőszakkal megoldhatóak. Erre a problémára már Gramsci is rámutatott. Hozzátehetjük, hogy ez a gondolat a fasiszta mozgalmak ideológiájába több oldalról beszivároghatott. Jöhetett az anarchoszindikalista vonal voluntarista, puccsista felfogásának továbbfolytatásaként, de felléphetett a katonai gondolkodás kivetítődéseként is.

A nemzeti sérelmek és a forradalmi baloldal elleni fellépés talaján mozgó fasiszta mozgalmak, melyek az újkorban lemaradt, majd relatíve gyors fejlődésnek indult országok-

ban bontakoztatták ki tevékenységüket, valamennyien *visszanyúltak* gondolati rendszerük, hivatkozási alapjuk, eszményképeik, szimbolikájuk kialakításában a *múltnak egy olyan szakaszához, melyben a nemzetet virágjában találhatták.* A visszanyúlás feltétlenül túl kellett hogy menjen a liberalizálódás még csak enyhe kísérletein is, minthogy éppen ez a kor, s éppen ez a politika az, melyet felelősnek tartottak a forradalmi erők elszabadításáért, egyúttal pedig a gazdasági torzulásokért és a nemzeti sikertelenségért. Többnyire olyan pontokat kerestek az idealizálás számára, ahol a nemzet, az ország erős, lehetőleg központi vagy annak látszó vezetés alatt határait vagy befolyását a lehető legmesszebb kiterjesztette. *Ez általában véve a feudalizmus korára tevődött,* de Olaszország esetében a Római Birodalomig történő visszanyúlást is lehetővé tette. (Ez utóbbival kapcsolatban azonban az a véleményünk, hogy a fasizmus által alkalmazott képek nem annyira magára a római korra, mint inkább annak későbbi interpretációira épültek.) Egyes esetekben, illetve motívumokban a még korábbi múltba történő elkalandozás is tapasztalható: a néperedet kutatása és ezzel kapcsolatban mesterséges, természetesen minél tetszetősebb elméletek gyártása, az *eredetmondák, ősmítoszok* dajkálása, számos ferdítéssel, hamisítással.

Ez a tendencia nem minden fasiszta mozgalomban található meg. Minél erőteljesebb azonban a nemzeti vagy faji motívum, annál kifejezettebb a kapcsolódása a mitizált és a misztifikált múlthoz.

A fasiszta mozgalmak jelentős része a régmúlt idézését szervesen egybeépítette a *modern szervezeti formákkal.* A tömegmozgalom jelentőségét és erejét a fasiszta vezetők voltaképpen a munkáspártok példáján és az ellenük folytatott harc nélkülözhetetlen eszközeként ismerték fel. Éppen azok a mozgalmak váltak sikeresekké, melyek ezt a

tanulságot levonták, s nem régi típusú polgári parlamenti pártot (Degrelle), nem összeesküvő hagyományokat (Cagoule), s nem is az elit párt rendszerét (Falange) követték, hanem eleve tömegpárt szervezésére törekedtek. Ezt sokszor kiegészítették egy olyan formátummal, ami a fasiszták által alkalmazott módon és súllyal eladdig ismeretlen volt. A munkáspártok rendelkeztek ugyan bizonyos, az átlag párttaghoz képest fokozott fegyelemnek alávetett, szűkebb testülettel, rendezőgárdával, de a pártok szervezett fegyveres erejét szintén csak az első világháború után kezdték kialakítani, s azt is csak néhány országban. A fasiszta mozgalmak egy jelentős részének első lépése a *katonailag szervezett, fegyverrel ellátott paramilitáris alakulatok* létrehozása volt. Gramsci éppen ezekben látta azokat a szervezeteket, melyek bizonyos kispolgári hajlamoknak oly jól megfeleltek, s melyek lehetővé tették e réteg jelentős részének tömörítését. Ezek a csoportok részben a hadseregről váltak le, de felszívtak civileket is. Míg egyfelől növelték a kollektivitás és az erő érzetét, a tevékenység lehetőségét biztosították a létbizonytalanságban élő embereknek, levezették aktivitási hajlamaikat, céllal s a fontosság tudatával ruházták fel őket, addig másfelől erőtöbbletet biztosítottak e mozgalmaknak minden más társadalmi formátummal szemben. Jelentős méreteket ez az irányzat a fent leírt tiszta formában csak Németországban és Olaszországban öltött, de a katonai szervezettség igénye, vagy spontán módon, vagy a fenti példák utánzásaképpen a legtöbb mozgalomban jelentkezett. Ezekhez az alakulatokhoz kapcsolódva fejlődött ki voltaképpen a fasiszta mozgalmak *formanyelve*. Ehhez kapcsolódott az egyenruha, a hírhedt fekete, barna, zöld ing viselete, a katonás köszönési forma, a fegyelmezett viselkedés, a nagyszabású militáris jellegű tömegmegmozdulások, demonstrációk rendezése stb.

Mindez nem azonos mértékben jellemezte az egyes fasiszta mozgalmakat, illetve eltérések mutatkoztak – az

ideológiához hasonlóan – a nyelvezetben, a használt fogalmakban, a külső formákban is. Az eltérések különösen a húszas években és a harmincas évek elején jelentkeztek, minthogy utóbb a két legjelentősebb fasiszta központ, Németország és Olaszország hatása olyan erős volt, hogy példájukat a többiek sokszor egyszerűen lemásolták, nagy fejtörést okozva maguknak azzal, hogy mégis milyen apróságokban térhetnének el a nagy mintáktól, ezáltal is demonstrálva saját nemzeti jellegüket.

A fasiszta mozgalmak programjaiban megjelenő ideológia alapján végeredményben *a fasiszta mozgalmak három fő típusát* különíthetjük el. Az egyik típus indulásában és kibontakozásában a *nemzeti sérelmek és célok, illetve a forradalmi fenyegetettség* játssza a döntő szerepet, a gazdaság fejlesztésének, esetleg irányításának igénye alárendelődik a kitűzött nemzeti cél elérésének. A fenti igénnyel fellépő pártok és szervezetek, a vezetőségükben többségre jutó csoport jellegétől függően, indításukban többé vagy kevésbé szociális töltésűek lehettek, de programjukban általában alárendelt maradt a gazdasági-társadalmi transzformáció gondolata. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a bizonyos ágazataiban túlfejlett, más ágazataiban fejletlen gazdaságot egy nagyobb nemzeti egység közös színvonalán próbálják kiegyenlíteni, illetve a torzult fejlődés miatt befejezetlen egységet kierőszakolni. Ezekben az esetekben felléptek ugyan gazdaságjavító tendenciák, lehetségesek voltak szociális követelések éppen a nemzeti egység biztosítása érdekében, de minél elmaradottabb szintre érünk, annál kevésbé domináltak a munkásproblémák, s annál erőteljesebben kifejezésre jutott az agrárkérdés. Általában előtérbe lépett mindezekben a mozgalmakban a nacionalizmus, illetve előbb vagy utóbb uralkodóvá vált a munkásbaloldal támadása. Kétségtelenül jellemezte e mozgalmakat a szociális demagógia, ami bizonyos rétegekre hatott is, fő erejüket azonban a mozgalom nacionalizmusa biztosítja,

minthogy valós problémákra hivatkozhattak. A fasizmus különféle csoportjai között ugyanakkor a nacionalizmus szolgáltatja az egyik kötőanyagot, míg a második kötőanyagot a baloldalellenesség biztosítja. E két tényező teremtette meg az alapot egyúttal ahhoz is, hogy az ebbe a típusba tartozó fasiszta mozgalmak kapcsolatokat létesíthessenek a társadalom különféle, közvetlen bázisukon kívül álló egyes csoportjaival.

A fent jellemzett mozgalmak voltak azok, melyek a politikai életben a legnagyobb hatékonyságig, illetve a hatalomig vagy a hatalomba eljutottak. Ez a tény erről az oldalról is erősíti azt a feltevést, mely szerint az állami monopolkapitalizmushoz való eljutáshoz önmagában véve nem volt szükség a fasiszta rendszer bevezetésére, erre csak különleges körülmények között kerülhetett sor, illetve e tétel másik oldalát, hogy ti. a fasiszta diktatúra viszont távolról sem szolgálta minden esetben az átvezetést egy ilyen állami monopolkapitalizmushoz, hanem különféle közvetlen céljai lehettek. Egyúttal alátámasztja azt a gondolatot, hogy a fasiszta mozgalom olyan esetekben lehetett sikeres, melyekben a társadalmi feszültség magas fokot ért el (a forradalmi megoldás hiánya mellett) és ahol tényleges nemzeti problémákra hivatkozhatott.

E csoport egy változatát képviselte több, *nemzetiségi keretben* szervezett fasiszta mozgalom, mely szintén a nemzeti sérelmek alapján válhatott többé vagy kevésbé hatékonnyá, miként a szlovák vagy a horvát mozgalom.

A nemzeti problémák és az erős forradalmi fenyegetettség reakciójaként fellépő fasizmusok a már korábban részletezett torz társadalmi struktúrájú közép- és dél-európai *terrénumban* léptek fel. Mindenesetre azonban olyan országokban, melyek elegendő mértékben iparosodottak voltak mind ahhoz, hogy a munkásbaloldal (többnyire paraszti rétegekkel kiegészülve) reális veszélyeztetettséget je-

lentsen, mind ahhoz, hogy egy fasiszta mozgalom jelentős mértékben rátalálhasson a maga középrétegbeli erőire. Magától értetődően a mozgalmak ebben az övezetben annál nagyobb befolyásra és erőre tehettek szert, minél erőteljesebb volt ez az iparosodottság a társadalmi struktúra és a társadalmi mentalitás megfelelő átalakulása nélkül. Másfelől e mozgalmak annál szabadabban mozoghattak, minél inkább érvényesült a politikai szférában a demokratizálási törekvések hatására egy nem régi keletű, labilis, de formailag mégis eléggé messzemenő parlamentarizmus. Egyébként éppen ez az övezet az, ahol a fasizmus a leghatékonyabbá vált, és az újfajta diktatúrák a két világháború közötti szakaszban kialakultak. Vagy maguk a fasiszta mozgalmak vezetői szervezték meg az új diktatúrát, vagy valamilyen formában helyet kaptak abban.

A másik esetben *a fejlett tőkés gazdaság állami irányításának megszervezése, az államkapitalizmus fasiszta megfogalmazása lép előtérbe,* s a nemzeti cél elsősorban a már elért hatalmi szint megtartására, megszilárdítására irányul. (Az elkülönítés nem mehet odáig, hogy tagadnánk a nemzeti kérdés jelenlétét az utóbbiban, vagy kizárnánk az állammonopolista tendencia jelentkezését az előbbiben.)

A tapasztalatok szerint azok a mozgalmak, melyek sem egy súlyos nemzeti, sem egy súlyos forradalmi helyzetre nem tudtak önigazolásként hivatkozni, hanem *a gazdasági átalakulás szükségességét* hangsúlyozták, kevéssé tudtak megerősödni. Ezek a pártok önerejükből egyetlen esetben sem jutottak hatalomra, de még csak politikai jelentőségre sem tettek szert. Megjegyzendő, hogy e területen is találunk olyan fasiszta mozgalmakat, melyek különféle indítás után lényegében elfogadták a német vagy az olasz modellt, egyszerűen utánozták azokat. Ez azonban többnyire egybeesett a mozgalom megtorpanásával vagy összeomlásával. Világosan megfigyelhető ez pl. a rexizmus és a Mussert-mozgalom esetében. A gazdasági-társadalmi átalakí-

tás, a teljes átszervezés igényével fellépő pártok társadalmi meghatározottságukban nagyon különbözőek lehettek. Felléptek tisztán „burzsoá" jelleggel (mint Mosley vagy Valois), de hangsúlyozhatták „népi" jellegüket (mint pl. Doriot) is.

A közgazdasági színezetű fasiszta mozgalmak a legfejlettebb európai tőkés államokban keletkeztek, *Nyugat- és Északnyugat-Európára jellemzőek.* Arra a területre tehát, ahol a két világháború között önfejlődés útján nem keletkezett diktatúra.

Végül külön kell említenünk a fasiszta mozgalmak ama kategóriáját, melyet nem támasztott alá nemzeti sérelem, illetve a kapitalizmus gazdasági rekonstrukcióját nem tűzhette célként maga elé, minthogy a tőkés nagyipar még csak kialakulóban volt, még akkor is, ha a korszaknak megfelelően egyúttal már az imperializmusra jellemző monopolista szakasz egyes vonásai is felmerültek. E harmadik csoportot a *frissen szerzett nemzeti szuverenitás kiterjesztése keretében a kapitalizálás sajátos agrárváltjának felgyorsítására irányuló törekvés* jellemezte.

Ezek a mozgalmak, miként a finn, az észt, a lett és a román, egy polgárosodó réteg áttörési kísérletét fejezik ki egy olyan különleges szituációban, midőn *a politikai hatalmat a történeti előzmények alapján egy társadalmi bázissal nem, vagy alig rendelkező szűk klikk tartja kezében,* s ezért e hatalmat több irányból is ostromolják, miközben a rendszerre helyenként számottevő parasztmozgalom, illetve erejéhez mérten már egy erős munkásbaloldal fellépése is nehezedik. Ezeknek a mozgalmaknak nacionalista színezetét az idegengyűlölet biztosítja, ami kiegészül a nemzeti egység eleddig befejezetlen folyamatának kiteljesítésére irányuló türelmetlen törekvéssel. Valójában arról van szó, hogy ezek az országok frissen szerzett függetlenségük keretében, illetve Románia esetében a megteremtett Nagy-Románia egész területén gyorsan ki akarják fejlesz-

teni saját vezető osztályaikat, kiszorítva a korábban kialakult idegen, vagyis nemzetiségi és zsidó garnitúrát. E törekvésnek több formája jelentkezett a politikai életben, a legtürelmetlenebb megoldási lehetőségét a fasiszta változat jelentette. A Baltikumban az idegengyűlölet az oroszok, a németek, a lengyelek ellen irányult, ami a fasiszta mozgalmakban a korszak körülményeinek megfelelően transzponálódott a hisztérikus szovjet- és kommunistagyűlöletbe. Romániában ezzel szemben a nagy szomszédtól, a Szovjetuniótól való félelem mellé főként a „nagy-román" nemzeti egység megteremtésében akadállyá váló magyarok, ukránok, bolgárok stb. elleni ellenszenv társult. Minthogy az érintett országokban a társadalom relatíve még csak kis számban termelte ki azokat a középrétegeket, melyek e mozgalmak erejét szaporíthatták, másfelől pedig a hatalmat már megszerzett kisebb-nagyobb csoportok egyike vagy másika a hadseregre támaszkodva meg tudta szilárdítani saját uralmát, a fasiszta csoportok tartósan sehol nem kerültek be a hatalomba.

Már jeleztük, hogy ezek a társadalmak konstrukciójukban elég lényeges eltéréseket mutatnak egymáshoz képest. Egyrészt más típusú volt a török, más az orosz vagy a német uralom adminisztrációja, de másként alakult az uralmi helyzet pl. a török birodalom egyes részeiben, valamint a függetlenség elnyerését követően attól függően is, hogy ez milyen időpontban és milyen körülmények között következett be. A strukturális különbségek megmutatkoztak a fasiszta mozgalmak színezetében is. Fő vonásaikat tekintve mégis két alapcsoportra bonthatók. Az egyik a Balkán, a másik Románia és a Baltikum, beleértve Finnországot is. A Balkánon néhány törmelékcsoport keletkezett, s ezeket az ott létesített diktatúrák kizárták kereteikből. Romániában és a Baltikumban pedig a jelentősebb mozgalmakat nemcsak kirekesztették, de szét is zúzták. (Sorsukban a háború idején következett be változás.)

4. Helyük és kapcsolataik a társadalom osztálystruktúrájában

A fasiszta mozgalmak többsége karrierje kezdetén arra törekedett, hogy az ipari munkásság soraiban, illetve a falun, esetleg mindkét helyen, bázist szerezzen magának, s ezért hangoztatta a munkásság vagy munkáslakosság, a dolgozók érdekeinek képviseletét.

Valójában e pártok és mozgalmak egy része úgy lépett fel, mint „munkás"-párt. Ebbe a kategóriába sorolható az olasz fasizmus kezdete, a nácizmus elődje, a JONS. A Munkáspártból vált ki Mosley, erősen iparkodott munkásjellegét megőrizni a Déat s még inkább a Doriot által vezetett fasiszta mozgalom. De ahol közvetlen összefüggések nem is álltak fenn, a fasiszta mozgalmak mindenütt igyekeztek közeledni a munkássághoz, valamint a parasztság egyes rétegeihez.

Ez az indulás azonban bizonyos helyzetekben nagyon megnehezült, így azokon a helyeken, ahol a fasiszta szervezkedésre ellenforradalom idején került sor. Ahol a lakosság döntő többsége paraszti, természetesen ezek befolyásolása került a fasiszta törekvések előterébe, de azért ilyen helyeken – Spanyolországban, Ausztriában, Magyarországon stb. stb. – is kísérleteztek a fasiszta mozgalmak azzal, hogy a „valódi" munkásérdekek képviselőjeként lépjenek fel.

Kétségtelen, hogy a fasiszta mozgalmaknak voltak olyan szakaszai, amikor középrétegbeli táborukat bizonyos százalékban ki tudták egészíteni a *munkásság* soraiból származó csoportokkal. A pártok összetételében, amennyiben statisztikák egyáltalán rendelkezésre állnak, ez a tény általában megfigyelhető.

A munkásrésztvevők, támogatók közelebbi kilétét konk-

rét módon többnyire nem lehet megállapítani, inkább csak egyéb tényezőkből lehet erre nézve következtetéseket levonni. Mindenekelőtt abból, hogy a munkáspártok szavazóinak száma a fasizmus előnyomulása idején tendenciájában általában nem csökkent, sőt Németországban például emelkedett. Ez arra vall, hogy a fasizmus által meghódított munkásrétegek általában a szervezett proletariátuson kívül estek, tehát zömmel még meg nem gyökeresedett, első generációs munkások voltak, illetve részben az ún. lumpenelemhez tartoztak. A munkásosztály perifériáiról származtak. Elsősorban olyan munkáskategóriákról van szó, melyek valamilyen okból nem mentek át a munkásnevelésen, s bizonytalanságukat, tájékozatlanságukat, esetleg korábbi környezetükből magukkal hozott nacionalista beállítottságukat tudta a fasizmus a maga javára kamatoztatni.

Jellemző ebből a szempontból a nácizmus bölcsőjévé vált Deutsche Arbeiterpartei megalapítója, Drexler, aki a nacionalizmus és antiszemitizmus alapján jutott arra a gondolatra, hogy ellenmunkáspártot hozzon létre, az „internacionalista és a zsidó befolyás alatt álló" szociáldemokratizmussal szemben. Hozzá hasonlóan gondolkodott az a néhány munkás, aki mozgalma kezdetén követte. Hitler ebből a szempontból kész helyzetet talált, midőn csatlakozott a párthoz. Az ő kezdeményezésére vezetődik vissza a párt átkeresztelése, ami már fokozottabban kifejezésre juttatta a nacionalista tartalmat, de részben még megtartotta a korábbi szociális töltetet is. Ezen a platformon tudott azután, főként majd a gazdasági válság idején, bizonyos sikert felmutatni a munkásszavazók táborában. Ugyanakkor viszont a munkáspártok szavazótábora nemcsak nem csökkent, de növekedett, a kommunista párt esetében pedig éppen rohamosan emelkedett.

Olaszországban a helyzet kissé bonyolultabb volt. Itt a munkáspártok szavazati aránya 1921-ben valamelyest

esett, ebben azonban elsősorban nem a fasizmus térhódítása, hanem a forradalmi hullám csökkenése, illetve a lezajlott pártszakadás játszott szerepet. Mussolini nagy súlyt helyezett arra, hogy mozgalma népi és radikális szociális jellegét hangsúlyozza, sőt a szocialista mozgalom jobboldali reformista szárnyának megnyerésével is kísérletezett. Amint azonban pártjában a vezető mag összetétele eltolódott, úgy távolodott maga Mussolini is korábbi szocialista múltjából magával hozott elméleti örökségétől. Végeredményben Mussolini mozgalmának sem sikerült behatolnia a szervezett munkásság soraiba.

Százalékarányban a legjelentősebb munkástábora a fejlett tőkés országok esetében Doriot mozgalmának volt. Ezzel szemben Déat kísérlete, hogy munkáscsoportokat vigyen át előbb az úgynevezett neoszocializmusba, majd fasiszta szervezkedésébe, sokkal kisebb eredménnyel járt. A fasiszta mozgalmak a munkásosztály köreiben viszonylag könnyen nyertek híveket olyan országokban, ahol az új keletű iparosítás eredményeként igen nagy volt a faluról csak nemrégiben elköltözött, új környezetében még meg sem honosodott munkások száma, mint pl. Észtországban, részben Magyarországon, Romániában stb. Viszonylag nagyobb számban találhattak parasztkövetőket azok a fasiszta vezetők, akik paraszti, illetve falusi eredetre hivatkozhattak, vagy különösen, akik (mint Finnországban) részben maguk is módos parasztok voltak.

Ami a többi, munkáskapcsolatokra is számító fasiszta mozgalmat illeti, azok java része nem ért el számottevő sikert. Így például a rexizmusnak, a Falangénak stb. e téren csak a kudarcai ismertek.

E társadalmi irányultság ellenére a fasiszta mozgalmak már szervezkedésük kezdetén sem nélkülözték a *társadalom* felső *gazdasági rétegei* kisebb vagy nagyobb csoportjának rokonszenvét, s ami ennél fontosabb volt, anyagi támogatását. E rokonszenvhez és anyagi támogatáshoz a fa-

sisztákat nacionalizmusuk, expanzív politikai beállítottságuk és a baloldallal való szembenállásuk segítette hozzá. Így fokozatosan elnyerték a birtokos és a nagytőkés rétegek szimpátiáját, noha e mozgalmak kezdeti finanszírozásának kérdése máig sem teljesen tisztázott. Annyi bizonyos, hogy Mussolinit már a mozgalom megindulásakor anyagilag támogatták egyes milánói nagytőkések (a háború alatt valószínűleg francia pénzhez is jutott), 1921-től pedig jelentős támogatást kapott a déli földbirtokosoktól, majd az északi nagytőke kiterjedtebb csoportjaitól. Hitler külföldi források mellett (melyek között egyes utalások szerint magyar forrás, közelebbről az ÉME is szerepelt), elsősorban müncheni középtőkésektől élvezett anyagi segítséget. Franciaországban csak egy-két olyan tőkésről tudunk, aki jelentősebb összegekkel támogatta a fasiszta kezdeményezéseket, szervezeteket, illetve lapokat. Ilyen volt például Coty és Mercier. A francia szervezetek egy része külföldi forrásokra támaszkodott. A Falange vezetője, Primo de Rivera néhány tőkéssel és nagybirtokossal állt ilyen természetű kapcsolatban, de anyagi forrásai java részét Olaszország biztosította. Degrelle a maga vezette könyvkiadóval operált, majd főleg olasz, részben pedig – bizonyos adatok szerint – német pénzhez jutott. A Heimwehrt jelentős részben az olaszok szerelték fel és pénzelték, de részt vett ebben az akcióban a magyar kormány is. Ezen túl anyagilag egyes tőkések és nagybirtokosok is támogatták. A Vasgárda előbb hazai – tőkés és birtokos – forrásokból merített, később a németektől kapott jelentős összegeket. Az Usztasa számos kormány anyagi támogatását, valamint külföldi horvátok segélyeit élvezte.

Bármi volt is a közvetlen forrás, a fasiszta mozgalmak kezdeti szakaszukban csak a gazdasági vezető csoport néhány elemére támaszkodhattak, s szűkös forrásaikat valamely olyan külső hatalom államkasszájából, esetleg egyes csoportjainak adakozásából egészíthették ki, mely valami-

lyen okból érdekének tekintette az illető fasiszta mozgalom fellendítését. A nemzeti nagytőke többsége csak egy bizonyos idő elteltével, illetve a fasiszták által már felmutatható eredmények érzékelése alapján állt a fasizmus mellé. Ennek oka az lehetett, hogy a bank- és az ipari tőkések többsége nem látott okot arra, hogy újfajta politikai megoldással kísérletezzék (Franciaország, Anglia, Belgium, Hollandia), illetve még több lehetőséggel számolt. A lehetőségek sorába tartozhatott a status quo megszilárdítása, vagy a jobboldali típusú fordulat számos más variációja. Németországban például az első időkben a tőkések sok jobboldali szervezetet támogattak, de egy részük lehetőnek vélte a konszolidációt a weimari alkotmány keretében is, feltételezve a politikai élet jobbratolódását. A nagytőke nem csekély részének minden bizonnyal rokonszenves volt a Hindenburg–Centrum megoldás, s relatíve sikeresnek vélte a Stresemann-féle külpolitikai irányt. Egyes esetekben a nagytőke egészének viselkedését motiválhatta az is, ha soraiban jelentős volt a zsidók száma, a fellépő fasiszta mozgalom pedig a fajelmélet-antiszemitizmus álláspontjára helyezkedett. Ez figyelhető meg például Magyarországon és Romániában, ahol a nagytőke számos képviselője nem támogathatta – legalábbis közvetlen módon nem – a szélsőségesen antiszemita fasiszta csoportokat.

További oka lehetett a nagytőke időleges tartózkodásának a fasiszta pártok és mozgalmak szociális színezete, illetve demagógiája. Jóllehet a program baloldalellenes, nemzeti stb. vonatkozásai egészében véve megfeleltek a nagytőke igényeinek, az antikapitalisztikus fellépések, a tőke vagy annak egy része elleni támadások viszont jelentős mértékű ellenhatást eredményeztek. Mindemellett a fasiszta mozgalmak jelentős részének vezetése, tömegei pedig látszólag még inkább az utca emberének hangulatát, annak indulatait, törekvéseit képviselték, s a nagytőke tör-

ténelmi tapasztalatain kialakult beidegződése szerint ez rendkívüli veszélyeket hordhatott magában.

Azon a szinten azonban, amelyen a fasiszta mozgalom ugyan már többé-kevésbé képes tömegek mozgósítására, de a gazdasági életen belül még csak egyes elemek, illetve szűkebb csoportok szimpátiáját bírja, egyetlen fasiszta mozgalom sem volt képes a hatalomig eljutni.

A társadalmi kapcsolatokban bekövetkező, a fasizmus szempontjából sorsdöntő fordulat Olaszország esetében rendkívül gyorsan, nem egészen három év alatt, Németországban lassabban ment végbe, itt mintegy 14 évet véve igénybe.

Amint Mussolini a posszibilitás felé törekedett, úgy mérséklődött, illetve tűnt el a fasiszta párt munkásszínezete, követeléseinek antikapitalista, illetve szociális jellege, s úgy közeledett megnyilatkozásaiban, valamint tényleges kapcsolataiban a társadalom vezető gazdasági osztályaihoz és a konzervatív társadalmi tényezőkhöz. Az első jelentős lépés ebből a szempontból a déli földbirtokossággal kötött szövetség volt a paraszti földfoglaló mozgalmak leverésére. Eközben Mussolini elejtette a köztársasági programot és elfogadta a monarchia elvét. Elejtette Mussolini a korai program ama részét is, mely az egyházi gazdasági hatalom korlátozására irányult. E folyamattal párhuzamosan már a nagytőke köreiben is növekedett támogatóinak tábora, a frontáttörés azonban csak 1922 augusztusától kezdve következett be, miután a fasiszta osztagok döntő szerepet játszottak a szocialisták által szervezett általános sztrájk gyors leverésében. Ezt követően foglalt állást a nagyiparosok szervezete, a Confindustria Mussolini fasisztái mellett. A Confindustria memoranduma szolgáltatta a legfontosabb indítékot ahhoz, hogy a király Mussolinit bízza meg 1922. október végén egy koalíciós kormány megalakításával.

Németországban ez a társadalmi áthangolódás és a társadalom vezető faktorainak a nácik mellé állása nem tör-

tént meg ilyen gyors ütemben. A náci párt iránti érdeklődés az 1923. októberi sikertelen puccskísérlet után erősen megcsappant, bár egyes tőkés támogatói megmaradtak. Első ízben a nácik és a hagyományos reakció egy csoportja között politikai együttműködésre 1928-ban került sor, midőn a Young-terv elleni kampányt a Hugenberg vezette nacionalistákkal a nácik közösen folytatták. Az NSDAP azonban végül csak a gazdasági válság kirobbanása után került a figyelem központjába. Ezt követően viszont befolyását az ún. „felső körökben" meglehetősen gyorsan sikerült kiterjesztenie, amihez hozzájárult, hogy a náci párt egészét antikapitalista, illetve szociális követelések mind kevésbé jellemezték. Tőkeellenes tendencia ekkor már csak egyes csoportokban merült fel; ez azonban a vezetést döntően nem befolyásolta. Így viszonylag könnyen bekövetkezhetett 1931-ben a Harzburgi Front megalakulása, vagyis az újreakció összetalálkozása a hagyományos reakció egy részével, a konzervatív nacionalistákkal.

Ez a szövetség – természetét tekintve – Olaszországban a fasiszták megegyezésének felelt meg a déli földbirtokossággal. Azzal az eltéréssel, hogy Hugenberg Deutschnationale Volkspartei (Német Nemzeti Néppárt) nevű szervezete a hagyományos poroszországi birtokos és felügyeletük alá tartozó paraszti szavazók mellett ebben az időben kisebb számú újburzsoát és jelentősebb városi – polgári és nemesi származású – kispolgárt is képviselt. Fő bázisa azonban mégis a porosz nagybirtok maradt. Németországban azonban e szövetségtől még mindig hosszabb volt az út a hatalomig. Mindenesetre 1932-ben a nagytőke döntő erőivel is kiépült a kapcsolat azon az alapon, hogy Hitler programját vázolva garanciát látszott nyújtani arra, hogy a mozgalom „plebejus" megnyilatkozásai nem érintik kormányzati elképzeléseinek lényegét. E körök együttes hatása, s azon belül Papen, a nagybirtok egyik exponensének manőverezése irányította az elnök, Hindenburg

hajlandóságát a nácik felé. Miután világossá vált, hogy egy ilyen megoldást a hadsereg zöme sem fog ellenezni, itt is létrejött a kompromisszum. Hitler 1933. január végén koalíciós kormányt alakíthatott.

Ezt a „klasszikus" utat egyetlen más fasiszta mozgalom vagy párt sem járta végig. Mindenekelőtt nem járták végig természetszerűleg azok a mozgalmak, melyek sohasem jutottak el a hatalomig. Ezek többnyire nem tudtak vagy nem is akartak a nácikhoz és az olasz fasisztákhoz hasonlóan ilyen fajta kapcsolatokat létesíteni. A többi mozgalmak esetében viszont a kompromisszum, melynek segítségével bekerültek a politikai elitbe, sokkal messzebbmenő engedményt jelentett az újreakció részéről, mint a német és az olasz esetben. Valójában egyetlen más fasiszta mozgalom sem jutott el oda, hogy megnyerje a gazdasági elit támogatását egy teljesen önálló politikai kísérlethez. A többi újfajta diktatúra más úton-módon keletkezett, amivel majd a rendszerek keretében kívánunk foglalkozni.

A fasiszta középréteg-centrikus mozgalmak társadalmi kötődéseinek történeti alakulásával kapcsolatban tehát megállapítható, hogy *szervezkedésük kereteit kezdettől* fogva igyekeznek kiterjeszteni a dolgozó osztályok, mindenekelőtt a munkásság, de a parasztok irányában is, az e *szervezkedéshez és propagandához szükséges anyagi fedezetet azonban már az induláskor is egyes, szűkebb tőkés és birtokos csoportok segítségével biztosítják. Idővel az utóbbi kapcsolatok egyre dominánsabbakká válhattak, éppen ez képezte a határvonalat a sikeres és a mozgalmi szakaszban megrekedt szervezetek között.* Hozzátehetjük, hogy a történelmi tapasztalatok szerint a fasiszta mozgalom gyorsabban és könnyebben szerezte meg a nagybirtokosok konzervatív-reakciós köreinek támogatását, mint a nagytőke zömének a jóváhagyását. Amennyiben a fasiszta mozgalomnak sikerült megszereznie a vezető gazdasági csoportok, illetve a konzervatív reakció döntő osztagainak

támogatását, az szükségképpen maga után vonta tőkeellenes, illetve „plebejus" jelenségeinek korlátozását. Ez azonban a mozgalmi szakaszban sohasem jelenthette az úgynevezett „szociális" program teljes feladását, hanem csupán fokozott óvatoskodást e kérdésekben, tekintettel arra, hogy a hatalom eléréséig a fasisztáknak mindvégig szükségük volt – legalábbis parlamentáris viszonyok között – nemcsak a már megszerzett szavazatokra, de lehetőleg azok további növelésére is. A fasiszta mozgalom uralomra jutása, amennyiben arra sor került, minden esetben a társadalom vezető gazdasági osztályaival kötött megegyezést és a korábbi politikai elit kisebb vagy nagyobb részével létesített kompromisszumot jelentette. A kérdés csupán az, hogy a kompromisszum milyen természetű, illetve milyen messzemenő volt.

III. Az új fajtájú burzsoá diktatúrák

1. Történeti kialakulásuk

A két világháború közötti periódus, mint minden mély válságszakasz teli van puccsokkal, államcsínyekkel, jobboldali fordulatokkal. Ezek jellegüket és eredményeiket illetően lényeges eltéréseket mutatnak. A továbbiakban e fordulatok típusait kívánjuk vizsgálni, az elbíráláshoz a bevezetésben ismertetett kritériumokat véve alapul.

Elsőként *az 1920-as években lezajlott fordulatokat,* illetve a segítségükkel életre hívott rendszereket vesszük vizsgálat alá. Legelőször a fasiszta csoportoknak Európa két országában sikerült olyan pozícióba jutniuk, hogy bekerülhettek az államhatalomba. Az extrém jobboldalt képviselő társadalmi erők exponensei Olaszországban és Magyarországon fémjeleztek elsőként újfajta rendszert, ám ez a két rendszer igen jelentős vonásokban eltért egymástól.

Időben elsőként a Tanácsköztársaságot követő, elsősorban ellenforradalmi és restaurációs célokat hordozó, de magát a restaurációt túlhaladó *magyar ellenforradalmi rendszer* jelent meg. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a magyar rendszer a fasiszta hierarchián belül a sor végén helyezkedett el, s hogy fasiszta vonásai olykor erősebbek, máskor mérsékeltebbek

voltak. A rendszer bizonyos értelemben mozgékony, képlékeny maradt, meghatározói fluktuáltak. E rendszert nyilvánvalóan nem azért lehet újfajta reakciónak tekintenünk, mert a fasizmusra emlékeztető barbár ellenforradalmi terror segítségével jutott uralomra és konszolidálta magát, hanem azért, mert keretébe új, méghozzá az új reakciót képviselő erőket zárt, s mert ezek segítsége, részvétele és hatása folytán újfajta állami rendszert honosított meg. A kialakuló állam alapjait mindenekelőtt a fasiszta erők biztosították: ebben az esetben alkotmányon kívüli eszközökkel, közelebbről puszta fegyveres terrorral (1920-as választás, kormányzóválasztás, királypuccsok leverése, 1922-es választás).

A fasiszta csoportosulás egyik vezető tekintélye, Horthy mint kormányzó személye biztosította *a rendszer folytonosságát,* s abban a fasiszta erő jelenlétét, bármilyen politikai fluktuációra is került egyébként sor, s bármennyire változott is jelentőségében az a szerep, amit Horthy betöltött. A diktatúra kibontakozását és benne a fasiszta erők érvényesülését korlátok közé szorította Magyarország nemzetközi helyzete, továbbá az a tény, hogy Magyarországon, mint legyőzött országban az antant bizonyos belpolitikai befolyást is gyakorolt, amit az 1919 augusztustól novemberig a fővárosban is tartózkodó idegen haderők alátámasztottak. Ez a tény erősen befolyásolta a magyar rendszer további jellegzetességeit.

A kompromisszum, mely a politikai vezetést a háború végéig kézben tartó magyar arisztokrata és birtokos elemek, illetve az új erő között kialakult, ezen a módon nemcsak a belső erőviszonyokon nyugodott. Az új erők köréből, amelyek jellegét és megoszlását a mozgalmakról szólva már jellemeztük, elsősorban *Horthy* mint szimbólum, *Gömbös* mint aktív politikus emelkedett ki. Az adott körülmények között ez a réteg, mely egyébként Horthy közvetlen környezetét alkotta, s melyben a Horthy vezette

katonai diktatúra hívei mellett az első két évben monarchisták is helyet foglaltak, meg kellett elégedjen Horthy kormányzóságának kikényszerítésével, és a diktatúra formális bevezetéséről le kellett hogy mondjon. A továbbiakban az ellenforradalmi cselekmények végrehajtása, majd a jobbratartás biztosítása végett általuk szervezett gyilkosságok, merényletek stb. ezt a csoportot a Nyugat szemében erősen kompromittálták. Ez alkalmat teremtett a hatalomba visszajutott arisztokrata és birtokos tényezőknek arra, hogy e csoport szerepét korlátozzák s a hatalom perifériáira szorítsák vissza.

A kompromisszumnak ez a formája azt eredményezte, hogy az új rezsim nem vált zárttá, s a továbbiakban, egészen bukásáig egy bizonyos flexibilitást mutatott. Ugyanakkor az újreakció, a „harmadik erő" bekerülése a hatalomba, annak összetétele és eredete miatt mit sem változtatott a politikai vezető garnitúra „úri" jellegén. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a rendszer maga konzervatív színezetet öltött. Létének igazolására nem annyira a változás, mint a restaurálás szükségességét hozta fel, noha a valóságban csak az országhatárokat kívánta restaurálni. Nem állt programjában sem a monarchia, sem a magyar–osztrák egység helyreállítása, s ugyanakkor egyáltalán nem törekedett a korábbi, legalább formailag liberális kormányzási elvek helyreállítására sem.

A Horthy-rendszer lényegében *alkotmányon kívül* született. A Tanácsköztársaságot fegyveres erőszakkal semmisítették meg. Az ellenállás egyes gócait az ún. *Nemzeti Hadsereg*, valójában egy irreguláris, szabadcsapat jellegű katonai szervezet törte meg, mely egyúttal rendőri és végrehajtói funkciót is gyakorolt. Jóllehet az ország demokratikus választójogi törvényt kapott, a választásokat olyan terrorlégkörben bonyolították le a fasizmus erőinek és osztagainak ténykedése következtében, hogy a törvény nem érvényesülhetett. Horthyt ugyanezek az erők fegyveres fe-

nyegetés segítségével választották meg kormányzóvá, jóllehet a választás a korábbi megegyezés értelmében minden valószínűség szerint enélkül is sikeres lehetett. A terror előzte az ország területéről nemcsak a kommunistákat, de a forradalmi eseményekben szerepet játszó szociáldemokrata vezetőket és a polgári baloldal exponált személyiségeit is. A maradék szociáldemokrata erők a további terrorakciók, illetve a kormány által megígért részengedmények hatására paktumot kötöttek az ellenforradalmi államhatalommal. Ez a paktum a látszat külföldnek szóló megóvása, a párt legális kereteinek fenntartása mellett alapjában a pártot ártalmatlanná tette a rendszer szempontjából. Ártalmatlanabbá, hatástalanabbá, mint volt megelőzően, amikor pedig a választójogi törvény teljesen kizárta a parlamentből. Az aktív munkásmozgalom a bebörtönzések, internálások és az emigráció következtében mintegy 70 000 harcost veszített el. Ugyanakkor összeomlott az eredetileg is gyenge polgári liberalizmus, demokratizmus tábora.

Az a tény, hogy a fasiszták külpolitikai okokból nem működhettek korláttalanul, fokozódóan teret nyitott a nagyobb politikai rutinnal rendelkező konzervatív politikai vezetők számára. Részben az antant, részben az arisztokrata csoport befolyása a parlamenti formák fenntartását biztosította, aminek következményeként fennmaradhatott néhány ellenzéki párt, egyes kivételekkel a szakszervezetek, és megjelenhetett bizonyos ellenzéki sajtó. Ez az ellenzék a valóságban, a szociáldemokrata töredék kivételével, a gazdasági és politikai vezető rétegek egyes kisebb csoportjait képviselte. Ezen a módon a rendszer felfelé bizonyos mértékig nyitott maradt, s a társadalom önmozgásának megmerevítését, mely az új rendszerek általános sajátja, elsősorban lefelé valósította meg, de formailag ezt sem tökéletesen.

A hatalmi kompromisszum azt is jelentette viszont, hogy

a vezetés régi, hagyományos erői mellett, a harmadik erő képviselői váltakozó mértékben pozíciókat szereztek. A fluktuálás nagy vonalakban így alakult: 1923 elejéig a fasiszta elemek a felszínen voltak, ezt követően *Bethlen* fokozatosan visszaszorította őket. Amint a konszolidáció során a magyar diktatúrában szaporodtak a konzervatív jelenségek és egyúttal csökkent az újonnan jöttek szerepe és befolyása, e csoportok magatartása kettőssé vált. A Fajvédő Párt formailag ellenzékbe ment, több kérdésben a kormány ellen foglalt állást, ugyanakkor azonban az irányítása alatt álló politikai és társadalmi szervezetek továbbra is a rendszer rendelkezésére álltak politikájának alátámasztására, s éppen ez volt az ok, ami miatt a kormány tolerálta, legalizálta, sőt támogatta is ezeket.

Ezt a kettősséget a rendszer kettőssége alapozta meg, amennyiben a fasiszta tendenciájú elemekkel infiltrált apparátus úgynevezett „lágyulása" sok szempontból látszólagos maradt. Mint Bethlen több ízben utalt rá, külpolitikai kényszer hatása alatt történt, miközben a színfalak mögött a kormány épségben kívánta megtartani és meg is tartotta az intranzigens alakulatokat. A külpolitikai nyomást a népszövetségi kölcsön megszerzésének feltételei, az ország katonai és pénzügyi ellenőrzése tartotta fenn. A Bethlen-kormány ebben az időben intranzigens, fasiszta partnereit eltávolította a kirakatból, több jel azonban arra vall, hogy felszámolásukra, a közéletből való eltávolításukra sohasem gondolt. Ennek egyik eklatáns megnyilatkozása, hogy midőn a külföld számára, bizonyítandó, hogy Magyarországon jogrend uralkodik, pert rendeztek az 1922-es erzsébetvárosi demokrata kör elleni, számos halálos áldozatot követelő merénylet ügyében 1924 (!)-ben, a perben a valóságos merénylők még véletlenül sem szerepeltek. Ennél is világosabbá vált azután a kormányzat és a fasiszta szárny elszakíthatatlan kapcsolata az 1925 végén kirobbant frankhamisítási botrány során, midőn Bethlen

elkerülte, hogy a figyelem erre a csoportra terelődjék, mely néhány politikailag jelentéktelen személy feláldozása árán pedig e hamisításban minden jel szerint messzemenő szerepet játszott. Fel lehet tételezni, hogy Bethlen ezt az alkalmat felhasználta volna a fasiszta csoport felszámolására, ha ez számára egyáltalán lehetséges lett volna. Lehetetlenné tette azonban ezt az a körülmény, hogy a fasiszta csoportok és a kormányzat szorosan összefonódott. Nemcsak személyileg, hanem annyiban is, hogy a Bethlen-kormányzat számos akciót, így pl. többek között az egész kisebbségi propagandát és szervezkedést ezekkel az alakulatokkal végeztette. A megrendezett per valójában védőfal volt az igazi tettesek, köztük elsősorban a fasiszta jobboldal számára. Miután Bethlen a Gömbös-csoport viszonylagos háttérbe szorulásának idejét, az 1923–1927 közötti mintegy négy évet, nem tudta és nem is akarta e társaság politikai felszámolására felhasználni, s miután a katonai ellenőrző misszió és a népszövetségi főbiztos eltávozott az országból, majd pedig 1927-ben Bethlen megkötötte a fasiszta Olaszországgal a magyar–olasz szövetséget, s így külpolitikailag kezét felszabadultabbnak érezte, Gömböst honvédelmi államtitkári minőségben szinte azonnal meghívta kormányába. Ebben az időben Bethlennek ezekre a csoportokra már nem elsősorban belpolitikai okokból volt szüksége, de felhasználhatónak és felhasználandónak vélte őket külpolitikai céljai alátámasztására. Elméletileg a nacionalista revíziós elgondolások váltak olyan közös láncszemmé, mely az arisztokrata konzervativizmus és a konzervatív színezetű fasiszta áramlat eltérései mellett egységüket, egymás iránti hajlandóságukat biztosította. Így következhetett be minden belső megrázkódtatás nélkül, a dolgok belső rendje és logikája szerint, a bethleni rendszer meggyengülésekor az erők olyan átrendeződése, mely a miniszterelnöki székbe a húszas évek fasiszta csoportjának fő alakját, *Gömbös Gyulát* juttatta.

Ami az egész bethleni szakaszt illeti, úgy gondoljuk, hogy Bethlen valójában az 1919–1921 között megalapozott, lényegében fasiszta típusú rendszert konszolidálta. E kornak lényege éppen a konszolidálás, anélkül, hogy Bethlen a politikai berendezkedést, mint többen vélik, „liberalizálta", vagy mint mások gondolják, tovább fasizálta volna. Ez az erdélyi arisztokrata 1918 előtt sem volt liberális, miután pedig megélte a két forradalmat, melyeket vétkeseknek látott abban, hogy családi birtokából kiűzetett, és szűkebb hazájából neki, a gőgös nagyúrnak gyalog, lopakodva kellett elmenekülnie, semmi okát sem láthatta annak, hogy liberálissá „keresztelkedjék". Nemcsak a hazai Károlyiakat gyűlölte, hanem azt a nemzetközi liberális, szabadkőműves társaságot is Clemenceau-tól Benešig, akiknek a számlájára írta Trianont. Amikor igyekezett megteremteni a külföldi tőkebeáramlás feltételeit, számos kompromisszumba belement a külföld kívánságára, egy kívánság elől azonban, nevezetesen az elől, hogy legalább egy liberálist bevegyen a kormányába, mereven és eredményesen elzárkózott. Egy másik alkalommal a nyilvánosság előtt is kifejtette, hogy mi az az ok, mely visszatartja attól, hogy liberális politikát kövessen. Ez az ok, mondotta, abban áll, hogy a liberalizmus alkalmas arra, hogy a demokratizmuson keresztül a szocializmus felé vezessen. Mindemellett kormányzása alatt számos konzervatív szellemű törvényt hozatott, liberálisat azonban egyet sem.

Azok az intézkedései, melyek eredményeként megszűntek a minden törvényes alapot nélkülöző kilengések, gyilkosságok, merényletek, nem a liberalizálás, hanem a konszolidálás keretébe tartoztak, s ez a konszolidálás nem liberális alapon folyt le.

Ugyanakkor azt sem lehetne állítani, hogy Bethlen a magyarországi politikai képletet az 1919–1921-es viszonyokhoz képest tovább fasizálta volna. Ideológiailag nem nyilatkozott a fasiszta diktatúra mellett, a magyarországi

fasiszta csoportok követeléseit nem tette magáévá sem a zsidó nagytőke elleni támadás, sem egészében véve az általuk képviselt antiszemitizmus, sem az államszerkezet elveiknek megfelelő átrendezése tekintetében. A középosztály nemzeti szerepéről tett kijelentései a felsőház visszaállítása idején (1926) átmeneti taktikává minősültek vissza. Mussolini rendszerének csodálásában nem jutott el odáig, mint mondjuk MacDonald vagy Shaw. Kifejezte elismerését az olasz fasizmus iránt, sőt bizonyos adminisztratív megoldások közelebbi tanulmányozására is hajlandó volt, de leszögezte, hogy egy ilyen rendszer magyarországi bevezetéséről nem lehet szó.

Végeredményben milyen alapon konszolidált Bethlen? Véleményünk szerint olyan ultrakonzervatív, nacionalista alapon, mely egyúttal az adott viszonyok között feltételezte és megengedte az 1919 után fellépett fasiszta áramlat továbbélését és továbbhatását a politikai szerkezet egészében. Bethlen viszonya ehhez a csoporthoz, mint egyébként szinte minden máshoz is ebben az időben, cinikus volt, a kihasználás elvén nyugodott. Az ő segítségükkel indult el azon az úton, hogy a legrosszabb értelemben valóban restaurálja a nyílt szavazásos, felsőházas, s mint maga bevallotta, amikor ehhez már elég erősnek érezte magát, a nagybirtokosság hatalmára támaszkodó politikai rendszert, amit azonban végeredményben mégsem érhetett el, mert ezt a fasiszta csoportot nélkülözni sosem tudta, de nem is akarta, mert azt hitte, hogy eszközként kezelheti.

Gömbös uralomra jutásával azonban az eszköz elszabadult, és megpróbált önálló életet élni. Ahogy azonban Bethlen nem szabadulhatott Gömbös árnyékától, ez utóbbi sem a magyar arisztokráciától.

Gömbös megkísérelte a társadalom megmerevítését, a fluktuáció megszüntetését s az állam totálissá tételét. Ez a kísérlet azonban, amely a korai fasiszta áramlat „úri" vagy „dzsentroid" vonulatára támaszkodott elsősorban, ezúttal

belpolitikai okokból nem vezetett sikerre. A Gömbös-féle kísérletet, amely a fasiszta rendszer magasabb, kifejezettebb, egypárt-szisztémára épített változatára irányult, nemcsak a magyar társadalom baloldali erői akadályozták, de ellenezték a magyar társadalom egyéb csoportjai is, többek között, és ekkor hatékonyan, a konzervatív tényezők. Megtörtént azonban az államapparátus jelentős részének feltöltése a Gömbös-csoport fasiszta mentalitású elemeivel. A rendszer „úri" jellegének fenntartása mellett egyidejűen azonban lehetetlen volt szélesebb szervezett tömegbázisra szert tenni, amit Gömbös a kormánypárt átszervezése útján akart elérni. Emellett a magyar társadalomnak az első világháború utáni helyzetben kikristályosodott szerkezete a fasizmusnak Gömbös által képviselt – főként az olasz típushoz közelebb álló – változatát nem igényelte, sőt elvetette. A továbbiakban a fluktuáció és a különféle csoportok közötti hatalmi harc felerősödött, de ugyanakkor a hatalom különböző eredetű elemei egyre közelebb kerültek egymáshoz. (Kivételt képezett ez alól az a szűk csoport, mely a fasiszta vonal német külpolitikai orientációját kezdte veszélyesnek tartani az ország, illetve a saját hatalmi helyzete szempontjából.)

Mint arra más összefüggésben már rámutattunk, elsősorban az állami totalitarizmus hiánya, s az első fasiszta hullám vezetői többségének társadalmi meghatározottsága, valamint a parlamentarizmus formai fennmaradása együttesen tette lehetővé, hogy a harmincas években Magyarországon új, a kifejlett olasz vagy főleg német mintához közelálló, azokat részben utánzó fasiszta mozgalmak keletkezzenek.

Mindeme sajátosságok mellett is nyilvánvaló, hogy a Horthy-korszak egészében a parlamentarizmus formalizmus volt, de lényeges elhatároló jegy a többi fasiszta diktatúrákkal szemben, hogy ellenzék mégis létezett. Ez az atmoszféra a jövő szempontjából még akkor is fontos, ha a

végrehajtó hatalom összetételét és működésének módját nem a törvényhozás, hanem döntően parlamenten kívüli erők szabták meg, s a parlamenti ellenzéknek egy mérsékelt propaganda-határon túl nem volt funkciója. Ha hivatkozhatunk is arra, hogy a parlamentarizmus Magyarországon korábban is látszólagos és felületi volt (választási korrumpálás, leitatás, csendőrterror stb.), figyelembe kell venni, hogy ez a látszat-parlamentarizmus új közegbe helyeződött. Egyfelől a baloldal megbénítása most – néhány szociáldemokratának a parlamentbe történt beengedése ellenére – tökéletesebbé vált, másrészt ebben és főként a rendszer alapjainak megvetésében – mint új képződményeknek – oroszlánrészük a fasiszta szervezeteknek volt. A rendszer végeredményben elérte, hogy legálisan csupán megrendszabályozott, lojális ellenzékkel rendelkezett, melynek részéről veszély nem fenyegethette. A dolgozó tömegek elégedetlenségét elfojtotta, politikai mozgásukat lényegileg megszüntette. Ezt olyannyira sikeresen tette, hogy az ellenzék – egyes hősies, de elszórt kísérletei ellenére – még a rendszer végóráiban, szétbomlási szakaszában sem volt képes sorsdöntő akcióra. (Pontosan ez az, amit a megelőző magyar rendszerről nem lehet elmondani.) Másfelől Horthy Miklós, az ország kormányzója, a végrehajtó hatalom feje, aki a törvényhozásban egyúttal „királyi" felségjogokat gyakorolt, s emellett magának tartotta meg a „legfőbb Hadúr" címén a hadsereg vezető posztját is, formailag diktátori hatalommal rendelkezett. Kétségtelen, hogy az ebből adódó lehetőségekkel nem élt rendszeresen, s azt arra korlátozta, hogy a válságos helyzetek megoldását saját elképzelése és döntése szellemében biztosítsa. Horthy személye a politikai kérdések meghatározásában 1919–1921-ben, a gazdasági válság idején és a háború utolsó éveiben állt előtérben. Személyiségét tekintve, nem volt fasiszta népvezér, mentalitását illetően azonban lényegében fasiszta volt. Jóllehet Gömbös más társadalmi meghatáro-

zottsággal érkezett a politikai életbe, személyiségének alkatát tekintve leginkább Mussolinihez hasonlított. Olyan voluntarista típus volt, aki mindenkor kész nézeteinek átalakítására, formálására, politikai kompromisszumokra. Gömbös alkalmas volt a népvezér figurájának eljátszására is. A magyar társadalomban és saját környezetében is annyi korlátozó tényezőre bukkant azonban, hogy e tekintetben végeredményben nem tudott kibontakozni.

Miközben a rendszer – hasonlóan más fasiszta diktatúrákhoz – kizárta saját nemzetfogalmából a baloldali radikális, a munkás, a károlyista, a demokrata polgári, a nagytőkés zsidók kivételével a zsidó, a szabadgondolkodó stb. elemeket, s baloldali tendenciák alkalomszerű jelentkezésével szemben mindvégig terrorisztikus intézkedéseket, illetve azokat alátámasztó törvényeket tartott fenn, másfelől a nemzeti egység megteremtésének látszatára törekedett. A rendszer a lakosság jelentős rétegeinek a békeszerződés által felszított nacionalista érzelmeit használta ki akkor, amikor a széles nemzeti egység megteremtése céljából a tömegek propaganda útján történő manipulálására, elsősorban a nemzeti, nacionalista jelszavakat, soviniszta revánshangulat keltését használta fel. S ezt a számára elegendő mértékben el is érte.

Ezzel az irányzattal szoros kapcsolatban állt a magyarországi konzervatív úri fasiszta jellegű rendszer ideológiája és formanyelve, amiről később szólunk.

Summázva a mondottakat, az első új fajtájú diktatúra kialakítása Magyarországon az uralkodó csoportok nagy részének az átélt félelemből fakadó sokkját s reagálását fejezte ki a két forradalomra és elsősorban a Tanácsköztársaság megalakulására és tevékenységére. Ezt felerősítette az a körülmény, hogy a közvetlen közelben konszolidálódhatott a Tanácsköztársasághoz hasonló típusú proletárdiktatúra a szovjet rendszer formájában. Hogy ennek a gondolatnak letéteményesei, a leginkább arra megérett és al-

kalmas rétegek politikai koncepciójukat (mely egyébként csak részletekben rajzolódott ki, mint minden más korai fasiszta mozgalom esetében is) 1919–1920 folyamán végigvinni nem tudták, abban mindenekelőtt az ország nemzetközi viszonyai játszottak szerepet. Így jött létre az a sajátos osztálykompromisszum, mely lehetővé tette, hogy a kialakuló állam alapjában fasiszta típusú legyen, de egyúttal megakadályozta annak kifejlődését, kiteljesedését és, magától értetődően, totálissá tételét is. A fasizmusnak tehát mindjárt egy különleges formája, konzervatív típusa keletkezett. Ezen belül Magyarországra jellemző, hogy az újfajta rezsim teremtésében az uralkodó csoportokat az ellenforradalmi restauráció szándéka vezette és hogy külsőségeiben ez mint „úri" fasizmus jelent meg. A rendszer a felső régiókban tehát az új, a fasiszta elem beépítése mellett nem vált zárttá, sem a politikai szférát, sem a gazdasági érdekcsoportok mozgását nem korlátozta döntő mértékben (de erősebben korlátozta, mint a polgári parlamentarizmus), lefelé viszont az önálló társadalmi mozgást lényegileg megbénította. Itt is maradtak azonban olyan – a rendszer szempontjából nem, a közvélemény alakulása és a jövő szempontjából mégis számottevő – rések, amelyeken át a magyar baloldal több levegőhöz jutott, mint spanyol, portugál, de különösen olasz és német partnere.

Jelentősen eltért a magyarországitól az a történelmi szituáció, amely *Olaszországban* a fasizmus extrém fajtájának kialakítására vezetett. Ehhez elsősorban az olasz társadalmi struktúra belső egyenetlenségének feloldására irányuló liberális kísérletek elégtelensége szolgáltatott alapot, ami a gazdasági vezető rétegeket a forradalmi erjedés körülményei között nagyobb hatalmi potenciált képviselő kormányzati forma irányában tett fordulat javára hangolta. Ezt a tendenciát felerősítette az a benyomás, hogy a liberális rezsim a „nemzeti" érdekeket, ebben az összefüggésben a nagytőke expanzív érdekeit, kellő módon nem tudja kép-

viselni. Döntő különbséget teremtett a két ország között továbbá, hogy Olaszország a győztes pozíciójában került a csalódott helyzetébe, ami az ebből való gyors és erőszakos kitörés igényét teremtette meg. Ugyanakkor az olasz uralkodó osztályoknak nem egy már lezajlott és nemzetközi erők által megbuktatott forradalmi rendszerrel volt dolguk, hanem egy olyan igen erősnek tűnő baloldali munkás- és parasztmozgalommal, mely e késői, imperialista szakaszban valójában még csak a kibontakozás stádiumában levő olasz kapitalizmus létjogosultságát kérdőjelezte meg.

Az olasz fasizmus szintén mint osztálykompromisszum alakult ki, ám e kompromisszumon belül a politikai hatalom gyakorlatában az újonnan színre lépő erő előtérbe jutásának nem voltak számottevő társadalmi és politikai akadályai. Így a fasiszta csoport kezdettől fogva nagyobb súlyra tett szert a politikai apparátusban. Ennek ellenére 1922-ben Olaszországban a fasizmusnak még szintén csak olyan alakja jött létre, mely megtestesítette ugyan a fokozott állami autoritást, és főként a baloldali mozgalmakkal szemben lehetővé tette az erőteljesebb fellépést, de az uralkodó osztály egyes csoportjai közötti nivellálásra, vagy a baloldal félreállítására még nem kerülhetett sor. (1925 elejéig valójában kevésbé, mint Magyarországon.) A totális fasiszta rezsim kialakítása csak egy hosszabb átmeneti szakasz után – midőn az olasz baloldali antifasiszta ellenzék a rendszer átalakítására tett kísérletet –, elsősorban az uralkodó osztályok belső harcai eredményeként 1925–1926-ban vált lehetővé, amely harcnak a kimenetelében a pártkeretekben, illetve a katonailag szervezett fasiszta erők és az azok által birtokolt hatalmi pozíciók bizonyos önálló szerepet töltöttek be.

Ekkor alakult ki első ízben az államnak az a formája, mely az össz-uralkodóosztály érdekeinek lehető integrációja útján a döntő gazdasági vezető rétegek érdekeit, illetve

uralmát úgy valósítja meg, hogy a politikai hatalmat – bár továbbra is fenntartja az alapvetően kompromisszumos jelleget – új, nagyobb részben a középrétegekből kikerülő csoport kezébe adja, eltörli a burzsoá liberális parlamentarizmusnak minden formai jegyét és az ezzel történetileg szoros kapcsolatban álló polgári szabadságjogokat. Ezen a ponton jutott el a polgári társadalom a francia forradalom eszméinek teljes tagadásáig és a polgári demokratizmus, valamint liberalizmus negligálásáig. Az olasz fasizmus ebben a történeti szakaszában vált alkalmassá egyúttal arra is, hogy lefelé, a munkásosztály és a parasztság mozgalmaival szemben nemcsak elhatárolja magát, de azok elnyomása végett kifejlett terrorisztikus apparátust alakítson ki.

1923 júniusában jobboldali diktatórikus – a bolgár történészek szerint nyílt fasiszta – fordulatra került sor *Bulgáriában* is. A reakció különböző csoportjainak együttes akciója megdöntötte *Sztambolijszki* parasztpárti kormányát, s a terrorszervezetek tömeges mészárlást kezdtek a baloldal körében. A Földműves Szövetség, illetve a háború után szervezett kommunista párt ebben az időben jelentős tömegbázissal rendelkezett, s Sztambolijszki kispolgári-paraszti kormánya számos reformot vezetett be. Az ellene felvonuló erők kiterjedtek a polgári pártok többségére, a hadseregre – ezen belül különösen a leszerelt tisztek voltak aktívak –, valamint az értelmiség egy részére is. Bulgária ipari elmaradottsága következtében azonban az itt szerveződő újreakció elenyésző mértékben tudott csak városi középrétegbeli elemeket maga mögött tömöríteni. A reakció titkos szövetsége június 9-én éjjel szabályszerű puccsot hajtott végre. A puccs eredményeként a király *Cankov* professzort bízta meg jobboldali koalíciós kormány megalakításával. Cankov kormánya a valóságban katonai diktatúrára támaszkodott és szinte egyáltalán nem rendelkezett tömegbázissal. A hadseregen kívül a katonai

jellegű szövetségekre, valamint a régóta fennálló macedon terrorszervezetre, a VMRO-ra támaszkodhatott. Noha egy időre véres és rendkívül brutális ellenforradalmi megmozdulásokra került sor, a fordulat után mégis fennmaradt a parlamentarizmus, méghozzá nemcsak formálisan, hanem úgy, hogy abban fedőnevek alatt mind a parasztpárt, mind a kommunista párt képviselve maradt. Éppen a diktatúra tömegbázisának hiánya akadályozta meg a pártok elleni frontális támadást, minthogy a Földműves Szövetség és a Bolgár Kommunista Párt mögött viszont továbbra is jelentős tömegek álltak. Részben belső erők nyomására, részben a stabilizációhoz szükséges külföldi bizalom biztosítása végett Cankovnak rövidesen távoznia kellett a kormány éléről. Az őt felváltó *Ljapcsev* pedig már jelentős mértékben biztosította a munkáspártok és szervezetek, a baloldali sajtó legalitását.

Nem kétséges, hogy a bulgáriai 1923. évi jobboldali puccs kegyetlenségében vetekedett a fasiszta fordulatokat kísérő akciókkal, de nem vezetett az államszervezet, a társadalmi manipuláció területén azokhoz hasonló eredményekre. Bulgáriában csak nagyon kis mértékben jelent meg az úgynevezett „harmadik erő", ennek önálló szervezete nem volt, majd hamarosan háttérbe is szorult. Bulgáriában nem sikerült sem szervezetileg, sem a közvélemény alakítása szempontjából olyan fordulatot elérni, mely a folyamatos jobbratartást megalapozhatta volna. A diktatúra lefelé is labilis maradt, a baloldali pártok, elsősorban a parasztpárt és a kommunista párt továbbra is nyomást, sőt befolyást gyakorolt a politikai helyzetre.

A bolgár puccs útján a gazdasági vezető körök, a bolgár nagytőke, s az elsősorban ennek érdekeit képviselő régi politikai klikk, mely ezúttal kiegészült a városi középrétegek értelmiségi elemeivel, megakadályozta a paraszti demokratizálási kísérletet, melyet a Sztambolijszki-kormány képviselt, s a politikai hatalmat – drasztikus mó-

don – magának biztosította. Nyitott maradt azonban a rendszer felfelé is, ami azt eredményezte, hogy a későbbiekben újabb jobboldali puccsra került sor, ami végeredményben a királyi diktatúrába torkollott, melyet a bolgár történetírás monarchofasiszta diktatúrának minősít.

1923 őszén diktatórikus fordulat zajlott le Spanyolországban is. E lépést az a tény váltotta ki, hogy Spanyolországban a háborút követő évek forradalmi hullámának elültével is igen erős maradt az anarchoszindikalizmus hatása, s a számottevő erőket felsorakoztató reformmozgalom a kortezben jelentős befolyással rendelkezett. Emellett a monarchia helyzetét és presztízsét beárnyékolta az 1921 óta tartó marokkói szabadságküzdelem, az ún. rif felkelés, melynek során a spanyol gyarmatosító hatalom súlyos vereségeket szenvedett el. XIII. Alfonz király, a nagybirtok, az egyház, a bürokrácia és a rendkívül nagy létszámú tisztikar jó részének támogatása ellenére sem érezte trónját biztonságban. Így szívesen adott helyt 1923 szeptemberében annak a tábornoki direktóriumnak, melyet Barcelona (Katalónia) katonai kormányzója, Primo de Rivera tábornok hozott létre a tiszti junták által már várva várt pronunciamiento eredményeként. Mint a direktórium vezetője, Primo de Rivera több mint hat éven át, a monarchia keretében valójában katonai diktatúrát gyakorolt.

A katonai diktatúra évei alatt a kortez nem működött, a politikai pártokat feloszlatták, a nemzetiségek amúgy is szűkre szabott jogait megnyirbálták. A baloldali pártok és csoportok vezetőinek nagy része börtönbe került, a liberális értelmiséget üldözték, a klubokat bezárták, gyűléstilalmat és sajtócenzúrát vezettek be.

A gazdaság irányítására nemzeti gazdasági bizottság létesült, s olasz mintára szindikátusoknak nevezett korporációkat szerveztek. A rezsim a latin népek közös érdekeit hangoztató olaszbarát külpolitikát folytatott (1926-ban barátsági szerződés létesült), s fokozta a koloniális elnyomást.

1927-től kezdve a diktatúra válságba jutott, 1928-ban már katonai felkeléssel is szembe kellett néznie. A kidolgozott fasiszta típusú alkotmányt már nem sikerült bevezetnie; az állandósult sztrájkok és a katonai lázadás XIII. Alfonzot végül 1930 elején Primo de Rivera lemondatására késztette. A katonai diktatúra bukását maga a monarchia is csak egy évvel élte túl.

Míg a bulgáriai és a spanyolországi fordulat még a háborút követő forradalmi előretörés reakciós leverésének és a burzsoá konszolidáció politikai alapjai megteremtésének periódusába tartozott, sor került a konszolidáció éveiben is jobboldali fordulatra, nevezetesen 1926-ban. Ugyanebben az évben Portugáliában, Lengyelországban, Litvániában és Albániában zajlott le jobboldali átalakulás.

Ezek a fordulatok – az első három esetben puccsok – megvalósulásukat és jellegüket tekintve nagy eltéréseket mutattak. Azonos volt azonban kiindulópontjuk, amennyiben ezekben az országokban a nemzetközi stabilizáció előrehaladása idején nem sikerült megoldani sem a gazdasági, sem pedig a politikai stabilizációt, s éppen e tény szolgáltatta a belpolitikai válság okát és vezetett annak jobboldali megoldási kísérletéhez. A belső társadalmi okok mellett több esetben külpolitikai tényezők is szerepet játszottak.

Ami *Portugáliát* illeti, itt a gazdaság több évszázad óta megfigyelhető lemaradása, az iparosítás hiánya, a mezőgazdasági, a halászati eljárások elavultsága, az általános szegénység a háború utáni időszakban katasztrofális módon jelentkezett és fejeződött ki az állami pénz- és kereskedelmi életben. Az ország a teljes eladósodottság és a mérhetetlen deficitek fogójából képtelen volt kiszabadulni. Ennek felelt meg a politikai élet is, a hősiesen kivívott köztársasági parlamentáris alkotmányt sem sikerült tartalommal kitölteni, a parlament egymással vetélkedő klikkecskék küzdőterévé vált.

A zavaros helyzetben a hadsereg lépett a politika előterébe, és 1926. május 28-án *Gómes da Costa* tábornok katonai puccsot hajtott végre. Maga a puccs semmiben sem különbözött a szokásos katonai fordulatoktól, ám a tábornok felismerte, hogy a pénzügyi és gazdasági viszonyok rendezéséhez megfelelő szakértőre van szüksége. Nem világos, hogy milyen okokból esett a választása Oliveira *Salazar* coimbrai egyetemi tanárra, tény azonban, hogy Gomes da Costa meghívta Salazart pénzügyminiszternek a kormányba. Miután azonban Salazar napok alatt felismerte, hogy a katonai diktatúra kezeit meg kívánja kötni, tisztségéről lemondott. A kormányba csak akkor tért vissza, midőn az 1928-ban elnökké választott *Carmona* tábornok, belátva, hogy katonai módszerekkel a pénzügyi káoszt felszámolni nem lehet, 1928 áprilisában Salazart ismételten felkérte a pénzügyminiszteri tárca elvállalására. Salazar a tisztség elfogadását ahhoz kötötte, hogy szabad kezet biztosítanak számára, amit meg is kapott.

Míg maga a katonai puccs és a nyomában kiépített katonai diktatúra tartalmában nem haladta túl ennek szokásos ismérveit, addig Salazar belépése a kormányba olyan folyamatot indított meg, amely rövidesen az állam szerkezetének tartós és alapvető átalakításához vezetett. A gazdasági teljhatalom Salazar számára lehetővé tette a politikai hatalom fokozatos kisajátítását. Ez oda vezetett, hogy 1932 júliusában Salazar megszerezte a miniszterelnöki tisztet, s ettől kezdve érvényesíthette a maga – lényegét illetően – fasiszta koncepcióját. Ezt annál is könnyebben megtehette, mert minisztersége idején kialakította ún. szakértői gárdáját, mely híveiből tevődött össze.

A fasiszta állami szisztéma kialakításának egészen sajátos formájával találkozunk Portugáliában. Az erőszakos jobboldali fordulat önmagában véve nem tartalmazta a fasiszta rendszer kiépítésének feltételeit. Ugyanakkor Portugáliában nem bontakozott ki fasiszta mozgalom sem, ezzel

szemben a konzervatív reakció katonai csoportja önként adott helyet a városi középréteg bizonyos képviselőinek egy olyan kísérlethez, mely a fasiszta szisztéma kialakításához vezetett.

E kísérlet lényege a stabilizálás jobboldali bázisának biztosítása, amit diktatórikus hatalmi szervezet nélkül az uralkodó csoportok nem láttak lehetségesnek. Ugyanakkor azonban a portugál fejlődés elmaradottsága miatt az újreakciót magában hordó városi középréteg még gyenge volt egy jelentősebb tömegmozgalom teremtésére. Így Portugáliában nem a fasiszta tömegmozgalom volt az, mely megerősödve elfogadtatta magát a gazdasági vezető rétegekkel, a hagyományos politikai garnitúrával és a hadsereggel, hanem inkább fordítva, a bajban levő gazdasági vezető elemek a hadseregre hagyatkoztak, ez viszont a maga részéről szinte előbányászta azokat a társadalmi erőket, melyekkel szövetkezhetett, s melyekre az új körülmények között a stabilizálás munkáját rábízhatta.

Ez a genezis eleve magában foglalta, hogy a minden tömegmozgalom nélkül, és a régi típusú reakció egyenes felkérésére, mintegy „tisztán" fellépő fasizálás szinte teljesen mentes volt minden „plebejus" beütéstől, konzervatív oldalai megerősödtek, kidomborodott reakciós karaktere. Ugyanakkor a hadseregre támaszkodva, könnyűszerrel elérte a pártrendszer félretolását és az egypártrendszer bevezetését. 1933-ban főként olasz elméleti sémák szerint elkezdhette az úgynevezett nemzeti korporációk kiépítését. E lépések során a jobboldal teljes támogatását élvezte, s miután a katonai diktatúra már megelőzően lezárta az utakat lefelé, megbénította a baloldali szervezeteket. Salazar kísérlete gyakorlatilag nem ütközött semmiféle jelentősebb társadalmi ellenállásba. Portugáliában a baloldal szétzúzása lényegében véve megtörtént, a fejlődés további menetére a baloldal számottevő befolyást nem tudott gyakorolni. Ugyanakkor Salazar az összreakció támogatásán kívül egy

eléggé jelentős középrétegbeli hangulati támaszra talált. Ehhez a réteghez eljutott a Salazar-féle koncepció nemzeti ideológiája, mely mindenekelőtt a portugál hatalmi helyzet helyreállítását és ezen a talajon a gazdaság fejlesztését helyezte kilátásba.

A továbbiakban azonban a portugál expanzív igények nagyon kevéssé tudtak szóhoz jutni. Ezt mindenekelőtt az a külpolitikai tényező nehezítette meg, mely jelentősen hozzájárult ahhoz is, hogy Portugália hajdani nagyhatalmi helyzete már a 16. században megingott, majd lehanyatlott. Anglia túlsúlyával szemben Portugália közvetlen környezetében nem talált olyan hatalmat, melynek segítségére expanzív politikáját építhette volna. Az első világháború után Spanyolország a kiutat nem találó társadalmi izzás állapotába jutott, s a gyengeség hasonló problémáival küzdött. A Pireneusokon túli Franciaország Anglia ellenében nem jöhetett számításba, Németország viszont messze esett, s politikája ráadásul kontinentális keretekben mozgott, ahol Portugália nem sokat kereskedhetett. Az afrikai kérdésekben együttműködésre leginkább még Mussolini Olaszországára számíthatott, s nem véletlen, hogy Salazar elsősorban éppen olasz orientációt folytatott. Az etiópiai hadjárat idején az olaszok gyengesége azonban hamar lelepleződött s Salazar megőrzött annyi józanságot, hogy Anglia árnyékában a második világháború során sem próbálta meg a tengelyhatalmak szövetségét a portugál gyarmatbirodalom kiterjesztésére felhasználni.

Ugyancsak a stabilizálódás akadályoztatottsága váltotta ki *Piłsudski* fellépését *Lengyelországban*, az 1926. május 12–14-én ott végbement fordulatot. Miután Oroszország forradalmi kiválása a háborúból, illetve Németország és a Monarchia háborús veresége folytán Lengyelország feltámadhatott halottaiból, ott formailag megteremtették a polgári parlamentáris fejlődés kereteit. Olyan egységes állami terület alakult ki, melynek valamennyi része hosszú kül-

földi elnyomatás alól szabadult fel. A lengyel pártok megelőzően az ország feltámasztásán, felszabadításán munkálkodtak, és sokkal kevésbé vagy szinte egyáltalán nem rendelkeztek pozitív gazdasági és társadalmi programmal. A politikai élet a szétdaraboltság időszakában meglehetősen egyenlőtlenül fejlődött. A különböző idegen birodalmi adminisztrációk ugyanis az egyes országrészekben más-más politikai feltételeket teremtettek. Gazdaságilag az ország agrárjellegű maradt, politikai tapasztalatokkal rendelkező liberális polgári rétege alig volt. A háború eredményeként ugyanakkor nemcsak tisztán lengyellakta területeket kapott meg, hanem a békeszerződés hozzájuttatta bizonyos németlakta területhez, majd – az 1920-as szovjetellenes háború eredményeként – ukrán és belorusz területeket is megszerzett. A szerveződő új államban számos leküzdhetetlennek látszó nehézség mutatkozott. A nemzetiségi problémákhoz a parlamenti pártok, illetve vezetők korrumpálódása, s az a tény társult, hogy jelentős külföldi segélyösszegek ellenére a gazdasági konszolidálás, a fellendülés semmilyen kézzelfogható jele nem mutatkozott. Lengyelország gazdasági problémáit tetézte, hogy legfőbb exporttermé ke, a szén esetében eladási nehézségekkel küzdött. A német kormány, mely Szilézia jelentős részének lengyel birtokba kerülése és a danzigi korridor problémája miatt a háború után lengyelellenes politikát folytatott, elzárkózott a kereskedelmi kapcsolatok elől is. Minél jobban talpra állt a német gazdaság, s minél inkább visszanyerte Németország nemzetközi egyenjogúságát, Lengyelországra annál súlyosabb külpolitikai nyomás nehezedett.

Ezek a nehézségek érlelték meg a lengyel közvélemény jelentős részében a politikai változtatás szükségességének gondolatát. Egyedülálló helyzetet teremtett az a körülmény, hogy a hatalomban közvetlenül részesedő polgári pártok kivételével a társadalmi szervezetek nagy része egymástól alapvetően eltérő programjuk és céljaik ellenére a

szükségesnek vélt változás végrehajtását illetően átmenetileg közös nevezőre jutott egyetlen személy támogatásában. Ez a személy Piłsudski marsall volt, aki ekkor a lengyel hadsereg főparancsnoki tisztét töltötte be, s akinek aktuális politikai elgondolásait jóformán senki sem ismerte. A közvélemény bizalmát Piłsudski múltjával szerezte meg. Korábban szocialista volt, továbbra is jó kapcsolatokat tartott fenn a szocialista körökkel. A háború idején a nemzeti felszabadítás és az egység megteremtése harcosaként szerzett hírnevet. Nimbusza lehetővé tette, hogy benne az üdvös megváltás emberét lássák nemcsak a hadseregben, a középrétegek köreiben, ahol mint nemzeti hős volt népszerű, de támogassa akcióját a szocialista párt is, sőt néhány napig még a kommunisták is abban a hitben ringathassák magukat, hogy Piłsudski baloldali fordulatot kíván végrehajtani.

A Piłsudski-puccs ezen a módon, jóllehet formailag katonai puccsként ment végbe, társadalmilag meghaladta azt, amennyiben egy széles és heterogén társadalmi támogatást tudhatott maga mögött. Csak a hatalomátvétel után vált világossá, hogy a fordulat a jobboldali diktatúra irányában történt. A parlamentarizmust ugyan Piłsudski formálisan nem számolta fel, ténylegesen azonban megkezdte a baloldal felmorzsolását, a parlament jelentőségét pedig az 1927. augusztusi alkotmányreform segítségével alaposan korlátozta. Nem zárta ki a politikai hatalomból a korábban ott szerepet játszó erők nagy részét, de ezek tevékenységi körét a továbbiakban maga és a maga mellé emelt legionárius környezete szabta meg. Bár a fordulat viszonylag széles társadalmi bázison következett be, a rendszer mindenekelőtt a katonai csoport ellenőrzése alá került. A baloldal hamar felismerte tévedését, a középréteg pedig, amely összetételében egyébként hasonló volt a magyarországihoz, de annál még kevésbé urbanizált, jelentős részben a rendszer támaszává vált. Az úgynevezett szanációs

rendszer nacionalista manipulációjával bizonyos tömegbázist szerzett magának. Ennek a nacionalizmusnak a német- és orosz-, illetve szovjetellenesség, valamint az a koncepció állt a tengelyében, hogy Lengyelország a maga mintegy 35 millió lakosával olyan hatalmi helyzetben van, hogy – élvezve a francia támogatást – egyensúlyozó szerepet tölthet be két nagy szomszédja, a Szovjetunió és Németország között.

Piłsudski rendszere kétségtelenül a diktatúrák új válfaját hozta létre. Kezdetben ez inkább csak kereteket és lehetőséget jelentett, amint az 1972-ben kiadott lengyel munkásmozgalom történet megállapítja, „fennállt Lengyelország fasizálásának reális veszélye" (130. old.), s a rendszer megmerevedése, az ellenzék fokozódó elnémítása, s egyáltalán az állami autoritás kiterjesztése csak lassan, egy hosszan elhúzódó folyamat eredményeként ment végbe. Mindenesetre a rendszer állandóan távolodott a parlamentarizmustól és amihez ennek arányában közeledett, az a fasiszta típus volt. Ez a folyamat, amint az utóbbi évek lengyel történetírása megállapítja, Hitler hatalomra jutása, illetve Piłsudski halála után gyorsult fel, s körülbelül ekkortájt jutott a lengyel rendszer – ugyancsak a fasizmus alsó kategóriájában – arra a szintre, amelyen a magyar rendszer állt (leszámítva a magyarországi fejlődés utolsó, Szálasi-féle szakaszát). Az említett párttörténet szerint a lengyel kommunista párt korabeli felfogása, a szanációs rendszer egészének megkülönböztetés nélküli fasiszta minősítése „túlzott" volt, s ez a mű úgy véli, hogy „a szanációs diktatúra nem viselte magán a kifejlett fasiszta rendszer jegyeit, s ennek megvalósítására a szükséges feltételek Lengyelországban nem is álltak fenn, de e szanációs diktatúra rendszerében voltak olyan elemek, amelyek közelítenek a fasizmushoz, illetve előkészítették számára a talajt" (198. old.) A lengyel diktatúra – hasonlóan a magyarhoz – sohasem vált teljesen zárttá, de – ugyancsak

a magyarhoz hasonlóan – lényegileg meg tudta bénítani a baloldali társadalmi erőket, és eredményeket ért el az ideológiai manipulálásban.

Az 1926. december 17-én végrehajtott *litvániai fordulat* okai között szintén ott szerepelt a gazdasági stabilitás hiánya, a parlament tehetetlensége s a külpolitikai elszigeteltség. Litvánia, az egész Baltikumhoz és Lengyelországhoz hasonlóan újonnan nyerte el függetlenségét, ez azonban számára gazdasági háttere és piacai nagy részének elvesztésével, ebből eredő gazdasági nehézségekkel és egyúttal az újonnan életre hívott parlamenti formák gyengeségével, valamint külpolitikai problémákkal járt együtt. Itt szintén a hadsereg jobboldali csoportjai seperték el a parlamentet az 1926-i nagy ellenzéki választási győzelem után. A puccs a politikai élet előterébe a jobboldali nacionalistákat állította, akiknek egyébként szinte egyáltalán nem volt tömegbázisuk (3 képviselő a parlamentben). *Voldemaras* lett a kormány, *Smetona* az állam elnöke. Smetona programját hamarosan kifejezetten a litván típusú fasizmus kialakításában jelölte meg, mely az olasz mintát kívánja követni. 1929-ben azonban meg kellett állapítsa, hogy az olasz fasizmus alapelveit nem lehet bárhol utánozni. Mint Borejsza lengyel történész megállapítja, Smetona kabinetdiktátor maradt. Rendszere a bürokráciára, a katonai és a rendőri elemekre támaszkodott. Az ellenzék tevékenységét korlátozta, de hatékonyságát nem tudta megszüntetni. Bázisa nem újult fel, a politikai élet az egyik oldalon beszűkült, a másikon viszont nem terebélyesedett, a baloldali erőket a kormányzat nem tudta kiküszöbölni. Jellemző, hogy miután 1929–1930 folyamán a nacionalista pártot kivéve minden pártot betiltottak, a nacionalisták által elért legnagyobb taglétszám nem haladta meg a 12 000 főt. Mindemellett maga a párt, sőt a rendszert támogató hadsereg is megoszlott. A kormányzó csoport képtelen maradt a lakosság jelentősebb rétegeinek a megnyerésére,

nem tudta manipulálni és valójában sosem tudta megtörni a számbelileg nála sokszorosan nagyobb és hatékonyabb baloldali ellenzéket. A litván diktatúra egy nagyon szűk klikknek a hadseregre támaszkodó diktatúrája maradt, még ha külsőleg számos fasiszta jellemvonással ruházta is fel magát. Jóllehet formailag közelebb, lényegileg távolabb állt a fasiszta modelltől, mint a lengyel vagy a magyar diktatúra.

Egészen más természetű az a fordulat, ami ebben az időben *Albániában* játszódott le. Ennek prelúdiumát valójában Zogu 1924-ben történt trónelfoglalása jelentette. Mivel ez a trón nagyon ingatag támaszon nyugodott, külföldi segítő kezekre szorult. Az olasz kormány, felismerve a szituációban rejlő előnyös lehetőségeket, rátette kezét Zogu királyra és országára, s olyan szerződésekre lépett vele, melyek Albániát berendezkedésében Olaszországhoz hasonlóvá, egyébként pedig Olaszország bábállamává tették. Ennek az albán belső helyzethez és az ottani társadalmi viszonyokhoz annyi köze volt, hogy az ország általános elmaradottsága produkálta azt a kiszolgáltatottságot, melyet az olasz fasizmus felhasználhatott. Valójában Albánia volt az első fasiszta bábállam, amelynek helyzete a háború idején bekövetkezett megszállásáig lényegében véve nem változott.

A konszolidáció periódusában az utolsó diktatórikus fordulat 1929 elején *Jugoszláviában* játszódott le. Ennek oka csaknem kizárólag a jugoszláviai belső nemzetiségi ellentétekben, mindenekelőtt a horvát–szerb ellentétben kereshető. A Horvát Parasztpárt vezetőjének, Radićnak, halálos megsebesítése a parlamentben egy szerb nacionalista által, majd Radić halála olyan belső feszültséget teremtett, melyen *Sándor király* a fennálló parlamenti keretekben nem tudott úrrá lenni. Bevezette tehát az ún. „gyógyító diktatúrát", ami azonban nem jelentette az államrendszer szerkezeti átalakítását. A parlamentarizmus felfüggesztése

ideiglenes maradt, a pártok tevékenységét átmenetileg erősen korlátozták. A diktatúra 1931-ben enyhülni kezdett. Ami viszont az alkotmányosság helyreállítása után mint reziduum belőle visszamaradt, sokkal inkább a királyi abszolutizmus, mint egy újfajta fasiszta diktatúra irányába mutatott.

Az első világháborút követő tíz évben tehát, részben a forradalmi válság, részben a konszolidáció éveiben négy új fajtájú diktatúra keletkezett Európában: a magyar, az olasz, a portugál és a lengyel. Több formai jegyének megfelelése ellenére, további, mélyebb vizsgálatot kíván, hogy vajon körükbe sorolható-e a litván diktatúra. A magunk részéről arra hajlunk – s a továbbiakban egyelőre ezt a felfogást érvényesítjük –, hogy egy jelentősebb fasiszta középréteg hiánya, a diktatúra rendkívül szűk bázisa, manipulációjának gyengesége és az ellenzék bizonyos hatékonyságának megőrzése miatt, nem meríti ki a fasiszta diktatúra jegyeit. Diktatórikus fordulatok zajlottak le továbbá Bulgáriában, Spanyolországban és Jugoszláviában. Míg Bulgáriában az összreakció puccsa egyelőre ideiglenes diktatúrát teremtett, Spanyolországban pedig a tradicionális pronunciamientók egy modernebb fajtájával találkozhatunk, addig Jugoszláviában egy átmeneti időre abszolutista monarchiát létesítettek.

Végül fasiszta jellegű átalakításokra került sor Albániában, ez azonban nem a belső fejlődés eredményeként történt, hanem az olasz gyámság velejárója volt.

A *gazdasági válság* újból mobilizálta az újreakció erőit. Fellendítette a fasiszta mozgalmak tényked ését, kiterjesztette társadalmi bázisukat, s újabb lehetőséget teremtett egyrészt arra, hogy a már fasizált államok rendszere tovább keményedjen, másrészt arra, hogy újabb diktatúrák keletkezzenek.

A válság hatásával állt kapcsolatban mindenekelőtt a németországi fordulat 1933-ban, továbbá az osztrák, a bol-

gár, az észt és a lett diktatórikus átalakulás 1933–1934-ben, majd ide csatlakozott Görögország, és 1936-ban elkezdődött a spanyol polgárháború, melynek eredményeként 1939-re kialakult a francoista fasiszta diktatúra. E fordulatok közös sajátossága, hogy – a fasiszta mozgalmakhoz hasonlóan – ebben az időben már valamilyen módon mindegyik magán viselte vagy az olasz vagy a német fasizmus hatásának bélyegét. Ez azonban önmagában véve még keveset árul el a fordulat mibenlétéről, a mögötte álló társadalmi erők összetételéről és a fordulat kihatásairól. Ezért helyénvalónak látszik, ha ezeket is egyenként, konkrétan vesszük szemügyre.

A fasizálódás összeurópai folyamatában a *nácik németországi uralomra jutásának* kétségkívül döntő szerep jutott. Ezáltal vált a fasizmus európai, sőt világjelenséggé. Ezáltal jöhetett létre a fasiszta államok koalíciója, alakulhatott ez a rendszer minden reakció mintájává, s válhattak a harmincas évek lényegében véve a fasizmus, illetve az ellene folytatott küzdelem évtizedévé. Ettől kezdve a nemzetközi helyzetet a német fasizmus által felvetett kérdések uralták, s ez szabta meg az egész világ számára az utat, melyet diplomáciailag, katonailag követhetett. Németország a világpolitika legaktívabb tényezője lett, aminek eredményeként végül az egész világot magával rántotta a második világháborúba.

A fasiszta államforma és szisztéma, valamint az azt kifejező ideológia Németországban öltötte a leginkább kikristályosodott és egyúttal a legzártabb formákat. Ez összefüggött azzal a ténnyel, hogy a fasizmus létrejöttében szerepet játszó belső ellentmondások, a társadalmi, a politikai és az eszmei feszültségek itt sűrűsödtek leginkább és a legvégletesebben össze. A német tőkés fejlődés, mely a 19. század utolsó harmadában rendkívül nagy ütemben, példátlan gyorsasággal futott fel, a tőkés újratermelés törvényszerű expanzív igényét sem a háború előtt, sem an-

nak eredményeként nem tudta a várakozásoknak megfelelően kielégíteni. A békeszerződés után a gazdasági nehézségek és a válság által előidézett, felfokozott problémák egyrészt mint a politikai rendszer hiányosságai és kudarca, másrészt, mint területi, hódítási szükségszerűségek jelentkeztek. Ez a tény alkalmas volt a háborút elvesztett császárság elleni befolyásoltság felidézésére, ami a háborút követő forradalom során levezetést is talált. De alkalmas volt a veszteség örökösével, a weimari köztársasággal szemben szerveződő jobboldali megítélés meggyökeresedésére is. Annál is inkább, mert ez a jobboldal a vereség előidézésének „bűne" alól a volt monarchista erőket éppen azáltal mentette fel, hogy azt a rendszert hátulról, „tőrdöféssel leterítő" baloldal terhére írta.

Ugyanakkor a felülről végrehajtott német polgári fordulat után, nem kismértékben a tőkés ipar fejlődésének rendkívüli gyorsasága miatt, az újonnan kiterebélyesedő polgári réteg Németországban politikailag nem törte át a régi kereteket. Elsősorban a politikában és az ideológiában vette át, a nyugat-európai fejlődéstől eltérően, igen jelentős mértékben a feudális eredetű rétegek – junkerek, hadsereg – mentalitását, reakciós vonásait, politikai és eszmei rendszerének számos elemét. Emellett a polgári középrétegek és értelmiségiek a rendszer fokozott reakciósága visszahatásaként zömükben nem a Nyugat-Európában ismert polgári liberalizmus szellemét képviselték. Egy részükben ettől jelentősen balra mutattak, más részükben viszont a németországi adott helyzetet jobbfelé kívánták – részben már a háborút megelőző időkben is – meghaladni. A demokratikus átalakítás legszilárdabb támaszává paradox módon így a polgárság és a középrétegek egy szűk csoportja mellett valójában a munkásosztályt képviselő szociáldemokrata párt vált. Ezt a feladatot a szélsőbal, a kommunisták kezdeményezésének leverése után egy látszólag széles, de társadalmilag kevéssé megalapozott koa-

líció keretében az 1918–1919-es fordulat után a szociáldemokrata pártvezetés vállalta is.

A weimari kísérlet kudarcának belső társadalmi, de emellett nagyon jelentős nemzetközi tényezői is voltak. A fasiszta mozgalom sokat merített az általánossá váló hangulatból, mely az igazságtalan békeszerződés eredményeként a német kispolgárság nacionalista érzelmeinek felfokozódását fejezte ki. Sikerének alapvető okai emellett abban a tényben kereshetők, hogy a weimari köztársaság az alapvető német problémákat az adott nemzetközi helyzetben nem tudta megoldani. A weimari kísérlet a német fejlődés kihagyott etapjainak pótlására nem vált alkalmassá, a demokratizálás nem hatolt mélyre, valójában nem érintette sem az intézmények legnagyobb részét, sem a tömegek mentalitását; a felületen maradt. A német nagyipari potenciál, szembesítve a társadalmi-politikai szerkezet ingatag voltával és azzal a főleg francia törekvéssel, mely ezt a potenciált a lehető legerősebb korlátok mögé kívánta zárni, az 1929-ben kirobbant válság hatására szükségképpen olyan csapást szenvedett, mely a demokratikus rezsim problémáinak fokozott jelentkezését is eredményezte. Ebből a helyzetből kiutat elvileg csak egy eléggé határozott, és a szerkezeti problémák megoldására irányuló baloldali fordulat jelenthetett volna. Minthogy azonban erre – több ok miatt – nem került sor, a jobboldali fordulat lehetősége került előtérbe. Elsősorban esélyessé vált a fasiszta vezető réteg, mely a középosztály jobboldali nyitásra hajló elemeit már a háború befejezése óta képviselte, és mind jobban tömörítette. Ez egyúttal garanciát látszott nyújtani egyrészt egy messzebb menő baloldali kísérlettel szemben, másrészt arra, hogy a német nagytőke expanzív igényeit első helyen és maradéktalanul kielégíti. A német történelmi múlt sokkal korábbi feudális rétegeinek elsősorban nacionalista színezetű eszmevilágára támaszkodva, alkalmas volt arra is, hogy rendszerébe betagolja az áthagyományo-

zott junker és militáris elemeket. Így a fasiszta előretörés Németországban nemcsak a finánctőke, de a nagybirtok és a hadsereg vezérkara részéről sem ütközött alapvető ellenállásba, sőt, e rétegek számottevő elemeinek a rokonszenvére számíthatott, majd megnyerte a nagytőke döntő osztagainak a támogatását is. Hitler első kormánya a német reakció koalícióját képviselte.

Ugyanakkor viszont a német fasiszta mozgalom önmagában nézve 1933-ra, az uralomra jutás idejére, lényegesen nagyobb, kiterjedtebb és szervezettebb, ideológiailag zártabb egységet képviselt, mint minden más fasizmus esetében, beleértve az olasz fasizmust is. Innen eredt fokozott hatékonysága. Kapcsolatban áll ez a tény azzal, hogy a német fasiszta mozgalomban számszerűleg viszonylag nagyobb rétegre terjedt az a bázis, amelyet a mozgalom a városi kispolgári elemből merített. A mozgalomnak hosszabb idő alatt lehetősége volt arra is, hogy belső egyenetlenségeit részben még az uralomra jutás előtt felszámolja, legjelentősebb „baloldali" rétegét félretolja. Ez tette ugyanakkor lehetővé, hogy a maradványokkal 1934-ben, tehát igen gyorsan, sokkal radikálisabban leszámoljon, amint az Olaszországban valaha is történt.

A fasiszta tábor viszonylagos belső szilárdsága és kiterjedtsége viszont azt is maga után vonta, hogy a Mussolini-rendszernél egyértelműbben léphetett fel azokkal a hatalmi tényezőkkel szemben (Hindenburg és köre, a hadsereg ellene forduló része stb.), melyek uralmának gyakorlásában korlátozhatták.

Együttvéve ezek a tényezők oda vezettek, hogy a német fasizmus az olasznál is zártabbá vált, alkalmassá arra, hogy a baloldali erőknek már a kezdeti szakaszban történt totális felszámolása mellett fokozatosan a gazdasági vezető rétegek különérdekeit is háttérbe szorítsa, és mindenekelőtt a német nagytőke érdekeinek vonalán valósítsa meg a gazdasági válság által napirendre hozott állammonopolista

tendencia autarkikus, háborús változatát. Ebben a funkciójában, ha egyfelől kétségtelenül a finánctőke döntő tényezőinek érdekeit képviselte és tevékenysége azok érdekeivel egybeesett, a hatalmi koncentráció végsőkig kifejlesztett fokán, midőn e hatalmi apparátus mozgása belerántotta az országot a teljes pusztulásba, végeredményben már ezeket az érdekeket objektíve veszélyeztette is. (A gazdasági vezető rétegek és a politikai hatalom viszonyáról egészében véve később, a fasiszta rendszerek osztály-meghatározottsága keretében szólunk.)

Ez a folyamat természetszerűen magában rejtette a polgári pártok és szervezetek felszámolását. A fasiszta szervezetek nagy ereje lehetővé tette, hogy a totális állam kiépítésének folyamata rendkívüli gyorsasággal és eredménnyel menjen végbe. Emellett másfelől változatlan maradt a tény, hogy a fasiszta uralom, mint a hagyományos politikai vezető rétegnek az új, hatalomba törő középpolgári vezető csoporttal kötött kompromisszuma létesült. E kompromisszum, további harcok eredményeként, egy történelmi folyamatban váltott át az új elem szinte korlátlan hegemóniájába.

A rendszer meghatározottsága és létrejöttének folyamata magába foglalta azt a lehetőséget is, hogy a fasiszta rendszerek körében, éppen a nácizmus esetében, erősödjön meg a leginkább a pártapparátus terrorisztikus egyeduralma és ezen belül a führer-elv érvényesülése, ennek minden ideológiai és formalisztikus megnyilatkozásával egyetemben. Ezen belül e tendencia érvényesülésének a felerősödéséhez vezetett az 1936–1938-ban végrehajtott személycsere a gazdaság, a külügy és a hadügy vezető posztjain, melyek egyértelműen a felső fasiszta vezető réteg, s ezen belül a führer személyi befolyásának és hatalmának növelésére, illetve az SS-apparátus mindenre kiterjedő ellenőrzésének megszilárdulására irányultak.

A fasiszta totalitarizmus megerősödése 1936–1938 fo-

lyamán, majd az első háborús sikerek lehetővé tették, hogy a nácizmus a német gazdasági csoportok egy részének érdekeitől olykor elszakadó gazdaságot is totális módon szervezze át, beépítve a rendszerbe a megszállt Európa gazdasági erőforrásait is.

A háború éveiben a totális náci diktatúra teljesen zárt és a társadalmat minden eresztékében átható rendszert eredményezett. A rendszeren belül azonban továbbra is megfigyelhető volt az új, fasiszta apparátus különböző alkotóelemeinek egymás közötti vetélkedése, sőt harca. A hatalom abszolúttá válását elősegítette, hogy propagandatevékenysége eredményesen manipulálta a német társadalom nagy részét, olyannyira, hogy a rendszer belülről – a szórványos antifasiszta küzdelem ellenére – lényegében a homogeneitás terrorral és propagandával fenntartott állapotában maradt – legalábbis külsőleg – egészen addig, míg a szövetségesek egyesült hadereje meg nem semmisítette.

A német fasiszta rendszer kiépítése által létrejött Olaszország mellett a második olyan szisztéma, mely a fasiszta totalitást képviselte. E két rendszerhez hasonló mérvben zárt hatalmi apparátus Európa többi részében továbbra sem keletkezett. Hozzájuk képest valamennyi nyitottabb, a korábbi államkeretek bizonyos vonásainak, formai elemei megőrzésének tekintetében konzervatívabb maradt. Az állami totalitás elért magas foka egyúttal a náci és az olasz fasiszta rendszer legfőbb közös vonása, amihez társul mindkettőjük dinamizmusa, politikai módszereik hasonlósága, s több ideológiai azonosság. E két rendszer a fasiszta diktatúrák körén belül e döntő hasonlóságok alapján külön kategóriát alkot.

Ugyanakkor e két rendszer sem teljesen azonos, közöttük számos eltérést, számos *sajátos vonást* lehet felfedezni azokon az alapvető különbségeken túlmenően is, melyek a két ország különböző nemzetközi súlyával, általános po-

tenciáljának eltérésével függtek össze. Ami az államformát illeti, a két rendszer eltérése azonnal szembeötlik. Németországban Hitlernek igen hamar sikerült az államfői és kormányfői hatalom egyesítése és a vezéri eszme tökéletes megvalósítása. Olaszországban viszont Mussolini a királyság intézményének fennmaradása mellett formailag mindvégig kénytelen volt megelégedni az állami hierarchiában a második hellyel. Ha e ténynek többnyire inkább csak protokolláris jelentősége volt is, nem kétséges, hogy az államforma szerepet játszott pl. abban a nagyon is lényeges eltérésben, hogy míg Olaszországban a teljes háborús katasztrófa bekövetkezte előtt a rendszer megbonthatóvá vált, addig ez Németországban az utolsó pillanatig sem következett be.

Bár az olasz és a német fasizmus közös sajátossága a rendszer totalitása, zártsága, ez mégis sokkal erősebben áll Németország, mint Olaszország esetében. Az utóbbiban a különböző konzervatív társadalmi elemeknek, beleértve a pápaságot is, a király személyén keresztül mindvégig bizonyos mozgási lehetősége, közlekedési útja, sőt befolyása maradt. Ugyanennek a jelenségnek másik oldala, hogy míg a két rendszer azonos volt az egész baloldal felszámolásában és lehetőségeinek megsemmisítésében, ennek végrehajtása Németországban a polgári törvényesség teljes félretétele mellett nyílt és abszolút brutalitással, Olaszországban pedig a formai legalitást látszólag megtartó keretek között történt meg.

A két rendszer egyformán leszámolt a belső fasiszta ellenzékkel, azokkal, akik az úgynevezett fasiszta forradalmat, illetve a második forradalmat követelték, de míg ez Németországban egy csapásra, a legnagyobb kegyetlenséggel történt meg, addig ugyanez a folyamat Olaszországban hosszú időt követelt, valójában végigkísérte a rendszer egész élettartamát. A belső ellenzék elleni fellépés módszereiben és eredményeiben az olasz fasizmus messze elma-

radt a náciké mögött. Ennek másik oldala, hogy míg Németországban a fasiszta belső elméleti mozgás egy idő múltán nagyrészt megszűnt, addig Olaszországban mindvégig újabb és újabb áramlatok keletkeztek. Ezek sorában végül olyanok is, melyek a háború idején a baloldal közelébe és az ellenállás keretébe is eljutottak. Más kérdés, hogy az államhatalom Németországban sem vált teljesen homogénné, egységessé. Több párhuzamos, illetve egymást olykor keresztező hatalmi vonal érvényesült, aminek hatása még a háború elején is érzékelhető maradt. A centralizált SS-állam végeredményben csak a háború viszonyai között vált valósággá.

A polgári parlamentáris rendszer felszámolása Olaszországban huzamos időt, mintegy 5 évet vett igénybe. Németországban ezzel szemben ez a folyamat öt hónapon belül játszódott le. A fenti jegyeket összefoglalva: a fasizmus totális volta Németországban fenntartások nélkül, Olaszországban viszont több megkötéssel érvényesült.

Mindennek megvolt a kihatása az állam szerkezeti felépítésére és működésére. A nácizmus a belső erővonalak eltérései ellenére kifelé viszonylag gyorsan kiépítette az erőszakszervezeteken alapuló rendőrállamot. Ennek keretében az intézményesített terror alapot nyújtott arra, hogy az egyirányítású vezetés, amely fokozatosan egységbe olvasztotta a náci pártot és az állami adminisztrációt, szinte korlátlan lehetőséget nyerjen a hagyományokkal történő gyökeres és gyors szakításra, az improvizációra, valójában arra, hogy a politikai rendszert és intézményeket kényekedve szerint újjáalakítsa. Hamarosan elérhette, hogy a polgári államtípus modelljét felborítva, erőszakos hatalmi eszközökkel totális végrehajtó hatalmi apparátust hozzon létre. Megjegyzendő azonban, hogy ebben a keretben fennmaradt a múltból örökölt adminisztráció nem csekély része, melynek számos képviselője – sokszor szinte láthatatlan módon – a náci törekvéseket a maga területén bizo-

nyos mértékig korlátozta. Olaszországban viszont forma szerint az adottra épülés, a fejlődés folytonosságának lehető fenntartása, illetve az ennek bizonyítására irányuló törekvés nemcsak a folyamat elhúzódását idézte elő, de azt is, hogy az olasz fasizmus a parlamentarizmust nemcsak felszámolni akarta, de egyúttal helyettesíteni is, méghozzá egy általa magasabb szintűnek hirdetett formával. Ezt a formát egyfelől a korporatív szervezet keretében, másfelől a Fasiszta Nagytanácsban, mint a kormányt ellenőrző szervben próbálta megtalálni. Arra törekedett, hogy eljárásait az olasz nép valamennyi társadalmi osztálya egységesen támogassa. Éppen ezt az attitűdöt alátámasztandó, az állami erőszakszervezetet, melyre potenciálisan szintén támaszkodott, sohasem engedte olyan mértékben előtérbe kerülni, mint tette azt Hitler. Ezen az általános komplexumon belül egy további, de igen lényeges motívum, hogy az állami titkos vagy különleges rendőrség hatáskörét messze túlhaladó, teljesen specifikus befolyását és hatalmát végül az állami és társadalmi élet minden területére kiterjesztő alakulat az SS formájában kizárólag Németországban jött létre. Ennek mását Olaszországban nem lehet felfedezni. Ez a csoport nemcsak a lakosság, de a vezető réteg nagy részének politikai ellenőrzését is kezében tartotta, s ugyanakkor a szintén specifikus náci fajelmélet őrzője, megvalósítója és a „fajnemesítés" középpontja is lett. Egy másik fontos, sajátosan német meghatározottság, hogy minden törvényes forma felrúgásával már az első időkben létrehozta a bírói eljárás nélküli internálási rendszert. A németek tízezereit zárták koncentrációs táborokba, illetve a háború alatt különböző alsóbbrendűnek deklarált népek, köztük számbeli többségben zsidók millióit küldték halálba. További eltérés belső vonatkozásban a német és az olasz fasizmus között, hogy az előbbi a fajmegkülönböztetés terén intézményes alapokra helyezte a zsidóüldözést (nürnbergi törvények), ami az olasz fasizmustól hosszabb ideig idegen

maradt. A kevésbé brutális zsidóellenes intézkedéseket elsősorban német hatásra, 1938 után hozta meg.

Lényeges eltérés mutatkozik a két ország között – általános gazdasági és katonai potenciáljának, illetve a rendszer totalitásának megfelelően – az agresszió mérvében és módszereiben is. Az olasz fasizmus – saját korlátozott lehetőségei között – a status quo korrigálására, az új Római Birodalomnak az adott viszonyok között illuzionista módon túlméretezett, de mégis többé-kevésbé körülhatárolt újrateremtésére gondolt. Konkréten ez egy jelentősebb afrikai gyarmati befolyás mellett a Földközi-tenger keleti medencéjét, valamint a balkáni befolyást foglalta magába, lehetőségeket keresve a későbbiekben a Közel-Kelet irányában is. A hitleri Németország ezzel szemben a szó szoros értelmében a világ feletti uralom megszerzését tűzte ki célul. Nem a rendszer jellegét, hanem azon belül egymáshoz szabott meghatározottságukat fejezte ki a továbbiakban, hogy az erőviszonyokhoz mérten mindkét esetben illuzorikus törekvéseknek megfelelően az olasz fasizmus előbb vagy utóbb kénytelen volt a nácizmus előtt deferálni és saját célkitűzéseit amazoknak alárendelni. Elképzeléseit ugyanis csak így, a németek agressziójának sodrában látta megvalósíthatónak. E célok eltérése manifesztálódott kezdetben a két ország által alkalmazott diplomáciai módszerek, később pedig a hadviselés módjának eltéréseiben is. A náci diplomácia valójában szakítást jelentett minden korábbi diplomáciával. Szinte teljes egészében a blöffölés, a tervszerű félrevezetés „művészetévé" vált. Valódi céljainak és a háborús terveknek lelepleződése után viszont a hadviselés totális módszerét vezette be, ami lényegében véve a hadviselés valamennyi korlátját eltávolította mind a hadseregek, mind a civil lakosság kezelése szempontjából, mindenekelőtt Kelet-Európában.

A nácik hatalomra jutását követően, 1933–1934 folyamán, *Ausztriá*ban végbevitt diktatórikus fordulat a Doll-

fuss által vezetett Keresztényszocialista Párt és a *Heimwehr* koalícióján és kompromisszumán alapult. A diktatórikus fordulatot előzetes megegyezés és előkészítés után egy előre kitervelt provokáció segítségével valósították meg, amelyben a reguláris hadsereg erői mellett a Heimwehr alakulatai is nagy szerepet játszottak. Az 1934. februári bécsi napok – a baloldal és azon belül mindenekelőtt a legerősebb szociáldemokrata baloldal szétverése – lehetővé tették a parlament nélküli, ellenzék nélküli autoritárius állam megteremtését, de egyúttal megidézték a konkurrens, náci típusú fasizmust is. A fasiszta erők még ebben az évben, Németországgal a hátuk mögött, megkísérelték a kormány puccsszerű megdöntését és a hatalom kisajátítását. Minthogy a kísérlet kudarcot vallott, a kancellárcsere után is fennmaradt Ausztriában a Dollfuss által megalapozott rendszer, melyben a diktatúrát a konzervatív és az új jobboldal kompromisszuma biztosította, olyan módon azonban, hogy az első maradt az erősebb fél, sőt az évek során tovább erősödött, miközben a Heimwehr befolyása gyengült. Ez a rendszer lefelé zárttá vált, felfelé azonban sokkal kevésbé volt az. Az újreakció erőiből először többet engedett be a hatalomba, mint később Franco, a Heimwehr-fasizmus azonban maga is konzervatív volt, mindenesetre lényegesen konzervatívabb a Falangénál. Így egészében véve a rendszer is mérsékeltebb maradt, s tónusát illetően leginkább a portugál rendszerhez lett hasonló. Szerkezetileg mégis különbözött tőle annyiban, hogy szükség esetén rendelkezett egy „saját", számszerűleg jelentős és felfegyverzett mozgalommal, illetve milíciával. Az ausztriai fasizmus a konzervatív, azon belül a keresztényszocializmushoz húzó típust képviselte.

Bulgáriában a hazai történetírás álláspontja szerint olyan fasiszta diktatúra volt 1923-tól kezdődően uralmon, melynek vonásai, stabilitása, hatékonysága időről időre, szakaszonként jelentős módosulásokon ment át. Az első

módosulás már 1925-től mutatkozott, mikoris a baloldal feléledése, ami fokozatosan jelentkezett, végül odáig terjedt, hogy 1931 júniusában a parasztpártot, valamint a demokrata és liberális polgári pártokat tömörítő ún. Népi Blokk alakíthatott kormányt. Ez számos területen a politikai korlátozások felszámolását jelentette, noha a kormány konzervatív reakciós vonásokat mutatott. A politikai légkör enyhülése felfokozta viszont a jobboldali aktivitást is, de ezúttal a jobboldalnak nem alakult ki az az egysége, mint 1923-ban. Az akkor élre tolt Cankov most – jórészt a külföldi fasiszta előretörés hatására és a fasiszta pártalakulások mintáit követve – létrehozta a Nemzetiszocialista Mozgalom nevű fasiszta szervezetét. Feléledtek a jobboldali tiszti titkosszervezetek is, intrikák bonyolódtak az udvar köreiben. Újabb katonai puccsra került sor, ebben azonban ezúttal kizárólag a Katonai Szövetség vett részt, s a reakció új tábora, a Cankov-féle fasiszta mozgalom, ellenzékben maradt, pontosabban ellenzékbe szorult. A katonai diktatúra védelme alatt fellépő új kormányzat súlyos csapásokat mért a baloldali ellenzékre, de igyekezett félreállítani bizonyos titkosszervezeteket, illetve terrorista csoportokat is, így pl. a nagyhatalmú VMRO-t. Ugyanakkor külpolitikájában fokozott nyugati orientáció érvényesült. A fasiszta ellenzéket nem vonta be a kormányzásba. A diktatúrának azonban ez a típusa sem tudott stabilizálódni. Tömegbázisa nem volt, a középrétegek körében meglevő szűk tábora alig tette lehetővé a lakosság manipulálását. Újabb fordulatot hozott 1936-ban *Borisz cár* személyi diktatúrája. Az egymást váltó kormányok politikai ingadozása a továbbiakban is azt igazolta, hogy a rezsim nem gyökeresedett meg, a tömegbázist továbbra is nélkülözte, és nem tudta szétmorzsolni a baloldalt. Mindezzel kapcsolatban állt, hogy a második világháború vége felé, a bolgár kapitulációt megelőző utolsó kormányok ismét

enyhítettek a diktatórikus módszereken, és elkezdték a tapogatózást az átállás felé.

A diktatúra megingása elegendő volt arra, hogy a felszínről kiszorított, de szét nem vert baloldal ismét előtérbe kerüljön és kezdeményezőképességét megőrizve az események irányítójává váljon.

Diktatúrák keletkeztek 1934 folyamán *Észtországban és Lettországban* is, majd 1936-ban *Görögországban* zajlott le fordulat, melyet *Metaxas* tábornok neve fémjelzett. Az észt és lett puccs szinte teljesen azonos módon és alapokon játszódott le, mint a már ismertetett litvániai, azzal az eltéréssel, hogy Észtországban a számottevő Szabadságharcos fasiszta mozgalmat, Lettországban a kevésbé jelentős Perkonkrustot szétverték. E rendszerek bázisa, befolyása nem lett nagyobb, mint Litvániában. A balti diktatúrák egészében véve abban különböztek a balkánitól, hogy a hatalomnak a hadsereg mint a diktatúra támasza és fenntartója nagyobb stabilitást biztosított, s ugyanakkor ideológiájában számos fasiszta elem tűnt fel. A görög puccs a balkáni típushoz tartozott, azzal az eltéréssel, hogy itt a baloldali táborban egy valamivel számottevőbb polgári liberális csoporttal is számolni kellett. A fejlődés egyébként Görögországban a többi balkáni államhoz hasonlóan a királyi diktatúrához vezetett.

A háború kirobbanását megelőzően az utolsó nagy társadalmi erőpróbára a bal- és a jobboldal között *Spanyolországban* került sor. A fasiszta mozgalmak ismertetése során már rámutattunk arra, hogy a spanyol esetben valójában nem a fasiszta mozgalomból nőtt ki a népfront kormányával szembeni ellenforradalom, hanem a tiszti vezetéssel kirobbantott ellenforradalom keretébe tagozódott be sok más erővel együtt a még csak alakulóban levő Falange. A továbbiakban azonban éppen a Falange szervezeti és ideológiai alapja volt a leginkább alkalmas arra, hogy az egész ellenforradalmi tábor jelképeit, szimbólumait, ke-

reteit megadja. A katonai s az ehhez csatlakozó nagybirtokos, monarchista, egyházi stb. reakció itt kész formulákat és szervezeti egységeket kapott. A Falange rohamszerűen telítődött, de már nem azokból a társadalmi rétegekből, melyeket a fasiszta mozgalom szervezésekor szem előtt tartottak: a JONS eredeti kiindulása, mely még el akart jutni a munkásság szervezéséhez is, többé szóba sem jöhetett. De félre kellett tenni Primo de Rivera arisztokratizmusát, elittörekvéseit is. A Falange gyűjtőmedrévé vált a legkülönbözőbb eredetű reakciós elemeknek. Ez késztette a tiszti juntát és magát Francót is arra, hogy a Falangéval egyesüljön és létrehozza a Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista (Tradicionalista Spanyol Falanx és a Nemzeti Szindikalista Támadás Juntái, néha így is: Fet y Jons) nevű szervezetet.

Megkezdődött a széles koalíció érdekegyesítési folyamata, amit ebben az időben megkönnyített a köztársaság erőivel szemben érzett osztatlan gyűlölet, s a közös harci cél. Mindez azonban nem látszott elegendőnek a kibontakozó rendkívül széles munkás- és paraszti ellenállás leküzdésére. A katonai junta eredetileg egyszerű puccsra és kisebb szabású katonai felvonulásra számított. Hamarosan világossá vált azonban, hogy ehelyett hosszan tartó háborúra kell berendezkednie. Ráadásul a reakció erői, annak ellenére, hogy a hivatásos hadsereg tisztikarának jelentős része hozzá tartozott, rövidesen elégtelennek érezte saját erőit a győzelem kicsikarására. Ez a körülmény vezetett Németország és Olaszország intervenciójához, ami viszont a keletkezőben levő rendszer fasiszta jegyeit erősítette. Jóllehet a spanyol ellenforradalom belső társadalmi mozgás következtében tört ki, a francoista rezsim részben a fasiszta hatalmak katonai beavatkozásának eredményeként létesült. Köztudott, hogy a polgári demokratikus államok viszont nem nyújtottak számottevő támogatást a köztársasági erőknek,

hanem az ún. benemavatkozási politika jegyében végignézték, eltűrték azok széttiprását.

Midőn *Franco* 1939 márciusában bevonult Madridba és elkezdte az új államhatalom országos megszervezését, a reakció tábora mögött több mint félmillió halott hekatombája tornyosult. Az új hatalom valójában e tábor különböző erőinek kompromisszuma és koalíciója formájában szerveződött meg. A kormányzati tényezők soraiba vonták az újreakció erőit is, hozzátéve, hogy a túlélő Falange-vezetők egy része idomult a rendszerhez, más részüket viszont félreállították. A koalíció rendkívül széles volt, és számszerűleg sokkal erősebben domináltak benne a katonatiszti, a nagybirtokos, sőt távolabbról az egyházi tényezők is, mint a középréteg újreakciossága.

Ez az eredet és összetétel magától értetődően rányomta bélyegét a keletkező rendszerre. Sok közös vonást mutatott a magyarországi rendszer keletkezésével. Ugyancsak egy ellenforradalomból emelkedett ki, s ugyancsak a reakció széles egységére támaszkodott. Miután azonban az államforma kialakításában korlátozó nyomás nem, a fasiszta államok részéről viszont bátorító hatás annál inkább érezteti hatását, nem került sor az ellenforradalmi kegyetlenkedésekkel „kompromittált" személyek fokozatos háttérbe szorítására, sem a rendszer valódi jellegének parlamenti formátummal való takargatására. Bár a rendszer a kompromisszumok során itt is elsősorban a reakció konzervatív csapatai számára biztosította a vezető pozíciókat, a francoista rezsim lefelé zártabb lett, a baloldalnak még keretek közé szorított és limitált mozgást sem engedélyezett. A politikai elitben ugyan nem történt őrségváltás a középréteg javára, az erők egy bizonyos belső mozgása itt is érvényesülni tudott. Zártság, állami totalitarizmus szempontjából a francoizmus alatta maradt a német és az olasz mintának. A későbbiekben ez a tény jelentős mértékben hozzájárult a diktatúra „korcsosulásához", monarchiszti-

kus tendenciák fellépéséhez, belső ellenzéki vonalak felmerüléséhez stb.

A gazdasági válság által kiváltott második nemzetközi fasizálódási hullám során végeredményben Németországban, Ausztriában, Bulgáriában, Észtországban, Lettországban, Görögországban és Spanyolországban zajlott le diktatórikus fordulat még a háború kirobbanását megelőző időszakban. Ezek az események döntően belső fejlődés eredményeként, alapjában a belső társadalmi erők küzdelmének rezultánsaként mentek végbe, de Spanyolországban a kifejletet már nagymértékben elősegítette az olasz és a német katonai beavatkozás.

Az újonnan létesített diktatúrák közül újfajta hatalmi rendet és állami szisztémát eredményezett a németországi, az ausztriai és a spanyolországi fordulat, míg a többi a hagyományos reakció különféle csoportjainak nem kevésbé erőszakos, ám sokkal kevésbé stabil katonai vagy abszolutisztikus királyi diktatúráját termelte ki. Totális fasiszta diktatúra e fejlemények során Németországban szerveződött, míg az ausztriai és spanyolországi események a reakció szélesebb táborának politikai kompromisszuma és uralma keretében egy nyitottabb rendszert produkáltak.

A második világháború kirobbanása után a háború körülményei között döntő mértékben német, kisebb részben olasz nyomásra újfajta diktatúrák keletkeztek a bábállamok formájában. Ezek bázisát már nem a belső társadalmi fejlődés, hanem a német vagy olasz beavatkozás képezte, illetve létesítésük valójában a megszállás egy formáját jelentette.

Jóllehet még a háború kirobbanását megelőzően, de német katonai fellépés idézte elő Ausztriának a harmadik birodalomhoz való csatolását, és Ausztriában a korábbitól eltérő jellegű fasiszta berendezkedést. Az *anschluss* végrehajtásában ugyan a német kormány az osztrák nácik segítségére és közreműködésére támaszkodott, a fordulat kierő-

szakolására azonban ezek az erők nem voltak elegendőek. Seyss-Inquart és csoportja ugyan biztosította a németek számára a katonai bevonulás formális igazolásának lehetőségét, az anschluss mégis egyszerű katonai akció eredménye volt. Így érthető, hogy a fordulat után a birodalmi kormány nem fáradozott különösebben az osztrák náci mozgalom politikai igényeinek kielégítésén. Ausztria gyakorlatilag beolvadt a birodalmi apparátusba, melynek keretében közönséges Gau lett. A Heimwehr-fasiszták egyes elemei részei lettek ennek a rendszernek, mások viszont az ellenzék sorsára jutottak. Az ausztriai nácik közül azokat, akiket korábbi szolgálataik fejében a fasiszta kormány jutalmazni kívánt, másutt ültetett magas méltóságokba (a húszas évek osztrák náci vezetői közül viszont néhányat drasztikusan félreállítottak). Így például Seyss-Inquart később Norvégia kormányzója lett addig az ideig, amíg ott létre nem jött Quisling kollaboráns kormánya.

A németek *Csehszlovákia feldarabolásának,* majd megszállásának keresztülvitelekor is felhasználták a politikai nyomás, beférkőzés eszközét. Német diplomáciai sikerek, a náci pénzforrások játszottak szerepet, különösen 1936-tól kezdve, a Szudéta-vidéken kibontakozó német-náci mozgalom megerősödésében, melyet Henlein vezetett. Ennek a mozgalomnak oroszlánrésze volt abban, hogy Hitler 1938-ban a csehszlovák állammal szemben olyan érvekre hivatkozhatott, melyek a nyugati hatalmak szemében alapot képezhettek a vele folytatandó tárgyalásra. Mint ismert, a müncheni konferencia Csehszlovákia szétdarabolására vezetett, s a Szudéta-vidék a birodalom része lett. Ezek a fejlemények tovább erősítették a csehszlovák területen működő szélsőjobboldali mozgalmakat, mindenekelőtt a szlovák szeparatizmust.

Mint említettük, a szlovákiai autonomista-szeparatista törekvések szélsőjobboldali, konzervatív, vallásos színezetű áramlata számára elsősorban a nemzetközi fejlemények

tették lehetővé, hogy egyfelől segítőtársat véljen felfedezni a nemzeti függetlenség megteremtéséhez a nácizmusban, másfelől, hogy ezt saját belpolitikai elképzeléseiben is közelítse. Csehszlovákia megszállása, 1939. március 15. után e mozgalom segítségével tudtak a németek Szlovákiából olyan látszólag autonóm, a valóságban tőlük mindenben függő bábállamot teremteni, melynek kialakítása megpecsételte a csehszlovák állam darabokra bontását.

A Tiso-rendszer megőrzött számos konzervatív vonást, s átvett számosat a fasiszta államoktól, miközben antiszemita törekvéseiben saját előzményeit bontakoztatta ki, de ezúttal már végletesen barbár formákban. Az a tény, hogy megszervezett egy látszólagos parlamentarizmust, és ideológiájában a keresztényszocializmusra támaszkodott, a rendszert a bábállamok keretében a konzervatív típusú fasiszta rezsimek körébe utalja.

A háború kirobbanása után sajátos hatást váltott ki a német befolyás növekedése a középkelet-európai térségben. A fasiszta és németbarát elemek magától értetődően mindenütt előtérbe kerültek, ugyanakkor azonban távolodási folyamat is mutatkozott olyan korábban fasiszta vagy szélsőjobboldali rendszerek, illetve csoportok esetében, melyek külpolitikai okokból szembefordultak az egyoldalú vagy kizárólagos német orientációval. Előfordulhatott, hogy a status quo fenntartásában érdekelt államok, melyek megelőzően közeledtek Németországhoz, miután a láthatóvá vált tényleges náci törekvések kielégülésétől nem remélhettek magukra nézve előnyt, hátrányt viszont annál inkább, a döntés pillanatában a csatlakozás helyett a szembeszállást választották. Ez történt Lengyelország, majd – egy belső fordulat után – Jugoszlávia esetében.

Másként alakult a kép azokban az országokban, melyek valamilyen módon a németektől külpolitikai támogatást vagy védelmet vártak. Az előbbiek sorában az első helyen állt *Magyarország*, mely 1938-ban a müncheni egyezmény

következményeként megszállta Szlovákia déli sávját, 1939 márciusában, Csehszlovákia feldarabolásakor pedig Kárpát-Ukrajnát. A magyar rendszer a további „országgyarapításban" reménykedve elkötelezte magát Németország mellett és ezen bukásáig nem változtatott. Nem lehet azt állítani, hogy e tények lényeges változást hoztak volna a magyar politikai struktúrában. A rendszer belső szerkezete nem vált zártabbá, berendezkedése nem lett totálisabb, mint volt. Fasiszta karakterisztikuma a korábbiaknál erőteljesebben elsősorban mégis azáltal domborodott ki, hogy német nyomásra, de meglehetősen szívesen, 1938-tól kezdve sorra vezette be a zsidótörvényeket. Az első nagy antiszemita hullám 1920-ban a numerus clausus törvény meghozatalában nyert intézményes kifejezést, majd ezt követően jelentősen lecsillapult. Most a lappangó antiszemitizmust felszínre juttatták, legalizálták és társadalmilag általánosították. Mindez az ország német megszállása után alapul szolgált a szervezett emberirtáshoz. Ez a korszak egyúttal azt is mutatta, hogy az ideológiai manipulálás, a területi revízióra irányuló demagógia, a bolsevizmustól való félelem felkeltése, az antiszemitizmus elterjesztése a magyar lakosság jelentős részében viszonylag eredményessé vált. A közvélemény nem kívánt ugyan aktív háborús politikát, a revíziót azonban üdvözölte. Nem követelt zsidóellenes akciókat, de nem is szegült szembe a zsidóellenes intézkedésekkel. Ha viszonylag kevesen siettek a kormány segítségére a zsidóellenes akciók végrehajtásában, kevesen voltak azok is, akik az üldözötteknek nyújtottak támogatást.

Különleges hatást gyakorolt a német előrenyomulás *Romániában.* Az alkotmányos monarchia és a hivatalosan képviselt liberalizmus az 1920-as években szintén nélkülözte a polgári és a középpolgári rétegeket, a bázist. Ezért a valóságban a rendszer megmaradt egy kicsiny gazdasági és politikai vezető réteg vagy klikk uralmának, melyen a

parlamentarizmus inkább csak dekorum volt, mint működő politikai erő. Mögötte korrupció és udvari intrikák dúltak. A labilitást fokozták a nemzeti, a nemzetiségi ellentétek. Erre a helyzetre súlyosult a harmincas években egyre növekvő külpolitikai fenyegetés, amely ellen Romániának, minden igyekezete ellenére sem sikerült hathatósnak ígérkező védelmet találnia. Így azután már a harmincas évek elejétől emelkedett a németbarátságot szorgalmazó elemek száma, ami a francia orientációt képviselő Titulescu 1936-ban történt eltávolítása után csak növekedett. Az anschluss, München és főként a magyar igényeknek tett német kedvezések a politikai körök jelentős részében azt a meggyőződést érlelték meg, hogy Románia a német nyomással szemben elsősorban magában Németországban találhat védelmet. Így indult meg a magyar–román versenyfutás a nácik kegyeiért. Ez természetesen nem jelentette, hogy Romániában e politikának ne maradtak volna ellenzői.

A romániai belső helyzet az 1940. augusztus 30-i ún. második bécsi döntés által vált válságossá, mely Erdélynek mintegy felét Magyarországhoz csatolta.

A belpolitikai labilitás leküzdésének, valamint a további tárgyalási feltételek javításának igénye vezetett az 1940 szeptemberi államcsínyhez. Ennek során a németbarát vonalat képviselő katonai réteg jutott német segítséggel uralomra, mely ugyancsak a nácik kívánságának engedve bevonta a hatalomba a Vasgárdát. Együttes erővel állították félre a korábbi politikai vezető garnitúrát, s alakítottak ki egy olyan kormányzatot, melyben a katonatiszti reakció egy része és az újreakciót képviselő Vasgárda osztozott a hatalmon. Ez az összefogás azonban nem egy előzetes kompromisszumon, hanem egy gyorsan támadt helyzet gyors megoldást kívánó voltán és a német nyomáson alapult. A Vasgárda nem hajtotta végre programjának olyas-

fajta átértékelését, mint ami Németországban és Olaszországban, s részben Spanyolországban is bekövetkezett. Valójában tehát nem tette magát a reakció többi rétegei számára politikailag elfogadhatóvá. Továbbra is élt forradalminak látszó demagógiájával, felforgató anarchista-terrorisztikus módszereivel, és szemmel láthatóan a hatalom teljes kisajátítására törekedett. Így szinte azonnal a legélesebb rivalizálás vette kezdetét az Antonescu által képviselt katonai csoport és Horia Sima vasgárdistái között. Ebben a vetélkedésben végeredményben a náci szervek közötti hosszas vita után a németek mondták ki a döntő szót. A nácizmusnak inkább szüksége volt egy konszolidációra törekvő katonai diktatúrára, mintsem a Vasgárda „radikális", de bizonytalan kimenetelű fasizálási kísérletére. Antonescu tehát szabad kezet kapott a Vasgárda elleni fellépésre, amit a legvéresebb kegyetlenséggel végre is hajtott. A vasgárdisták egy része úgy menekült meg, hogy a németek mint utolsó politikai tartalékot védőőrizetbe vették, és kiszállították őket Németországba.

Ezen a módon 1941 elején Romániában kialakult egy új diktatúra, amelyben azonban az új reakció végül nem kapott helyet. A nácibarát diktatúra valójában csak a reakció hagyományos elemeit tudta maga mögé állítani. Tömegbázist nem volt képes teremteni, ideológiai befolyása a lakosságra csekély maradt, a baloldal erőit elhallgattatta, de felmorzsolni nem tudta. Ennek következményei a román fejlődés javára majd erőteljesen jelentkeztek, midőn 1944-ben út nyílhatott a németellenes és a baloldali erők tevékenysége számára, s midőn a konzervatív reakciónak egy része is támogatta a háború felszámolásának és Románia átállásának programját.

A háború tartama alatt a Vasgárda maradék erői nagy részben Németországba menekültek, és a német hadsereg keretében vettek részt a háborúban. Románia helyzete hasonlított a megszállt államok helyzetéhez, mivel politikai

fejlődését elsősorban a német nyomás, illetve befolyás szabta meg. Eltért azonban abban a nem jelentéktelen körülményben, hogy formai függetlensége a német csapatok ott-tartózkodása ellenére az egész időszakban fennmaradt.

Jugoszlávia megszállása után szerb területen a nácik nem találtak egy bábállam kialakításához megfelelő fasiszta vagy szélsőjobboldali politikai csoportot. Ezzel szemben Horvátországban rendelkezésre állt az Usztasa szervezet.

Jugoszlávia megszállás utáni rendjének kialakításában a német érdek mellett a olasz kormány szempontjai is szerepet kaptak. Míg Jugoszlávia egyéb részei közvetlen megszállás alá kerültek, *Horvátországban* az 1929-ben alakult Usztasa vezetője, Ante *Pavelić* kapott – főleg olasz kívánságra, de elnyerte a németek bizalmát is – megbízatást arra, hogy egy látszólag független, elsősorban Németországtól függő bábállamot létesítsen. A horvát bábállam kiindulásában annyiban hasonlított a szlovák formátumhoz, hogy elvileg szintén korábban, egy erősebb nemzetiség által irányított állami keretből elkívánkozó, önállóságra törekvő, lényegében véve kisebbségi sorsot szenvedő nemzet szeparatizmusára igyekezett támaszkodni. De jelentős mértékben el is tért attól, amennyiben a szlovák államban teret és szerepet kaptak a konzervatív klerikális politikusok, s ez nyomot hagyott az egész rendszer jellegén, míg Horvátországban az újreakciót képviselő usztasa kormányzat kifejezetten a náci példát másolta le, és ezen az alapon a legszélsőségesebb terrort alkalmazta.

Amennyiben a németek megfelelő feltételeket találtak a nyugat-európai megszállt övezetekben, az őket támogató és kiszolgáló belső erők segítségével bábállamokat kreáltak. Ez olyan esetekben történt, midőn egy korábbi fasiszta mozgalom vagy egy jobboldali csoport garanciát látszott nyújtani a német érdekek kielégítésére.

Ez történt *Norvégiában*, ahol a német erők partraszállásakor a már hosszabb ideje szervezkedő Vidkun *Quisling*

önmagát kormányfővé deklarálta, s bár uralmának elismertetését a németeknél ekkor nem tudta biztosítani, mozgalmának a megszállás körülményei között történt felfejlesztése után, illetve alapján 1942-ben mégis elérte, hogy a németek hozzájáruljanak miniszterelnöki kinevezéséhez. Ebben a státusban Quisling szereplése azt az illúziót volt hivatott felkelteni és táplálni, hogy Norvégia megőrizte szuverenitásának jelentős attributumait, és hogy saját elhatározásából támogatja a harmadik birodalom háborúját.

Míg Qusiling egy kifejezetten fasiszta szervezetet tudott a háta mögött, és kormánya ennek megfelelően a náci típusú állami berendezkedés mintáját követte, addig *Franciaország* egyelőre meg nem szállt déli övezetében, az ún. szabad zónában létrejött *Pétain*-féle vichyi kormány a szélsőjobboldal széles köreit fogta össze, melyek közös vonása a németekkel való kollaborációs politika volt. Ebben a „koalícióban" a francia hadsereg vezetőinek nem jelentéktelen részétől a konzervatív jobboldali pártok és szervezetek vezető rétegein, a nagytőke különféle pártokban megoszló németbarát szárnyán és a korábbi, más, hagyományos jobboldali csoportokon át a kifejezetten fasiszta pártokig (Déat-féle RNP, Doriot-féle PPF) számos árnyalat részt vett. A sokszínű rendszer egészében véve kielégítően ellátta a német politika támogatását. A vichyista rezsim alapjában véve megmaradt konzervatív jobboldali németbarát rendszernek anélkül, hogy egyes fasiszta jegyek felvétele mellett szerkezetileg fasisztává vált volna.

A háború második szakaszának kezdete, a Szovjetunió náci megtámadása után Finnországban is döntő fordulat ment végbe. Az 1930-as évek elejétől megfigyelhető általános jobboldali, s ezen belül fasiszta előnyomulás, valamint az ebben észlelhető ingadozások után egy olyan katonai erőkre támaszkodó és elsősorban a német szövetségben vívott szovjetellenes háború céljait szolgáló diktatúra jött létre, mely mindenekelőtt a már korábban keletkezett

fasiszta mozgalomra (IKL) támaszkodott, s melyet Mannerheim tábornok kormányelnöki tiszte fémjelzett.

Midőn a német katonai vereségek sűrűsödtek, illetve bizonyossá vált a hitlerista rezsim végső veresége, s ennek következtében a fennálló fasiszta rendszerek belső összeomlása előrehaladt stádiumba jutott, sor került olyan kísérletekre is, melyek az adott rendszereken belül egy szűk, szélsőséges, a német érdekekhez feltételek nélkül és egzisztenciálisan kapcsolódó erőkkel újabb, bár csonka állami formátumokat alakítottak ki. Ilyen folyamat játszódott le Olaszországban, midőn a fasiszta rezsimet vezető erők kisebbsége, Mussolinival az élen, német segítséggel létrehozta az úgynevezett *Salòi Köztársaságot*. Ez egyfelől visszatérést jelentett mind belső programjában, mind személyi összetételében az olasz fasizmus korai szakaszához, másfelől viszont funkciója a német háborús érdekek kiszolgálására korlátozódott.

Formailag ugyan eltért, de tartalmában és szerepében megegyezett az olasz rendszerrel a magyarországi *Szálasi-rendszer*. Ennek beiktatására akkor került sor, amikor a magyar Horthy-rezsim fő erői nemcsak kénytelenek voltak belátni a háborús vereséget, de annak a reménye is megszűnt számukra, hogy az angolszász hatalmak előtt tegyék le a fegyvert és ezáltal próbálják a rendszer átmentését biztosítani. Emiatt a rendszer a felbomlás olyan stádiumába jutott, hogy Horthy kísérletét a kétoldalú megadásra és a háborúból való kiválásra magának a rendszernek korábbi bázisai és pillérei sem támogatták. Ez lehetővé tette, hogy a németek a legszélsőbb és mindenre elszánt, hatalomra törekvő kalandor fasiszta csoportot, Szálasit és nyilasait emeljék az akkor már a rezsim szempontjából egyre csökkenő területű ország élére. Szálasi a korábbinál egyértelműbb totális fasiszta jellegű berendezkedés megvalósításához fogott. A hadihelyzet következtében, a szovjet csa-

patok előrenyomulása miatt azonban programjának megvalósítására, a nyilas államszervezet következetes kiépítésére nem maradt ideje. A hitlerista rendszerre jellemző korlátlan terrort azonban a még rendelkezésére álló területen kifejlesztette. A Szálasi-rendszer – eltérően a korábbi konzervatív fasiszta államtól – a maga csonkaságában a náci modellt mintázta és a radikális fasiszta típust testesítette meg.

A második világháború befejezése, a német fasizmus és vele együtt valamennyi háborús szövetségesének és a megszállt területeken létesített bábkormányoknak összeomlása Európában véget vetett a fasizmus uralmának, a háború által érintett országokban lényegében véve minden fasiszta párt, mozgalom és szervezkedés felszámolásához vezetett. Ezt, a fasiszta erők belső felbomlása mellett elsősorban a nemzetközi erőviszonyok alakulása, a szövetségesek győzelme s ezen belül a Szovjetunió megerősödése eredményezte. Érintetlenül maradt viszont a spanyol és a portugál rendszer, melyek a háborúban nem vettek részt, a fasizmus nemzetközi erejének megtörése és az erőviszonyok átalakulása azonban az idő múltával elszigetelődésükhöz vezetett, majd ez az új helyzet a rendszer fokozatos átszíneződése irányában hatott. (Portugáliában a salazari rezsimet követő Caetano-rendszer sorsát ezután 1974-ben megpecsételte, hogy a hadsereg, mely a fasizmus számára utat nyitott, s amely mindvégig a legfontosabb tartóoszlopa maradt, támogatását megvonta tőle. Időközben a hadseregben lényegi, a történész által részleteiben egyelőre nem követhető belső változásnak kellett végbemennie. A portugál hadsereg, mely ott állt a rendszer születésénél és halálánál, a fasiszta rezsim sírásójává változott.)

A háború idején megszervezett fasiszta típusú államok nem mérvadóak a fasiszta típus vizsgálata szempontjából, mivel keletkezésükben elsősorban külső erő játszott szerepet és e külső erő érdekei, további befolyása berendezke-

désüket és számos vonásukat meghatározta. Ennek ellenére sem lehet véletlennek tekinteni, hogy ilyen bábalakulatok csak bizonyos helyeken keletkeztek, míg másutt a nácik lemondtak létesítésükről és az igazgatás más formáit választották. Az sem lehet puszta véletlen, hogy a bábállam milyen karaktert öltött, radikalizálódott vagy jelentős konzervatív vonásokat őrzött meg.

Szemmel láthatóan a nácik minden esetben a jobboldal olyan csoportjaira igyekeztek támaszkodni, melyek garanciát nyújtottak egyfelől az együttműködés zavartalan biztosítására, másfelől, amelyek az országban befolyással, bizonyos hatékonysággal rendelkeztek, s alkalmasnak látszottak a konszolidált állapotok fenntartására. Azok a fasiszta szervezkedések, pártocskák, melyek a háború idején is megőrizték radikalizmusuk egy részét, a belső társadalmi „átalakulás" szempontjából kevéssé jöhettek számításba, minthogy a háború érdekeinek megfelelően a náciknak mindenekelőtt a nagyipar, általában véve a nagytőke, továbbá a katonai tényezők lehető legmesszebbmenő kollaborációját kellett biztosítaniuk. Gyanakodva szemlélték azokat a fasiszta csoportosulásokat is, melyek messzemenő nacionalista célokat tűztek maguk elé és a német orientációval éppen azok elérését akarták biztosítani. Óvakodtak attól is, hogy nemzetiségi jellegű fasiszta pártot emeljenek egy egész ország élére, ha egyébként az állami egységet nem kívánták megbontani.

A fenti okok játszottak szerepet abban, hogy a németek nem karolták fel és nem tették egy bábállam élére a francia Déat- és Doriot-féle csoportot. A Vasgárda anarchisztikus fasiszta elképzeléseivel szemben számukra jobban megfelelt egy katonai diktatúra, s a már hagyományokkal, bizonyos befolyással is rendelkező konzervatív színezetű Horthy-rezsim biztonságosabbnak látszott a szemükben, mint egy bizonytalan kimenetelű, a magyar gazdasági vezető ré-

tegek számára nem kívánatos Szálasi valamiféle további fasizálási kísérlete. Az utóbbinak fasiszta öntudatára támaszkodó függetlenségi allűrjei szintén zavaróan hatottak. Végül is csak akkor folyamodtak Szálasihoz, amidőn már semmi más megoldás nem kínálkozott. Nem támaszkodtak a németek Degrelle-re sem, bár ennek lehetősége felmerült. Hitler végül elállt ettől a gondolattól, valószínűleg két okból. Egyrészt Degrelle kiemelése által nem akarta elveszteni a flamand területeken egyébként remélhető támogatókat, másrészt mert a német körök Degrelle-t és a rexistákat német szempontból nem tartották eléggé megbízhatóknak.

A bábállamok közül a norvég Quisling-formátum, a horvát usztasa állam és a kérészéletű Szálasi-rezsim, valamint a Salòi Köztársaság támaszkodott tisztán, illetve zömében fasiszta erőkre. Nem véletlen, hogy közülük éppen a horvát állam közelítette meg a legjobban a náci rendőrállam típusát, s az értelmetlen terrorizmus tekintetében talán még felül is múlta. Jellegében egy lényeges vonásban eltért azonban a náci modelltől. A horvát usztasák ugyanis szorosan együttműködtek a helyi egyházi szervezetekkel és szerzetesrendekkel, ami a német egyházakról nem mondható el. A horvát papság, több esetben az alsó papság is, a pravoszláv szerb egyházzal fennálló ellentétei miatt fokozottan hajlott arra, hogy a horvát állami szervezet támaszául, segítőtársául szegődjön.

Erősen kifejlesztette az állami rend fasizálását Quisling is. Az apparátus azonban itt sosem ért el olyan teljhatalmat, mint akár a nagy minták, akár éppen Horvátország esetében.

Az összeomlás szakaszában létesített Salòi Köztársaság és a német segítséggel létesített Szálasi-uralom csonkán-bénán ugyan, de jellegében mégis a tiszta fasiszta államiság körébe tartozott, s a totális típust mintázta.

Ezzel szemben a szlovákiai Tiso-rendszer, s még inkább

a franciaországi vichyi kormány konzervatív maradt, s bár megvalósította az együttműködést, sosem vált a németek olyan gátlástalan és feltétlen kiszolgálójává, mint Quisling, Pavelić vagy Szálasi.

2. Osztály-meghatározottságuk

Eddigi fejtegetéseink során megállapíthattuk, hogy a fasiszta mozgalmak társadalmi bázisukat tekintve elsősorban az egzisztenciálisan bizonytalan középrétegek különféle csoportjainak politikai szervezeteiként jelentkeztek. Tömörülhettek azonban bennük valamennyi osztálynak korábbi osztály-meghatározottságaiból kidobott elemei, amelyek részben gyakorlatilag útban voltak a középrétegek felé. E mozgalmakat kisebb vagy nagyobb mértékben a gazdaságilag vezető osztályok finanszírozták. A mozgalmak közül azok tudtak eljutni a hatalomig, melyeknek sikerült az uralkodó csoportok döntő osztagait maguk mellé állítaniuk, illetve azok politikai képviselőivel valamiféle kompromisszumra lépniük.

Azt is láttuk viszont, hogy keletkezett fasiszta diktatúra anélkül, hogy létrejöttét számottevő fasiszta tömegmozgalom előzte volna meg. Olyan fasiszta diktatúra, mely a korábban kibontakozott fasiszta mozgalomra épült, mindössze kettő ismert: a német és az olasz. A spanyol és a magyar az összreakció ellenforradalmaként valósult meg, melyben a fasiszta mozgalom emberei alárendelt szerepet kaptak (az eredmény azonban, mint láthattuk, eltérő volt). Portugáliában egy katonai puccs nyitott utat a fasiszta csoportnak, mely az állam fasizálását gyorsan végrehajtotta, míg Lengyelországban maga a katonai diktatúra fejlődött – lassan és mindvégig lazább keretek között – eb-

ben az irányban. Ausztriában az egyik fasiszta mozgalom – a Heimwehr – vezetői a megelőző parlamenti keretekben hatalmon volt keresztényszocialistákkal teljes egyetértésben, velük együttműködve és az utóbbiak erőfölénye mellett hajtották végre a fasiszta fordulatot. Az új típusú reakció középréteg-meghatározottságú, fasiszta eszméket valló csoportja azonban mindegyik esetben bekerült a hatalomba.

Ezért azt hisszük, hogy arra a kérdésre, vajon fasiszta rendszer keletkezhet-e fasiszta tömegmozgalom nélkül, igennel lehet válaszolni. Nem lehetséges fasiszta rendszer keletkezése tömegmozgalom nélkül parlamentáris úton, de lehetséges polgárháború esetében, lehetséges abban az esetben, ha a politizáló hadsereg ezt megalapozza, sőt – amint Ausztria példája mutatja – abban az esetben is, ha az uralmon levő politikai csoport olyan bel- és külpolitikai krízisbe jut, hogy a fasiszták segítségét maga igényli. (Nem feltétlen törvény tehát az sem, hogy a korábbi politikai elit a fasisztákkal szemben ellenállást fejt ki.)

Az elmondottakból következik, hogy a fasizmus által érintett övezetben a *fasiszta mozgalomra támaszkodó és parlamentáris úton keletkezett fasizmus az övezet két gazdaságilag legfejlettebb államában alakulhatott ki. Egyúttal ezek a rendszerek váltak totálisakká,* s a „legmodernebbekké" a fasiszta diktatúrák körében. Ezt több okból is logikusnak, sőt törvényszerűnek lehet tekinteni. Elsősorban itt voltak számszerűen a legnagyobbak azok a baloldali erők, melyekkel a fasizmus szállt szembe. Ugyancsak itt alakult ki a legnagyobb mértékben az a városi középréteg, melynek léte elengedhetetlen a fasiszta tömegmozgalom kifejlesztéséhez, s ugyanakkor ezekben az országokban létezett a leginkább megalapozott parlamentarizmus, s a leginkább széles demokratikus vagy liberális közvélemény, mely két utóbbi, valamint az erős munkásbaloldal szétzúzása megkövetelte, hogy az új rendszer a lehető legradikálisabb, s

egyúttal a lehető legdrasztikusabb eszközökkel rendelkezzen.

Minél lejjebb haladunk ebben az övezetben az egyes országok fejlettségi szintjének skálaján, annál kisebb az objektív lehetőség a tömegmozgalom támogató táborának kiterjesztésére, ugyanakkor a demokratizálás annál kevésbé áll fenn, annál kevésbé kell ezeket, illetve egy valóságos parlamentarizmust felszámolni. Annál kevésbé szükséges és lehetséges tehát, hogy a fasizmus radikális és modern legyen, s annál inkább megvan a mód és a lehetőség arra, hogy a konzervatív elemekkel ne csak megférjen, de összefonódjon. Ezekben az országokban a váltás is a nekik megfelelő formában és szinten történik; nem a parlamenti erőviszonyok síkján dől el (ehhez nincs sem hagyomány, sem lehetőség), hanem puccs vagy ellenforradalom idézi elő.

Ez a változat is feltételezi azonban a tőkés fejlődés bizonyos szintjét. Pontosan azt a szintet, melyen az iparosodottság foka már létrehozhat egy olyan városi középelemet, mely mint új politikai erő, méghozzá mint a fasizmust hordozó új politikai erő jelentőségre juthat. Ennek kialakulása nélkül ugyanis a reakció fasiszta típusú megújulásáról nem lehet beszélni, s az így végbemenő reakciós fordulatok nélkülözni fogják azt a személyileg, szerkezetileg, módszertanilag új és a korábbi reakcióhoz képest hatékonyabb elemet, melynek alapján újfajta, azaz fasiszta diktatúrának lehetne őket tekinteni. Ugyanakkor az iparosodottság szintje e helyeken kialakít egy relatíve számottevő munkásságot, mely már elég erős ahhoz, hogy az uralkodó osztályok félelmét kiváltsa.

Valamennyi fasiszta diktatúra az uralkodó osztályokat képviselő korábbi politikai elit egy része és az új, fasiszta vezető réteg kompromisszumaként, s többnyire koalíciójaként keletkezett. Ez a koalíció különféle színezetű volt aszerint, hogy az új diktatúra milyen politikai rendszert váltott fel, illetve aszerint, hogy a megdöntött rendszerrel

szemben a harcot milyen elemekkel vívta közösen. Sehol sem létesült azonban újfajta diktatúra a gazdaságilag uralkodó csoportok döntő tényezőinek hozzájárulása és jóváhagyása nélkül.

Különféle kombinációk adódtak abból, hogy a gazdasági vezető rétegek egyes csoportjai miként fogadták el a fasizmus uralomra juttatásának gondolatát. Ott, ahol a nagybirtokosság szám szerint erős volt, vagy éppen a többséget alkotta, lehető volt, hogy e csoport a fasizmus támogatásában és uralomra juttatásában aktívabb szerepet játsszon, mint a gazdasági elit egyéb csoportjai: az ipari, a kereskedelmi, illetve a banktőke.

Bár már több összefüggésben érintettük a birtokosság szerepét a fasizmus támogatásában és keletkezésében, ezúttal a kérdés társadalmi oldaláról nézve mégis hangsúlyozni szeretnénk, hogy a feudális eredetű földbirtokos elem ebben minden esetben jelentős szerepet töltött be, míg a finánctőke, illetve egyáltalán a nagytőke döntő jelentősége néhány esetben, a fasizálódó államok iparilag legfejlettebbjei esetében állapítható meg. Az új diktatúra kizárólag olyan államokban alakult ki, melyekben fennállt a csak nagyon kevéssé modernizálódott nagybirtokrendszer, s ahol a tőkés fejlődés előrehaladása éppen a volt birtokos elemek jelentős részének felmorzsolása útján duzzasztotta fel arányaiban túlzott és a társadalom reális szükségleteit tekintve felesleges mértékben a középrétegeket. Ezzel szemben azokban az államokban, ahol a középréteg gyors feltöltődése azért következett be, mert az idegen uralom megszűnésével vákuum keletkezett, és ebbe a vákuumba az uralkodó osztályok csonkultsága folytán tömegesen léphettek be parasztok, de ahol az új középréteg politikai hatalomra törekvő fasiszta elemei ugyancsak a fenti okokból szám szerint többnyire csekélyek maradtak s ugyanakkor nem vagy csak nagyon kevéssé volt módjuk arra,

hogy egy feudális konzervatív reakcióhoz kapcsolódjanak, a fasizmus egyetlen esetben sem volt sikeres.

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a fasizmus jelensége szorosan kapcsolódott a nagybirtok típusú feudális túléléshez, illetve az átmentett régi társadalmi keretek gyors bomlásához. Ez a meghatározottság azonban a tőkés fejlődés kibontakozásának útját járó országokban nem elegendő a fasizmus rendszerének megteremtéséhez. Noha a fasizmus minden vonatkozásában szorosan kapcsolódik a konzervatív reakcióhoz, az ahhoz képest történő modernizálódását mégis az biztosítja, hogy többé vagy kevésbé a nagytőkés csoport eszközeként jelenik meg a gazdasági konstrukció további kapitalizálása, az ipari potenciál kiterjesztése, végső fokon a feudális elem felszámolása útján. Keletkezésében elengedhetetlen a tőkés szektor vezető magjának támogatása, egyetértése vagy legalább toleranciája, belenyugvása.

A fasiszta rendszer esetében tehát paradox társadalmi képletről van szó. Ez, mint újreakció erősen tapad a konzervatív reakciós társadalmi erőkhöz, a kialakult tőkés gazdasági szerkezet következményeként azonban a nagytőke adott súlyának megfelelő mértékben útjának szabaddá tétele ez utóbbitól válik függővé. Miután a fasizmus legfőbb célja az expanzió megvalósítása, ez pedig gyakorlatilag elképzelhetetlen a hadipotenciál, az ipar fejlesztése nélkül, bármit hirdettek is képviselői a korábbiakban, ez a program mindenképpen elsősorban a finánctőkének és általában a nagytőkének kedvez. Kevésbé függ szándékaitól, mint az objektív viszonyoktól, hogy a fasizmus ezt az igényt mennyire tudja teljesíteni. A rendszer jellegét, dinamizmusának mérvét, a gazdasági és a katonai fejlesztésére irányuló terveinek megvalósíthatóságát jelentős mértékben éppen az szabja meg, hogy e két réteg ereje, súlya miként viszonyul egymáshoz.

A vezető társadalmi csoportok oldaláról szemlélve a fa-

sizmus rendszerének jellegét, a kialakuló képből az következik, hogy minél erősebb a fasizmus keletkezésében a nagytőke szerepe és minél inkább kifejezheti a fasizmus ennek érdekeit, a rendszer gazdaságilag annál dinamikusabb, politikailag kifejlettebb, s a fasizmusnak mint modern reakcióformának annál tökéletesebb kifejeződése lesz. Ellenkezőleg: minél inkább megőrzik benne jelentőségüket a túlélő feudális eredetű gazdasági csoportok, a hozzájuk kapcsolódó konzervatív politikai és társadalmi intézmények, a fasizmust képviselő csoport, mely a hatalomba eljut, céljai megvalósításában annál inkább lefékeződik, a rendszer gazdaságilag megbénul, politikailag pedig lényegesen konzervatívabb jelleget ölt.

A fasiszta rendszer megteremtésében a nagybirtokos csoportnak a német–olasz modellben is nagy szerepe volt. Tömegeiben mindkét esetben a nagybirtok karolta fel elsőként a fasizmus ügyét. Míg azonban Németországban és Olaszországban a fasiszta hatalom kialakulásához elengedhetetlen volt a nagytőke zömének jóváhagyása, a fejletlenebb országokban az utóbbi nem játszott ilyen domináns szerepet. Sőt megtörténhetett, hogy a fasiszta csoport a finánctőke és egészében véve a nagytőke képviselői jelentős részének érzelmei, sőt kívánsága ellenére került be a hatalomba. Magyarországon például, ahol egy olyan politikai rendszer, mely létét pogromszerű antiszemitizmussal kezdte, törvényhozásilag a numerus claususszal folytatta, majd belső fejlődés útján eljutott a Gömbös-kormányhoz, csak azért volt lehetséges, mert a zömében zsidó nagytőke, mely ugyan gazdaságilag már meghatározó tényező volt, mégsem lett teljesen predomináns, a társadalmi és politikai életben pedig különösen nem vált azzá. Ez a csoport a rendszer fasizálását nem akarta, hanem csak eltűrte, s úgy tűnik, hogy a tűrés csak bizonyos határokig volt érvényes. A magyarországi nagytőke eme jellegének bizonyára szerepe volt abban, hogy a magyar ellenforradalmi rendszer so-

sem jutott el a totalitásig. Politikai képviseletét azonban a birtokosság látta el, s attól sem elszakadni, sem vele szembekerülni nem volt tanácsos. Annál kevésbé, mert a magyar polgári demokratikus kísérlet kudarccal végződött, a Tanácsköztársaság pedig, mint a munkásbaloldal alternatívája fenyegette a tőkéselemeket, s ez fokozottan a nagybirtokkal való politikai szövetség fenntartása mellett szólt. Így, midőn a városi nagytőke a birtokosokból kikerülő politikai csoportot támogatta, akarva-akaratlanul közvetve támogatta az utóbbival együttműködő fasiszta csoportokat, s midőn finanszírozta a birtokosság által szervezett politikai akciókat, a valóságban egyúttal finanszírozott egy sor fasiszta jellegű csoportot is. Konkrétan a húszas években ez többek között úgy valósult meg, hogy a nagytőke adózott a kormánynak a revíziós, irredenta mozgalmak szervezése céljából, míg a kormány a maga részéről az erre felhasznált, zömében fasiszta szervezetekhez és csoportokhoz juttatta ezeket az összegeket, illetve bevonta őket az ilyen természetű akciókba. (A harmincas évek második felében – elsősorban Szálasi Nyilaskeresztes Pártja esetében – a finanszírozás már elsősorban külföldi, főként német forrásokból történt – emellett egyes magyar földbirtokosok, középtőkések is juttattak alkalmilag bizonyos összegeket a nyilasoknak.)

A fasizmus tehát minden esetben úgy jutott hatalomra, hogy az uralkodó osztályok döntő csoportjai választották politikai képviselőjükké, lett légyen ez a csoport elsősorban a városi nagytőke vagy elsősorban a földbirtok, illetve mind a kettő. Egyes esetekben a fent jellemzett koalíció az uralkodó csoportok korábbi és újabb képviselői között eleve az utóbbiak fölénye mellett, más esetekben viszont kiegyenlítettebben létesült.

A továbbiakban kettős belső, belpolitikai mozgás következett be. A háttérben *harc folyt az új vezető réteg és a gazdasági vezető csoportok között.* Az előbbiek részéről

azzal a céllal, hogy meggyőzéssel és erőszakkal elérjék egyetlen *kizárólagos politikai képviselőként történő elismerésüket*. Ez a harc a felszínen a *különféle politikai csoportok küzdelmeként* jelentkezett. Az új diktatúrák ebből a szempontból is három csoportba sorolhatók.

Kezdjük az utolsó csoporttal. Itt is megfigyelhető a politikai hatalom fokozott függetlenedése a gazdasági tényezőktől, valamint a társadalmi ellenőrzéstől. Miután mind Lengyelországban, mind Magyarországon lényegében véve kiiktatták azt a lehetőséget, hogy a gazdasági szféra érdekeit a parlamenti játékon belül érvényesítse, s gyakorlatilag egypártrendszert hoztak létre, az érdekek érvényesítése más utakon, elsősorban az egyes csoportok szakmai jellegű szervezeteinek fellépése útján történt. Ezek – a gyáriparosok, a földbirtokosok, a bankárok szövetségei – mindig elegendő befolyással és súllyal rendelkeztek ahhoz, hogy érdekeik védelmét ellássák, illetve, hogy a kormányzatot többé-kevésbé a ténylegesen fennálló erőviszonyoknak megfelelő érdekegyeztetésre szorítsák. Ugyanakkor megvolt a módjuk arra is, hogy a politikai szféra temperatúráját befolyásolják. Ennek a legvilágosabb kifejeződésére Magyarországon akkor került sor, midőn Gömbös kormányra jutva előbb kénytelen volt a hazai zsidó nagytőke miatt szegre akasztani saját fajvédő antiszemita programját, majd deferálva a nagybirtokos szempontok és azok képviselőinek politikai álláspontja előtt is, feladni a rendszer totális kiépítésére irányuló elképzeléseit. E rendszer politikai szférájának a gazdasági vezető csoportok ellenőrzése alól történő teljes kiszakadására csak a német megszállás után került sor.

A spanyol–portugál–osztrák formulában sem függetlenedett ebben az értelemben teljesen a fasiszta állam a gazdasági vezető tényezők csoportérdekeitől és befolyásától. A hatalom megosztott maradt, a rendszernek mindvégig figyelemmel kellett lennie a különféle rétegek és cso-

portok érdekeire. S minthogy ezek körében nagy súlyt képviselt a földbirtokosság, ennek tényleges és vélt érdekei megakadályozták az állam minden hathatósabb kísérletét a gazdaság dinamikusabbá tételére. Erre irányuló kidolgozott gazdasági terveit a francoista diktatúra pl. csak uralomra jutása után mintegy 20 évvel vehette elő, miközben azonban alapvetően átalakultak a nemzetközi viszonyok, és a gazdaság a belső fejlődés – nem pedig a diktatúra beavatkozása – következtében új stádiumba jutott. Mindenesetre a gazdasági és politikai élet közötti szakadás ebben a kategóriában kifejezettebb, az előbbinek az utóbbira gyakorolt hatása áttételesebb, mint Magyarország és Lengyelország esetében, sokkal inkább az objektív gazdasági helyzetből és a hatalom belső megosztottságából következik, mint az egyes érdekcsoportok közvetlen hatásából.

Sokkal messzebbmenő e két szféra elkülönülése Németországban és Olaszországban. Több kutató elsősorban e két fasizmus esetében veti fel azt a kérdést, hogy itt a korábbi megbízók, a vezető gazdasági erők utóbb függésbe kerültek a politikai hatalomtól, alávetettekké váltak, és sokszor érdekeikkel ellentétben is kénytelenek voltak az államhatalom elburjánzása következtében megalkudni a helyzettel, mert nem volt módjuk és eszközük a változtatásra.

A magunk részéről úgy véljük, hogy míg egyfelől a fasiszta blokk többi országában is csökkent a gazdasági szféra mozgási szabadsága, addig másfelől ez a korlátozódás a német és az olasz esetben sem volt abszolút. Németországban a vezető gazdasági csoportok tehetetlensége az államhatalommal szemben végül valóban kialakult, de ez nem egyszeriben, hanem fokozatosan történt. Az első szakasz Hindenburg halálával és a vezéri állam proklamálásával zárult. Ez egyúttal azt is magába foglalta, hogy a társadalom vezető csoportjai önálló politikai képviselet nélkül

maradtak. Hosszú ideig jelentős posztokat foglaltak el azonban e rétegek képviselői mind a gazdaság irányításában, mind a külügyek vezetésében. Ugyanakkor, ami talán a legfontosabb, 1938-ig a hadsereg alapjában a régi kezekben maradt, s rajta keresztül objektíve fennállt a lehetőség mind a rendszer befolyásolására, mind akár megdöntésének kísérletére. Tények alapján egyelőre nem lehet elbírálni, hogy vajon a német nagytőkések és nagybirtokosok körében ebben az időben kik és mennyien gondoltak egyáltalán arra, hogy a hitlerista kísérlet érdekeikkel ellentétes, hogy az Németország vesztét okozhatja, s hogy amennyiben esetleg jelentősebb százalékuk forgatott volna a fejében ilyen gondolatokat, úgy azok realizálásától, a kudarctól való félelem vagy más megfontolások tartották-e vissza őket. Mindenesetre tény, hogy egyetlenegy kérdésben sem manifesztálódott egy nagyobb csoport elégedetlensége ebben az időszakban. Ez különösen tanulságosnak tűnik, ha egybevetjük azzal, hogy a rendőrállam sokkal kiépültebb viszonyai között az elégedetlenség láthatóan jelentkezett. Erre azonban csak akkor került sor, midőn nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer megbízatását, fő funkcióját, a német expanziót nem tudja megvalósítani, sőt ellenkezőleg, elveszti a háborút. Ez arra enged következtetni, hogy a német vezető gazdasági tényezők mindaddig elégedettek voltak a hitlerista programmal, illetve az állam gazdasági szervező és koordináló tevékenységével, amíg a külpolitikai expanzió megvalósulását nem fenyegette veszély. A német nagytőke annál is inkább elégedett lehetett, mert a hadiipari termelés konjunktúrával járt együtt, s mert a fasiszták a gazdaság átszervezését a legnagyobb érdekeltségek bevonásával dolgozták ki és hajtották végre. A német nagytőkének, a nagybirtoknak – s hozzátehetjük: a hadseregnek – nem volt semmiféle alapvető ellenvetése a háború kirobbantásával kapcsolatban sem. A kisebb-nagyobb nézeteltérések, viták ebben az időben még

csak taktikai kérdések körül mozogtak, utóbb viszont a háború elvesztése vált a hitleri rezsim bűnévé. A nácizmus a tőkés érdekek koordinálását mindenekelőtt valóban a finánctőke és a nagyipar érdekeinek megfelelően hajtotta végre, s ez természetesen sérthette egyes csoportok külön érdekeit, s ezek védelmére, vagy a védelem megkísérlésére itt valóban nem volt lehetőség. A nagytőke favorizált elemeinek a háborús konjunktúrában nem érdekelt csoportjai tehát jobban ki voltak szolgáltatva, mint bármely más esetben. Miután azonban a háborús előkészületek a gazdaság szinte valamennyi szférájára kihatottak, valójában ennek haszonélvezője lehetett mindenki, aki a gazdaság bármely szektorában a katonai jellegű iparosításból, a háború előkészítéséből, majd magából a háborúból hasznot láthatott vagy remélhetett. Mindez nem jelentette, hogy Németország egész gazdasági szférája fasizálódott. Láthatóan ebben a körben is voltak olyanok, akik különböző szempontok alapján nem rokonszenveztek a rendszerrel, minthogy azonban a számottevő elit és a számottevő zöm nem vonta meg támogatását a rendszertől, ezek tehetetlenek maradtak.

Ebben a kérdésben tovább menni és azt kutatni, hogy vajon a politikai rezsim milyen ellenállást tanúsíthatott volna, ha a gazdasági közeg megvonja tőle bizalmát, nem látjuk lehetőnek, tekintettel arra, hogy ez már nem a történeti valóság, hanem az elképzelések vagy a logikai játékok körébe tartozik. Csupán annyit lehet megállapítani, hogy a gazdasági elit nem adta jelét annak, hogy a nácizmust érdekeivel ellentétesnek tekintené, nem tett semmilyen – akár szervezett, akár kétségbeesett – kísérletet arra, hogy ezt az úgynevezett alávetettséget a politikai rezsimmel szemben megszüntesse, ellenkezőleg, együttműködött vele egészen addig a pontig, amíg az hozzájárult a német ipari hatalom növekedéséhez, és egy nagymérvű expanziót biztosított.

Lényegében ugyanezt lehet megállapítani az olasz fasizmus esetében is. Eltérések annyiban mégis mutatkoztak, hogy Mussolininak – az olasz nagytőke kevésbé domináns szerepe következtében – az érdekegyesítéssel sokkal több problémája volt, s ugyanakkor – a rendszer már ismertetett gyengébb pontjai miatt – saját elképzeléseit nehezebben tudta keresztülvinni, mint német kollégája. Mindezzel összefügg, hogy kidolgozott gazdasági elképzelései valójában nem voltak, rendszerének természetéből következő militarizmusa és hódító tervei azonban elsősorban természetesen az északi nagytőkének kedveztek. Ugyanakkor e csoportok az ismert adatok szerint akaratukat a számukra lényegesnek tartott kérdésekben keresztül tudták vinni a kormányzatnál, és többször kerültek olyan helyzetbe, hogy szabályozzák a rendszer politikai arculatát. Közismert ezek közül az 1924. évi olasz válság, midőn a nagytőkések szövetsége feltételeket szabott Mussolininak, s valójában nagy mértékben rajta múlt a Mussolini kormányzat további sorsa. Válságra ezt követően is több ízben sor került, s e válságokat Mussolininak (1930–1931-ben, majd 1935-ben) a fasiszta párt különböző csoportjai, a nagytőke, olykor pedig a Vatikán álláspontjának kölcsönös egyeztetésével sikerült megoldania. Végeredményben az olasz rendszer esetében is az történt, hogy a gazdasági vezető tényezők az itt jobban érvényesülő konzervatív politikai tényezőkkel egyetemben az első komoly kísérletet a fasiszta rendszer elmozdítására csak külső tényezők hatására hajtották végre, a háború vesztésre álló körülményei között. A külső tényezők hatására az olasz rendszer belsőleg erősebben megingott, mint a német, s így az akció sikerére kilátás is nyílt. Ebben szerepet játszott az a körülmény, hogy az olasz fasizmus sohasem vált annyira abszolúttá, mint a nácizmus.

Végeredményben arra következtetünk, hogy a diktatúrák elmozdíthatatlanságának feltételezése nem fedi a való-

ságot. E diktatúrák mindaddig elmozdíthatatlanok, amíg a gazdasági vezető közegek érdekeltek fenntartásában. Elmozdíthatatlanok azonban kizárólag a népi erők által, minthogy a diktatúra legfőbb értelme a vezető gazdasági csoportok szemében, hogy ezeket az erőket felmorzsolja, szervezkedésüket megakadályozza. S ezt a fasiszta diktatúra meg is teszi. Ebben a vonatkozásban a lényeget illetően minden kategóriájában betölti funkcióját, s azt hisszük, hogy meghatározóinak éppen ez az egyik leglényegesebb eleme. S éppen ez az a pont, ami miatt a vezető gazdasági tényezőknek még akkor is rendkívül nehéz a rendszerrel szembefordulniuk, amikor már kezdik észrevenni, hogy a fasizmus a hozzá fűzött reményeket a nemzeti expanzió területén nem váltja be. A szembefordulás ugyanis feltehetően elszabadítja a gúzsba kötött baloldali társadalmi erőket.

Ugyanakkor a népi tömegmozgalom csak úgy tudott kifejlődni, ha összetalálkozott a társadalom egyéb, felsőbb rétegeinek elégedetlenségével vagy éppen együttműködésével. Ez pedig csak ritkán, s általában csak a háború utolsó éveiben fordult elő.

E diktatúrák eltávolítása vagy annak kísérlete nagy erőfeszítést kívánt. A kiiktatott parlamentáris módszerek helyett az uralkodó csoportoknak más eszközöket kellett keresniük, a nem létező pártok helyett újfajta szervezeteket kellett létesíteniük, és igénybe kellett venniük más, a diktatúra által sújtott osztályok támogatását. Az effajta kísérletekre elsősorban a mesterségesen létrehozott bábállamok esetében került sor, ahol a vezető gazdasági csoportok nem csekély része a németek által rájuk kényszerített rendszerekkel kezdettől fogva nem szimpatizált, s ahol az általános nemzeti érdek közvetlenül és láthatóan az ellenállás irányában hatott.

A rendszer kisebb vagy nagyobb szilárdsága nyilvánvalóan nagymértékben összefügg azzal, hogy milyen *egyéb, az*

uralkodó csoportokon kívüli rétegeket, illetve osztályokat tud megnyerni, maga mellé állítani. Milyen mértékben képes megfertőzni a középrétegeket, s milyen mértékben tud behatolni a dolgozó osztályok sorai közé. Ez viszont minden jel szerint *a legszorosabb összefüggésben áll egyfelől a nemzeti, másfelől a strukturális kérdésekkel.* Láthattuk, hogy a fasizmus ideológiai hatékonysága abban a mértékben növekszik, amilyen mértékben kézzel fogható, égető nemzeti sérelmekre hivatkozhat, ezekkel operálhat, s ezekre támaszkodva próbálkozhat egy úgynevezett nemzeti egység teremtésével. Ebből a szempontból a „legelőnyösebb" helyzetben azok a diktatúrák voltak, melyek friss és égető, az egyes ember mindennapi életében is jelentkező sérelmekre mutathattak rá. Nem véletlen, hogy a nacionalista propaganda éppen ezekben az országokban volt a legsikeresebb. Nemcsak abban az értelemben, hogy az expanzió, a reváns, a revízió lehetősége a legtovább és a legzártabb módon tartotta a rendszer mellett az uralkodó csoportokat, de abban az értelemben is, hogy a legmkább volt képes megfertőzni olyan osztályokat és rétegeket, melyeknek érdekeivel egyébként a diktatúra ellenkezett. Relatíve kisebb, nem ennyire létbe vágó sérelmek segítségével, vagy egy kolonizáló programmal szintén lehetségesnek látszott – legalábbis egyes időszakokban – a szélesebb közhangulat befolyásolása, de ez az előbbi kategória szintjére nem tudott eljutni. Jellemző például az olaszországi hangulat alakulása az etiópiai háború nyilvános előkészítése idején. A háború felismerhető ellenszenvvel találkozott, s valamelyes nemzeti „felbuzdulást" csak akkor lehetett felidézni, midőn az olasz közvéleménynek attól kellett tartania, hogy Anglia lezárja a Szuezi-csatornát és így lényeges olasz érdekek ellen lép fel. Miután ez az izgalom lecsillapult, az olasz népet többé, a második világháború egyetlen szakaszában sem sikerült a nemzeti lelkesedés állapotába hozni, az olasz fasizmus háborús szándékai végeredményben ide-

genek maradtak számára, s az valójában egy szűk tőkés, katonai és politikai csoport ügye maradt, beleértve természetesen az aktív fasiszta réteget.

Bizonyos jelentősége természetesen annak is volt, hogy a diktatúra, az általa kívánt egység megteremtését *mennyire képes előmozdítani gazdasági természetű intézkedésekkel,* tehát hogy képes-e az össznemzeti jövedelemből a korábbinál valamivel nagyobb részt a gazdasági manipulálás céljaira biztosítani.

A fasizmus hatékonyságának másik tényezője a társadalom rétegződése. Míg ugyanis egyfelől a fasizmus a vezető gazdasági csoportok érdekeit testesíti meg, s azok aktív vagy passzív támogatása biztosítja számára a hatalmat, *ideológiai bázisát minden esetben a középrétegekben kell keresnie.* A fasiszta ideológiát ez a réteg fejleszti ki, képezi tovább, általánosítja, adaptálja, terjeszti el a közéletben és közvetíti a többi rétegek felé. *Éppen ezért függ oly jelentős mértékben éppen ennek a rétegnek nagyságától, kialakulásának sajátosságaitól maga az ideológia, amit kialakít, de relatív száma, súlya és jellege azt is meghatározza, hogy a közélet fasizálásában, a fasiszta hatás kiterjesztésében mennyire lehet hatékony.* (A rendszerek ideológiai meghatározottságának másik összetevőjéről, a fasiszta kormányzat kompromisszumának jellegéről más összefüggésben szólunk majd.) E réteg esetleges „úri" eredete, viselkedése vagy viszonylagos jelentéktelensége, esetleges konzervativizmusa stb. nyilvánvalóan csökkenti hatását a többi társadalmi rétegben.

Egyelőre nincs lehetőségünk annak felmérésére, hogy a *fasiszta hatás a dolgozó rétegekben,* az egyes fasiszta diktatúrákban milyen messze terjedt, a lakosságnak milyen százalékára nézve tekinthető érvényesnek. Annál kevésbé lehetséges egy ilyen felmérés, minél zártabb volt a diktatúra, minél erősebben mozdult el a rendőri állam felé. A totális diktatúra viszonyai között az elégedetlenség ugyanis

nemcsak nem manifesztálódhatott, de a halálos veszedelem felidézése nélkül még csak nem is szerveződhetett. Valójában mindenki, aki a rendszerrel szembeni aktív vagy akár csak passzív ellenállásra vállalkozott, a hősiesség különleges kategóriáját merítette ki. Nem csupán életveszéllyel kellett szembenéznie, de ezt a veszélyt sokszor szinte teljes izoláltságban kellett vállalnia, méghozzá a siker közvetlenül belátható esélye nélkül (kivéve a háború utolsó éveit). A német ellenállók valójában magányos óriások, jelzőoszlopok. Azt mutatják az emberiségnek, hogy a német nép nem zuhant mindenestől a fasizmus kelepcéjébe. Még akkor sem, ha szervezett ellenszegülésre nem volt módja, s ha egy minden bizonnyal nem csekély része meg is szédült a nácizmus ígéreteitől és még inkább az 1938–1942 között elért sikereitől, melyek egyébként nem maradtak hatás nélkül a hazai életszínvonalra sem.

Mindenekelőtt természetesen meg kell különböztetnünk a német népet az aktív náciktól. A hitlerista rezsim az utóbbi csoportba korábbi törzsgárdája mellé elsősorban a fiatalokat tudta besorolni, akiknek a fasiszta szervezetekben, a hadseregben pozíciókat nyújtott, akiket a nacionalista eszmékkel fanatizált és sikereivel elkápráztatott. Az aktív fasiszták sorai nem terjedtek valójában túl a náci párt és különféle alakulatainak keretein, s még ezen belül is akadt olyan, aki ezekben a keretekben próbált ellenállást kifejteni vagy mérséklő hatást gyakorolni. A kívülálló széles rétegek soraiban természetesen nem kevésre tehető azok száma, akik szimpatizáltak a nácik egyik vagy másik intézkedésével, lelkesedtek az elért külpolitikai és háborús sikerekért, anélkül, hogy teljes egészében elfogadták volna a rendszert, illetve annak ideológiáját. Az ideológia vonatkozásában különösen sok fenntartás maradt a vallási kérdések miatt. Egy másik réteg passzívan tűrte a rendszert, és igyekezett nem foglalkozni a nyugtalanító kérdésekkel, de egészében véve nem rokonszenvezett a fa-

sizmussal. Végül láthatóan volt egy eléggé jelentős csoport, mely a nácizmust átszenvedte, anélkül azonban, hogy ellenszenvét látható formában kifejezésre juttathatta volna.

Szinte lehetetlen azonban e csoportok osztálykörvonalainak megrajzolása. Csak néhány fogódzónk van ebből a szempontból, s ezek arról vallanak, hogy különféle okokból a nácizmussal szembeni ellenszenv minden társadalmi csoportban megmutatkozott, ami azonban a legerőteljesebben a munkásosztályra és a középrétegek bizonyos csoportjaira állt, míg a társadalom felső rétegeiben csak szórványosan jelentkezett. A *munkásosztály* ugyan szinte teljes egészében elvesztette vezetőit, ennek ellenére zömében a szervezett munkásságból nem lett fasiszta. A *középrétegek soraiban* továbbterjedt ugyan a szimpatizálók köre, de – nem beszélve a népes emigrációról – itt is maradtak olyanok, akik különállásukat, ha másként nem, önmagukban megőrizték. Mindenekelőtt a liberális és a demokratikus érzelmű értelmiségiek, valamint egyes egyházi körök és vallásos emberek csoportjaira gondolunk, akik világnézeti okokból nem tudtak a rendszerhez közeledni, illetve olyan személyiségekre, akik általános humánus szempontok miatt maradtak kívülállók. A *legfelsőbb társadalmi rétegek* sorában elsősorban a konzervatív körökben találkozunk a nácizmussal szemben állókkal, tehát ugyanazokban a körökben, melyek elsőként karolták fel a náci párt ügyét. Midőn e csoportok a reakció vonalán kapcsolódtak a nácizmushoz, arisztokratizmusuk talaján elvetették a parvenük e gyülekezetét, s ez a kettősség személyiségekként olykor különváltan jelentkezett, olykor összefonódott. A szemben állók többféle kategóriájával találkozunk a hadsereg elitelemei között. Voltak olyanok, akik elsősorban „szakmai" okokból, mások, akik a konzervatív-arisztokraták ellenállásához kapcsolódva kerültek szembe a rendszerrel, majd a háború második felében tömegesen olyanok, akik felismerték azt, hogy a háború elveszett.

Olaszországban a passzivitás, a távoltartás vagy egyenesen az ellenszenv a rendszer minden szakaszában sokkal felismerhetőbben jelentkezett, és sokkal jobban körülírható ennek segítségével az a réteg is, mely viszont beállt a fasizmust támogatók vagy azzal szimpatizálók táborába. 1924-ben, a Matteotti elleni merényletet követően világossá vált, hogy a munkásság teljes egészében, a parasztok nagy többségükben, s a középrétegek jelentős részükben ellenségei a rendszernek. Volt egy pillanat a politikai válság során, midőn a fasizmus láthatóvá vált gyengesége megingást idézett elő a hadseregben is. A nagytőke arra az esetre, ha Mussolininak nem sikerül hamarosan stabilizálnia, a hatalom megvonását helyezte kilátásba. Egyúttal nyilvánvalóvá lett az is, hogy a fasiszta pártban és a hozzá tartozó szervezetekben van egy elég jelentős csoport, melyre a rendszer csak sikerei esetén számíthat. Ez az utóbbi csoport az olasz fasiszta pártban egyre nőtt, míg végül 1943-ra a „csatlakozók", a fenntartásos fasiszták, valamint a titkos ellenfelek száma meghaladta az igazi fasisztákét. Hatását, ideológiai befolyását valójában sohasem tudta a kezdeti szakaszhoz képest lényegesen kiterjeszteni, jóllehet látszólag szinte az egész társadalmat megszervezte különféle osztagai segítségével. Alig csitultak el ugyanis az 1924–1925-ös politikai válság hullámai, alig vezették be – nagy ellenszenv közepette – a parlamentarizmus nélküli kormányzást, s számolták fel erőszakos és újabb ellenszenveket kiváltó módon a pártokat, a szakszervezeteket, midőn a rendszer megnyugváshoz juthatott volna, kirobbant a gazdasági válság, ami azután Mussolinit 1930-1931-ben újabb politikai „táncra" kényszerítette. Kétségtelen, hogy közben lépésről lépésre előrehaladt a rendszer konszolidálása. Ez elsősorban abban jelentkezett, hogy a fasiszta pártot fokozatosan beolvasztották az államba, s az állami apparátus került előtérbe. Ez azonban csak arra

volt alkalmas, hogy az ellenszenvet a felszínről eltüntesse, a megszüntetésére azonban nem.

A rendszer lefelé megvalósítható terrorizmusának mértékétől függött, hogy a támogatók, a szimpatizánsok és a tűrők, illetve az ellenállók közötti határok mennyire váltak láthatókká. Polgárháborúk esetében – mint Spanyolországban és részben Magyarországon – a táborok világosan elkülönültek. Az egyik oldalon a gazdasági vezető osztályok és a hozzájuk kapcsolódó intézmények rendszere, továbbá a középrétegek egy része, beleértve egyes gazdagparaszti elemeket is; a másik oldalon a dolgozó osztályok nagy többsége és a középrétegek, elsősorban az értelmiség baloldali része. Ez utóbbi csoportot tűzzel-vassal, terrorral és terrorisztikus törvényhozással némították el. Lényegében véve ugyanez történt a katonai puccsok esetében is, lényegesen kevesebb vérontás kíséretében. Nagyjában hasonló társadalmi képletet találunk az osztrák fordulat végrehajtása során is, azzal az eltéréssel, hogy ott a szélsőbaloldalt, a kommunista pártot már előbb illegalitásba kényszerítették, majd a baloldal nagy munkásbázisával egy csapásra, az 1934. februári fegyveres harc során számoltak le.

A továbbiakban e rendszereknek sikerült bizonyos szélesebb rétegek támogatását vagy legalább semlegességét biztosítaniuk, az erők valódi nagyságát azonban egyikük esetében sem lehet pontosan megállapítani. A megnyerés kísérlete elsősorban a nemzeti gondolat, a nacionalizmus vonalán haladt. Nagyon kevéssé lemérhető azonban, hogy ezzel vajon mekkora eredményeket lehetett elérni a lakosság döntő többségét alkotó parasztság körében. Úgy tűnik, hogy ez a réteg többségében közömbös maradt, illetve elégedetlenségét a rendszer terrorizmusa elfojtotta. A manipuláció főként a középrétegek soraiban haladt előre, s olykor elérte a munkásosztály egyes csoportjait is. Minden jel arról árulkodik, hogy valamennyi rendszer nacionalista

koncepciója jelentős társadalmi rétegekben befogadásra talált, ugyanilyen jelentős rétegek valóságos aktivizálását azonban e nemzeti törekvés realizálása mellett egyedül Németországban sikerült elérni.

Az a tény, hogy egy államhatalom az általa elnyomott rétegekben, illetve általában olyan rétegekben, melyeknek az objektíve nem érdekük, kisebb vagy nagyobb támogatást talál, nem új jelenség. Ez többé vagy kevésbé végigkíséri a történelmet, s megtalálható még olyan szakaszaiban is, midőn a társadalmi harc egyébként jelentős méreteket ölt. Alapja egyfelől a szervezett hatalom által teremtett helyzetbe való belenyugvás, másfelől a megtévesztés. Az egyének és a csoportok hamis tudata mindig elegendő megerősítést nyer a manipuláció különféle formáiban. Olyan esetekben pedig, midőn e hatalom szervezettsége kikezdhetetlennek tűnik vagy a megtévesztés különféle okok folytán különösen sikeressé válhat, ez a jelenség átmenetileg erősebben jelentkezik. Mindkét eset fennállt az újfajta diktatúrák esetében. Mint a bevezetőben jeleztük, csak azokat az államalakulatokat tekintjük új fajtájú diktatúráknak, melyek e feladatot a 20. századnak megfelelő módszerekkel oldották meg.

3. Ideológiájuk

A fasiszta rendszerek ideológiája mindazokban az esetekben, amikor kapcsolat állt fenn egy megelőző mozgalommal, annak ideológiájától természetesen nem volt független. Továbbmozgása erről a talajról indult el, és bizonyos elemeket megőrzött korábbi képleteiből. Ugyanakkor azonban alapvető eltéréseket is megfigyelhetünk. Elsősorban azt, hogy e mozgalmak esetleg radikális szociális ígéretei,

társadalmi reformgondolatai mindinkább feledésbe merültek, illetve expanzív célkitűzéseik elérésétől váltak függővé.

Nem kívánjuk itt elismételni mindazt, ami a fasiszta mozgalmak ideológiájából a rendszerek ideológiájába (amennyiben ti. a rendszer a megelőző mozgalomhoz kötődött) átmenekült. Ehelyett inkább a fasizmus fogalmi körébe vont rendszerek ideológiai sajátosságait szeretnénk érinteni. E sajátosságokban kifejeződésre jutott éppen az a tény is, hogy többségük nem tömegmozgalomra épült, s hogy a politikai kompromisszum a német és az olasz típustól eltérően minden más esetben lényegesen szélesebb kört foglalt magába.

Figyelmen kívül hagyva egyelőre azokat a szinte szüntelen változásokat, melyek a német és az olasz fasiszta ideológiában a mindenkori adott helyzetre történő reagálás folytán bekövetkeztek, a két ideológiában vált a legerőteljesebbé a nemzeti, illetve a népi-faji, továbbá az állami totalitás gondolata.

E döntő tétel fogalmazásában és alkalmazásában azonban jelentős eltérések mutatkoztak az egyes fasiszta ideológiák, s köztük még a német és az olasz fasiszta ideológia esetében is. Mussolini megfogalmazása szerint az olasz fasizmus különböző eredetű csoportjainak egyetlen összekötő kapcsa kezdetben a nacionalizmus volt, de az olasz ideológia 1938-ig nem használta a faj fogalmát, és nem fejlesztett ki a némethez hasonló fajelméletet. Így az antiszemitizmus sem állt az ideológia középpontjában, s azt csak idővel, német hatásra kezdte bizonyos mértékig alkalmazni. Ugyanakkor a náci teória éppen ezekre az elemekre helyezte a hangsúlyt, és ez kifejezésre jutott politikai gyakorlatában is.

A húszas években az olasz rendszer ideológiája egészében véve cseppfolyós állapotban volt. Részben azért, mert ez volt az első olyan kísérlet, melynek során az új politikai vezető réteg egyelőre minden minta és kidolgozott

terv nélkül egymaga próbált kialakítani egy teljesen új kormányzási rendszert, részben mert ez az átalakítási folyamat meglehetősen lassan haladt előre. Mindaddig, amíg a parlamentarizmus funkcionált, az ideológia sem válhatott monolitikussá. A nemzeti elv elsőbbsége ugyan jelen volt, de nem jelentette egyelőre az egyes társadalmi kategóriák elvi feloldását. Fontos alkotóelem maradt a munkásérdek, a paraszti érdek stb. hangsúlyozása. Egészében véve ebben az ideológiában nem a különérdekek megszüntetésére, hanem ezek harmóniájának megteremtésére helyezték a hangsúlyt. Az olasz fasizmus fellépett ugyan a marxizmus internacionalizmusa ellen, de ezen az alapon nem támadt rá frontálisan egyszerre az egész munkásbaloldalra, hanem szerette volna azt felbomlasztani, s legalább egy részét megnyerni a szociális reformok nemzeti talajra helyezése számára. Kifejezésre juttatta ugyan, hogy a parlamentarizmust elavult intézménynek tartja, de miután a parlament fennállt, s miután ott a fasiszta párt együttműködött más pártokkal, köztük egyes liberális személyiségekkel, természetesen a liberalizmus elleni támadás sem ment messzire ebben az időben.

Jóllehet az olasz rendszer expanzív irányultsága az első Mussolini-kormány megalakítása után a Korfu ellen intézett agresszió fényében világossá vált, az ekkor elszenvedett kudarc az olasz terjeszkedési politika átmeneti visszahúzódásához vezetett. Ez az ideológia terén is megmutatkozott abban, hogy bár az olasz rendszer nem titkolta afrikai és balkáni igényeit, a Római Birodalom helyreállítására irányuló óhajait egyelőre nem hangoztatta.

Midőn ez a gondolat a harmincas években előtérbe lépett, továbbra is megmaradt az eltérés a német ideológiától, mivel a náci elmélet a faji felsőbbrendűséggel indokolt világhegemóniát tűzte célként maga elé. Ha mindez természetesen támaszkodott a két ország objektív helyzetében fennállt különbségekre, másfelől viszont kifejeződésre ju-

tott mind a harmincas években, mind főként a háború idején felállított tervekben és az akkor kifejtett tevékenységben.

A két ideológia közös vonása volt, hogy az abszolutizált nemzeti, illetve faji közösségnek egyetlen és hasonlóképpen abszolutizált kifejezőjévé az állami hatalmat tette meg. Elméletileg ez szolgált alapul az állami totalitarizmus gyakorlati kiépítéséhez, illetve bázisul minden további önálló szervezet létének tagadásához. Míg a náci ideológiában azonban az állam maga is csak a faji érdek megtestesítője volt, az olasz ideológiában fokozatosan az állami gondolat került előtérbe, mint ami megvalósítja a nemzeti egységet. A német ideológia a germán faji kiválóságot adottnak tekintette, az olasz a nemzeti egységet és a nemzeti jó tulajdonságokat megteremtendőknek látta. Mindkét esetre áll viszont, hogy a társadalom minden egyes szervezete, egyede, sőt jelensége is csak az állam által szentesülhetett, illetve tőle nyerte létének értelmét és jogosultságát. Ez az etatizmus egyúttal a korábban létezett állami szektorok valamennyi ágát és feladatkörét egyetlen felduzzasztott apparátusban tömörítette, és ehhez szintén a fenti elvből merítette az érveket.

Az abszolút állami hatalom gondolata a náci ideológiát a hatalomra jutás percétől kezdve minden kétséget kizáró módon jellemezte, Olaszországban azonban ennek megfogalmazásáig több évnek kellett eltelnie. Itt a mozgalom és a fasiszta párt alárendelése az állami gondolatnak csak az 1930-as évek kezdetétől volt felismerhető. Ugyanakkor az olasz fasizmus keretében, ellentétben a német rendszerrel, mindvégig megőrződött a törekvés egy új, bár kétségtelenül csak látszólagos törvényhozó szerv létesítésére és fenntartására, illetve a megszüntetett osztályharcos szervezetek új, a társadalmi ellentétek kiegyenlítését szolgáló formátumokkal (korporációk) történő pótlására.

A társadalmi megújításra, reformokra irányuló elképze-

lések az olasz fasizmus esetében, ahol a mozgalom vezető törzsgárdájának nem kis része a szocialista, az anarchista, az anarchoszindikalista stb. körökből származott, kezdetben a fasiszta mozgalom fő áramlatát jellemezték, s ez a szárny csak akkor jutott kisebbségbe, mikor Mussolini, már a hatalomra jutás után, a konformizmus vonalán fokozatosan elhatárolódott ezektől a nézetektől. Sohasem annyira azonban, hogy ezek a kezdeteknél vérszegényebb formában ugyan, de mégis újból és újból ne jelentkezhessenek. Kezdetben Mussolini erőfeszítéseket tett, hogy a fasizmust – bár gazdasági tervezete nem volt, egyes akciók útján – a belső gazdasági építés motorjaként szerepeltesse, az átcsúszás a nemzetközi előrenyomulás feltételként állítása felé csak a harmincas években következett be. Ezzel szemben a német náci mozgalom müncheni szárnyát a szociális radikalizmus már a mozgalmi szakaszban is egyre kevésbé jellemezte.

A fasiszta elmélet náci változatának további jellemzője volt az úgynevezett geopolitikai szemlélet, mely egyfelől kapcsolódott a fajelmélethez, másfelől kifejezésre jutott a német fasizmus gazdaságpolitikájában, és szorosan kapcsolódott a külpolitikai elgondolásokhoz is. Míg maga a fajelmélet az ún. nordikus rasszon belül is elsőbbséget kívánt biztosítani a szűkebben vett germán elemnek, addig a geopolitika egyfelől a germánság közös birodalmának megteremtését, másfelől a faj életterének szó szerinti földrajzi értelemben vett biztosítását követelte. Összekötötték ezt az elméletet egyúttal olyan magyarázatokkal, melyek szerint a világ nagy területei arra nem érdemes fajtákkal vannak benépesítve, s ezek képtelenek e területeket megfelelő módon gyümölcsöztetni. Ezáltal elveszik a magasabbrendű faj elől az életlehetőségeket. Ez a felfogás elsősorban a nagy keleti síkságokat, mindenekelőtt a Szovjetunióhoz tartozó gazdag mezőgazdasági és nyersanyagforrásokat tartalmazó vidékeket vette célba. Álláspontjának alátá-

masztására hasznosnak vélte, ha azzal is érvel, hogy ugyanakkor e területek felől fenyegeti az európai fejlettebb civilizációt a forradalmi felforgatás, a bolsevizmus veszélye. Mindez az ideológia síkján is alátámasztotta a külpolitikai irányzatot, mely az agresszív német imperializmus terjeszkedési törekvéseit háborús úton kívánta megvalósítani, és ennek lehetőségeit – bizonyos hullámzások mellett – tendenciájában elsősorban Keleten kereste.

A liberális és individualista álláspont elvetése általában a társadalmi és a gazdasági nézetek területén is jelentkezett, jóllehet erre nézve sokkal inkább gyakorlatról, mint összefüggő elméleti rendszerről beszélhetünk. Mindenesetre a közösségi elsőbbség volt az alapja mindazoknak a konkrét változtatásoknak, melyeket a fasizmus Németországban és Olaszországban bevezetett.

A sokban hasonló német és olasz állami társadalompolitika típusában valójában ugyanazt az eltérést mutatta, mint ami a két rendszer egészében és az egész ideológia szintjén egyaránt jelentkezett. Míg az olasz fasiszta állam megkísérelte, hogy e politikát egységes elméleti rendszerbe foglalja, s ugyanakkor erőfeszítéseket tett, hogy a kidolgozott úgynevezett korporatív rendszert, mint az egész nemzet akaratának kifejeződését, egyeztetett érdekeinek megvalósulását tüntesse fel, addig a német nácizmus esetében hasonló kísérleteknek nem lehettünk tanúi. Az új társadalmi szervezési formáció megteremtése itt minden elméleti megalapozás nélkül, egyszerűen mint a leendő háborút szolgáló elkerülhetetlen állami intézkedés jelentkezett. Az elméletileg megalapozott olasz kísérlet a valóságban sokkal kisebb eredményekre vezetett, mint a hatalmi erőszakkal de facto végrehajtott német intézkedések.

Minthogy a gazdasági élet befolyásolása ezekben az államokban mindenekelőtt a külső hódítást célozta – magától értetődően az adott keretek autarkiájának megteremtése csak átmeneti eszköz volt egy nagyobb gazdasági egy-

ség (Grossraumwirtschaft, illetve a Római Birodalom) létrehozása felé. E nagyobb gazdasági egységet azonban a fasizmus sohasem az érdekek egyeztetése, az egyes területek integrálása útján, hanem az erőszakon alapuló gazdasági leigázás, s az általa kiépített rendszerbe való betagolás, annak kiszolgálása formájában kívánta realizálni. Ezen mit sem változtat a dolgok érdemét tekintve, hogy a németek kidolgozták a „nagy-térgazdaság" elméleti megalapozását és azt természetszerűen általános, s nem csupán német érdekeknek tüntették fel. Az erre irányuló elgondolásokban is a német fasizmus volt a következetesebb, míg az olaszok esetében a hagyományos polgári gyarmatosítás gondolatvilága és módszerei sokkal inkább tovább éltek.

A német és az olasz fasiszta rendszer elméletének további vonásaira, melyekről a mozgalmak keretében már szóltunk, nem térünk ki újból. Ezek viszonylagos belső rendezettségéhez képest az összes többi fasiszta jellegű rendszer ideológiai arculata sokkal nagyobb heterogenitást, illetve számos korábbi reakciós konzervatív elem közvetlenebb beépülését mutatta.

Míg a portugál ideológia a rendszer tükrözésében annak konzervatív vonásait torzította, a *spanyol ideológia* éppen ellenkezőleg, egyneműbbnek és dinamikusabbnak tüntette fel – legalábbis kezdeteiben – a rendszert, mint amilyen a valóságban volt. A spanyol helyzet azzal függött össze, hogy a balra tett népfrontkísérlettel szemben összefogó reakciós táboron belül olyan, viszonylag homogén ideológiával, mely a leginkább elfogadhatónak mutatkozott minden csoport és főként az ellenforradalom katonai vezetője, Franco számára, egyedül az egyébként kicsiny fasiszta párt rendelkezett. Közelebbről: Francónak a monarchista és a fasiszta ideológia között nyílt választása, s az előbbit már csak saját hatalmi törekvései miatt sem találta alkalmasnak arra, hogy az ellenforradalom zászlajára tűzze.

Így, midőn 1937 áprilisában a katonai összeesküvők tá-

bora és a fasiszták Falange nevű szervezete egyesült, hivatalos programmá az utóbbi által kidolgozott pontok váltak. A hivatalos programot pedig egyfelől a náci hatás alatt álló radikális JONS-csoport, valamint az olasz befolyás alatt álló (sőt olasz pénzzel dolgozó) Primo de Rivera-féle Falange határozta meg. A JONS eredeti radikális programja a Falangéval történt egyesülés (1934) után Primo de Rivera értelmezésében már valamit „enyhült", konzervatívabbá, arisztokratikusabbá vált. Mégis egy fasiszta „tömegmozgalom" radikális programja vált az egész ellenforradalmi tábor programjává; ez a fasiszta tömegmozgalom azonban a valóságban nem létezett. A program mögött, mely meghirdette a pénztőke elleni harcot, követelte a bankok államosítását, birtokreformot hirdetett, antiklerikális illúziókat tartalmazott, a valóságban a nagytőke, a nagybirtok, a klérus, a monarchista tábor és a hadsereg sorakozott fel. Nyilvánvaló, hogy ennek a programnak már az induláskor sem lehetett nagy jelentőséget tulajdonítani. Világosabbá tette a helyzetet, hogy a létrejött új szervezet ún. Nemzeti Tanácsának tagjait az elfogadott szervezeti elvek értelmében a jövőben Franco nevezhette ki, s hogy oda a reakció egész koalíciójából juttatott be képviselőket.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy bár az ellenforradalmárok továbbra sem fukarkodtak az egyház elleni támadásokkal, s az ellenforradalmi bandák eléggé nagy számban végeztek ki olyan papokat, főleg falusi plébánosokat, akik a Népfront erőivel együttműködtek vagy szimpatizáltak, a rendszer, egészében véve, mind jobban közeledett az egyházhoz. Ennek első szembeszökő jele volt a jezsuiták visszatérésének engedélyezése 1938 májusában, majd az oktatás egészének visszajátszása az egyház kezébe. Valójában 1939-ben a katolicizmus Spanyolországban ismét az államvallás szintjére emelkedett, s az egyház hatalma elérte ugyanazt a fokot, melyen a népfrontgyőzelmet megelőzően állt.

Természetesen a Falange programjából a magántulajdonnal kapcsolatos pontokat nem kívánták megvalósítani. A Falange tagjainak megnyugtatására egyetlen programpontot, az ún. munkajog kidolgozását végezték el. Az 1938 márciusában kibocsátott munkajogi törvény átvett néhány megfogalmazást a Falange programjából, elsősorban azokat, amelyek az önálló munkásszervezetek megszüntetésére és a fasiszta típusú szindikátusok szervezésére vonatkoztak. Ezt azonban olyan mértékben összekeverte sajátosan értelmezett „keresztény" eredetű gondolatokkal, másfelől a magántulajdon abszolút védelmére irányuló megfogalmazásokkal, hogy annak eredeti értelme elveszett. A munkát egyfelől általános emberi jognak tekintette, ami az ember személyiségéhez szervesen hozzátartozik (miközben Spanyolországban a munkanélküliség óriási méreteket öltött), másfelől isteni parancsnak deklarálta, mely isteni parancs morálisan kizárja a sztrájkjogot.

Mihelyt a rendszer hivatalosan hatalomra jutott, azonnal megváltozott saját eredetéről, jellegéről hirdetett elmélete is. A polgárháború éveiben még helye lehetett a Falange forradalmi attitűdjének; egy állandó mozgásban és harcban álló rebellis reakciós tömb operálhatott azzal, hogy valójában ő képviseli a forradalmat, az „igazi nemzeti forradalmi" erőket. A hatalom megszerzése után azonban az ideológiában a rendszer saját legitimitását helyezte előtérbe. Igyekezett kimutatni, hogy a Népfront volt illegális, amennyiben választási csalással jutott uralomra. Ezzel a tétellel egyfelől a hatalom kontinuitását, a véres ellenforradalom uralmának legitimitását támasztották alá, másfelől erre támaszkodott magának az ellenforradalmi megtorló hadjáratnak indokolása is. Mindenki, aki az „illegitim" Népfront időszakában tisztséget viselt, vagy a rendszer mellett bárminemű formában állást foglalt, törvényileg üldözhetővé vált.

Miután az ideológiában a reformok helyébe a hagyo-

mánytisztelet lépett, a kereszténység hangsúlyozása, a legitimitás, ezt még kiegészítette a „rend" fogalmának napirendre kerülése és a termelés fokozásának követelése. Mindez az ideológiai átformálódás úgy következett be, hogy a felszínen és hivatalosan továbbra is a Falange-program maradt a rendszer programja. Spanyolország államformája, amint azt Franco már 1937-ban megígérte, valóban totális lett, amennyiben lefelé, illetve balfelé minden önálló mozgást megbénított, ideológiája azonban annak megfelelően, hogy a vezető magba a reakció egész tábora bekerült és itt többségbe jutottak a konzervatív erők, konzervatív irányban színeződött el. A folyamatot csak gyorsíthatta, hogy a valódi falangisták vezetőit, azokat, akik saját programjukat komolyan vették, Franco fokozatosan félreállította, sőt kettőt közülük száműzött, majd kivégeztetett. Ez az eljárás hasonlított ahhoz a folyamathoz, amelynek során Olaszországban lassan és kevésbé erőszakosan, Németországban pedig egycsapásra és a legdrasztikusabb eszközökkel, eltávolították az útból a fasiszta párton belüli ellenzéket, illetve az ún. „baloldalt". Spanyolországban azonban ez nem egy uralomra jutott párt egy részével szemben történt, hanem egy uralomra jutott reakciós csoport részéről a fasiszta párt zöme ellen irányult. Az egyetlen gesztus, amit Franco a valódi falangistákkal szemben megengedett magának, a már halott falangista vezető, Primo de Rivera kultuszának kifejlesztése volt.

A magát kifejezetten totális fasisztának minősítő spanyol rendszerrel szemben a portugál és az osztrák esetben a rendszer jellegének tompításával találkozunk az ideológiában. Ezek a rendszerek nemcsak fasiszta jellegüket nem hangsúlyozták, de tudatosan elhatárolták magukat azoktól, s ebből a célból elsősorban keresztény-konzervatív, morális, s amennyiben lehetséges, erőszakmentes attitűdjüket állították előtérbe.

Már utaltunk arra, hogy a *portugál rendszer* megterem-

tője és szinte kizárólagos fémjelzője, Salazar, aki egyúttal a rendszer fő ideológusa, homogén elméleti rendszer teremtésére törekedett. Megegyezését a fasiszta rendszerekkel annyiban ismerte el, hogy az általa szükségesnek vélt gazdasági, pénzügyi és szociális reformokat az állami hatalom autoritásának abszolút megerősítésétől tette függővé. Elhatárolta azonban a portugál rendszert a német és az olasz fasizmustól két ponton: véleménye szerint egyedül a portugál rendszer keletkezett tisztán, minden parlamenti szennyeződéstől mentesen. Bázisát ugyanis a tőle függetlenül végrehajtott katonai puccs, illetve az annak eredményeként létesült katonai diktatúra szolgáltatta. Salazar nézete szerint Portugáliában ezért nem volt szükség arra, hogy az új diktatúra gondolatát képviselő elemek tömegmozgalmat bontakoztassanak ki, pártot szervezzenek, megvalósíthatatlan ígéretekkel játsszanak stb. Másrészt elhatárolta a portugál rendszert a német és az olasz fasizmustól elméletileg annyiban is, hogy az állami abszolút hatalom morális korlátozottságát hirdette, arra utalva, hogy a diktatúrát a közjó érdekében kifejtett cselekvés szentesíti. Természetesen ez a minden szervezeti garancia nélkül álló gondolat nem változtatott magának az államnak a szerkezetén, ideológiailag azonban kétségtelenül olyan színezethez juttatta a rendszert, mely végeredményben a diktatúra atmoszférájában is érezhetővé vált.

Az állam szerkezeti felépítésének kérdésében Salazar összeötvözte a keresztényszocializmus és a szindikalista kiindulású korporatív felfogás egyes elemeit. Alapjában a társadalom úgynevezett szerves egységeihez való visszakanyarodást, azok megszilárdítását hirdette, értve ezen a családi, a professzionális és a nemzeti közösséget. Elsőbbséget biztosított azonban az utóbbinak és ezen a ponton – már eltérve a keresztényszocializmus univerzális szemléletétől – megteremtette az alapot ahhoz, hogy a továbbiakban kiemelje a nemzet szempontjából elsődleges szakmai, tehát

termelő egységeket, és ezeket, részben ismét a keresztény-szocialista, részben a szindikalista korporációs elgondolások alapján, próbálja programatikusan felépíteni. Mindjárt hozzátehetjük, hogy Portugáliában a kamaráknak nevezett alsóbb és korporációknak titulált összefogó szervezetek a háború kitörését megelőző próbálkozások során embrionális állapotban maradtak, a háború alatt pedig a helyzetet nem tartották alkalmasnak további, jelentősebb kísérletezések számára.

A fentiekből is kiviláglik, hogy ez a rendszer természetesen nagy hangsúlyt helyezett a keresztény gondolkodás elmélyítésére, a hagyományos és szintén keresztényinek hirdetett portugál erények ápolására. Ebben a körben mozgott a rendszer propagandamunkája is, s megfelelt mindennek a portugál fasiszta vezető, Salazar, a német–olasz típusú vezetőktől eltérő, visszavonult, inkább magányos gondolkodót, tudóst, népéért aggódó, kissé vallásosan misztikus vezetőt jelképező figurája.

Mindezek alapján természetes, hogy a rendszer meghirdetett reformpolitikája is teljes egészében konzervatív színezetű maradt. Az egyetlen terület, ahol Salazar eredményt mutathatott fel, nevezetesen a katasztrofális állapotban levő pénzügyek szanálása és az állami költségvetés kiegyensúlyozása, teljes egészében a legrigorózusabb klasszikus pénzügyi elvek érvényesítésével történt. Miután azonban az általános portugál helyzet nem tette lehetővé, hogy Salazar elképzelt változtatásait szélesebb körben és elsősorban a gazdaság területén keresztülvigye, a rendszer végeredményben nemcsak dinamikussá nem válhatott, de reformok segítségével sem jött mozgásba. A struktúrában eltolódás nem mutatkozott, az iparosodottság nem fokozódott. Ezzel együtt fennmaradt a pauperizmus és a lakosság többségének analfabetizmusa.

Az Ausztriában kialakult *Dollfuss–Heimwehr diktatúra* kategórikusan tagadta fasiszta voltát. S ha az osztrák fejlő-

déssel kapcsolatban leszögezhetjük, hogy magának a diktatúrának a kialakítása szoros kapcsolatban állt Ausztria sajátos nemzetközi viszonyaival, ennek a diktatúrának ideológiai arculatára ezek a viszonyok talán még pregnánsabban rányomták a bélyegüket. Ausztriában megelőzően kétségtelenül kialakultak olyan áramlatok, melyek a maguk egyedi vonásai ellenére abban az általános áramlatban helyezkedtek el, melyek valamiféle fasizmus kialakulásához alkalmas talajt nyújtottak, s melyekről a mozgalmak körében már megemlékeztünk. A fasiszta tendenciájú kezdeményezések azonban a továbbiak során nem elsősorban a belső fejlődés törvényszerűségeinek megfelelően alakultak, hanem nemzetközi kapcsolódásaik szerint fejlődtek ebben vagy abban az irányban. Másrészt viszont Ausztria rendkívül sebezhető nemzetközi helyzete állandó fékezőként is hatott abban, hogy a Dollfuss létesítette osztrák diktatúra valóságos arcát feltárja.

A Heimwehr, mely katonailag szervezett antimarxista forradalomellenes védelmi szervezetből a húszas évek folyamán fokozatosan országos szervezetté vált, eredeti antimarxista vonalát kiegészítette egy, a Spann-féle elképzeléseken nyugvó államelmélettel és egy azzal összefüggő parlamentarizmusellenességgel. A továbbiakban viszont elsősorban az olasz ideológiai befolyás hatása alá került, megfelelően az anyagi függésnek, ami ebben a relációban jelentkezett.

Dollfuss elméleti elgondolásaira mindenekelőtt Spann hatása nyomta rá belyegét, s ez Dollfuss esetében az egyetlen állandó, nem a politikai konstellációkból eredő, hanem múltjában gyökerező motívum volt. Az univerzalista gondolatot, mint Spann tanítványa, Dollfuss ifjúsága idejétől vallotta. Mind államelmélete, mind politikai gyakorlata jelentős kereszténységszocialista hatást is mutatott; baloldalellenessége, antimarxizmusa is ilyen színezetű volt, s valójában a két híres szociális pápai enciklikára vezetődött visz-

sza az általa is képviselt hivatásrendi állam fogalma. Ebben a felfogásban is hangsúlyt kapott a morális és a vallási elem, a társadalom ezeréves egységei istápolásának fontossága. Miután a politikai hatalom nem vált totálissá, nem került előtérbe a vezéri eszme sem. (Ennek hordozására Dollfuss egyébként sem volt alkalmas.) A képet természetesen színezte a hatalomba bejutott Heimwehr-vezetők olasz hatást mutató fasiszta szókincse, ez azonban a Heimwehr relatíve kis súlyának megfelelően nem vált meghatározó elemmé. Építőköveiben végeredményben az osztrák diktatúra elméleti arculata sok, a portugállal rokon vonást mutatott. Ausztria különlegesen érzékeny helyzete miatt azonban az összeálló kép bizonytalanabbá, a rendszer önmeghatározása elmosódottabbá vált.

Még bonyolultabb a diktatúrák ideológiai arculata a magyar és a lengyel esetben. Mindkettő egy új helyzet új államformájának megfelelő új ideológiai elemeket kívánt a jogfolytonosság talaján a hagyományos konzervatív gondolatkörbe beilleszteni. Ezek a rendszerek önmagukról elsősorban negatívumokat állítottak, s míg az egyik oldalon világossá tették, hogy nem demokratikusak, nem liberálisak, de nem is konzervatívak, a másikon nemcsak a fasizmus meghatározást nem alkalmazták magukra, de még a diktatúra látszatát is többnyire kerülni igyekeztek.

Magyarországon a Horthy-korszakban – ha eltekintünk az időnkénti hullámzásoktól – egészében véve azt állapíthatjuk meg, hogy a rendszer hivatalos szintre a korábbi szélsőjobboldal által vallott elveket emelte, azon a módon, hogy ezt a szélsőjobboldali gondolatkört minden lényeges elemében sarkította és agresszívabbá tette, miközben olyan helyzetbe jutott, hogy ezeket az államhatalom eszközeivel propagálva közvélemény-formáló elemekké változtathatta. Ez a transzformáció a húszas években úgy történt, hogy a hivatalos állami ideológia közeledett, illetve közel került a korabeli fasiszta áramlatok gondolatköréhez, de nem azo-

nosult azzal, sőt néhány ponton kifejezetten elhatárolta magát attól. A korábban magát liberálisnak deklaráló elvi-politikai rendszert, mely a valóságban konzervativizmust képviselt, egy olyan, magát haladó konzervatívnak feltüntető szisztéma váltotta fel, melynek fő jellemzője az aktív, harcos antiliberalizmus és antimarxizmus, valamint egy, a fasiszta nacionalizmushoz közelálló nemzeti felfogás volt. Ennek az átalakulásnak két döntő formáló tényezőjét kell említeni. Nevezetesen az uralkodó csoportok által 1918–1919-ben a két forradalom és különösen a Tanácsköztársaság idején elszenvedett sokkot, valamint az 1920-as trianoni békeszerződés okozta nemzeti sérelmet. A két forradalom s az a tény, hogy a proletárdiktatúra közvetlenül a polgári demokratikus forradalmi kísérletre következett, az uralkodó csoportok számára a legszorosabb összefüggést indikálta a polgári liberalizmus, a demokratizmus, a szociáldemokrata reformizmus és a bolsevizmus között.

A másik átszínező tényezőt a háború elvesztése és az ebből következő, nemcsak területi, gazdasági stb. következményekkel járó, hanem a lakosság jelentős részét közvetlenül sújtó békeszerződés jelentette. Az uralkodó csoportok számára ebből a tényből többféle konklúzió következett. Lehetővé tette, hogy a gazdasági és a társadalmi problémák egész komplexumáért a trianoni békét tegyék felelőssé, továbbá, hogy a politika legfontosabb céljaként annak revízióját hirdessék meg, s a rendszer fő feladatát eleve a külpolitika síkján jelöljék ki. E két elem egyúttal a lakosság ideológiai befolyásolásának legfőbb eszközévé vált. Ugyanakkor magáért a békéért jelentős mértékben ugyanazokat az erőket tették felelőssé, melyeket a forradalmak „vétkében" elmarasztaltak, nevezetesen – a liberálisoktól kezdve a kommunistákig – az egész magyar baloldalt. Ez a kiindulás egyúttal alapot szolgáltatott a rendszer legfőbb ideológiai magja, a nacionalizmus hirdette nemzeti egység körülhatárolására. Elsősorban e kettős

alapon taszították ki a nemzetből a polgári és a munkásbaloldalt, valamint a zsidóságnak ezzel szoros kapcsolatba hozott részét. A magyar nacionalizmust korábban a nemzetiségekkel szemben érzett és hirdetett felsőbbrendűség jellemezte, de ugyanakkor a nemzetiségek léte az ország területén korlátozta is ezt a nacionalizmust. A háború utáni veszteségek, a megalázottság érzése, valamint az egyéni és a nemzeti lét egzisztenciális kérdéseinek felmerülése következtében ez a nacionalizmus nemcsak elmélyült, de egyúttal támadó jellegűvé vált. Belső feszültségét csak növelte, hogy cselekvési lehetőségét a nemzetközi helyzet erősen korlátozta.

Mint a politikai gondolkodás jelentős áramlata, az antiszemitizmus nemcsak a fasiszta mozgalmakban, de sokkal szélesebb körökben hatott. Részben még mindig mint a régebbi gazdasági szempontokkal megalapozott antiszemitizmus, de részben már új – biológiai „megalapozottságú" – formájában is (az utóbbi a fasiszta mozgalmak körében). Megjegyzendő, hogy a húszas években a kormányzat ideológiájában egy-egy időszakban a megtűrt baloldallal szemben relatíve nagyobb türelem volt tapasztalható (1921–1927 között), az antiszemitizmus pedig Bethlen „szótárában" egyáltalán nem szerepelt. Az antiszemitizmus az egész rendszerben jelen volt, de a forradalmak utáni 2–3 évet kivéve 1938-ig nem volt aktív, illetve nem vált kormányprogrammá. Mindenesetre a antiszemitizmus, mint elméleti tényező, megelőzően csak egy szűk politikai réteg kelléktárában volt megtalálható, most viszont valamilyen formában a politikai gondolkodás állandósuló alkotóeleme lett. Egyúttal az antiszemitizmus lényegesen támadóbb lett azáltal, hogy képviselői a zsidók bűnéül már nem csak a tőkés fejlődéssel együtt járó tényezőket rótták fel, hanem egyúttal jelentős mértékben a zsidóságot tették felelőssé a forradalmakért, s ezen keresztül végső soron a nemzeti katasztrófáért is. Mindezek ellenére az antiszemitizmus új tí-

pusa ellenében is hatottak tényezők Magyarországon. A nagybirtok érdekeinek összefonódottsága a jelentős részben zsidó kézben levő nagytőkével nem engedte meg, hogy a hatalmat gyakorló csoport arisztokrata része e téren a dzsentri meghatározottságú harmadik erő szélsőségeit kövesse, s ez az összképet illetően is mérséklően hatott. Jóllehet a faji ideológia talált követőkre, sőt művelőkre, ez azonban már nem emelkedett a rendszert jellemző ideológia hivatalos szintjére.

Gömbös miniszterelnöksége idején a fasiszta és az állami ideológia egybeesett, de ez az ideológia, saját előzményeihez képest, sokat mérséklődött. Mindenekelőtt félretette a fajelméletet, s praktikus gazdasági okokra hivatkozva letett az antiszemita politikáról. Miután az állam élén továbbra is a kormányzó állt, Gömbös nem igényelhette az egyszemélyi *vezér* szerepét, hanem a Mussolini-féle funkció kialakítására gondolt. Ehhez azonban nem rendelkezett saját tömegszervezettel, s így azzal próbálkozott, hogy a Bethlen által megszervezett kormánypártot, mely addig is a lényegi egypártrendszer hordozója volt, tegye alkalmassá a rendszer fokozatos totálissá tételéhez, zártságát mind felfelé, mind lefelé fokozhassa. Bár a rendszer Gömbös idején látszólag dinamikusabbá vált, s bázisát ezáltal valamelyest ki tudta terjeszteni, ugyanakkor ideológiája hivatalosan felölelte az olasz ideológia számos elemét, megtartva egyúttal bizonyos magyar színeket, az ún. szegedi gondolatra támaszkodva – a kísérlet egészében véve elbukott. A továbbiakban a magyar rendszer ideológiája hivatalosan felölelte az olasz ideológia számos elegadozással a német megszállásig tartott. Jellemző módon, az 1938-tól hozott zsidóellenes intézkedéseket a magyar kormányzat elméletileg nem magyarázta. Végül a nácik által 1944 októberében hatalomra emelt Szálasi-kormányzat náci típusú totális fasiszta ideológiát hirdetett.

A fent jellemzett új elemeket, mint előrebocsátottuk, a

magyar rendszer (Szálasit leszámítva) igyekezett hagyományosnak, alkotmányosnak feltüntetni. Meg akarta teremteni a jogfolytonosságot, elsősorban abból a célból, hogy a forradalmi korszakot hangsúlyozottan kirekeszthesse a magyar társadalmi és politikai fejlődésből, másrészt alkotmányossá kívánta avatni azt a politikai átalakítást, amely a valóságban az ellenforradalom, a külföldi intervenció, alkotmányjogilag pedig az erőszakra alapozott fiktív parlamentáris tevékenység során valósult meg.

Az ideológia konzervatív színezete kifejeződést kapott a keresztény gondolat előtérbe állításában. Ez egyfelől alkalmasnak mutatkozott a történelmi hagyományok olyan interpretálására, mely továbbra is, sőt fokozott mértékben utat engedett a magyar szupremácia és a magyar misszió hangoztatásának, másfelől szintén segédkezett a baloldaltól való elhatárolódás elméleti megalapozásában, és összetevőjévé válhatott az újfajta antiszemitizmusnak is.

A Horthy-rezsim keresztény-nemzeti kurzusa a felfokozott antidemokratizmus, nacionalizmus és antiszemitizmus ötvözetét jelentette, amelyben a fasiszta típusú nemzetfelfogás, illetve etatizmus a különböző szakaszokban eltérő mértékben jutott szóhoz. A magyar rendszer ideológiáját egészen Szálasiig erősen behálózták a konzervatív elemek.

Lengyelországban a „szanációs diktatúra" fő ideológiai jelszavai Piłsudskitól indultak ki. A fasizmus felé átmenetben levő rendszert nem jellemezte összefüggő ideológia, maga az 1926. májusi fordulat minden meghirdetett program nélkül zajlott le. Piłsudski szemléletében is inkább csak egyes, a fasizmusra jellemző motívumokat lehetett felfedezni, mintsem a fasizmus tényleges kifejtését. A marsall éreztette, sőt ki is jelentette, hogy a parlament léte vagy felszámolása kizárólag tőle és az őt támogató erőktől függ, elméletileg azonban nem lépett fel a parlamentáris formák ellen, hanem azok káros kinövéseit, elsősorban a gyűlölködést és a korrupciót támadta. Legfőbb gondjaként

azt jelezte, hogy a nemzet vitális érdekeit képviselő államhatalmi posztokat, nevezetesen a hadsereget és a külügyek vezetését kivonja a parlament hatásköre alól, s az ellen már nem volt kifogása, hogy ez a testület, melyet egyébként mélyen megvetett és amelyet hatékonyságától lényegében véve megfosztott, tovább játssza immár veszélytelennek tekintett játékait.

A széthúzással, a parlamenti ellentétek hiábavalóságával és károsságával a nemzeti érdeket állította szembe, s ezen a talajon ostorozta – Mussolinihoz hasonlóan – a nemzeti hibákat, s tekintette a szanáció egyik legfőbb feladatának a nemzetjavítást, az ún. „erkölcsi munkát". A legsúlyosabb nemzeti bűnöket a rendetlenségben, az anarchiában, a magánérdek hajszolásában fedezte fel. Az erényeket viszont, melyeket szeretett volna visszaplántálni a lengyel népbe, a nemesi hagyományokból merítette, s ez a szemlélet természetesen nem lehetett mentes sem a múlt romantikus átköltésétől, sem a katonai hagyományok túlértékelésétől és idealizálásától. Miután Piłsudski rendszere objektíve elsősorban a katonai erőkre, s azon belül főként a légiókra támaszkodott, a hadseregnek gondolati rendszerében is predomináns szerep jutott.

Mindez kapcsolatban állt a sajátos lengyel imperializmussal, aminek legfontosabb elemét az a törekvés képezte, hogy Lengyelországot, a realitásokkal keveset törődve, az európai kérdésekben döntésre hivatott államok közé emeljék. E koncepció egyik lényeges gondolata volt, hogy Lengyelországnak a mérleg szerepét kell játszania két nagy szomszédja: Németország és a Szovjetunió között. Két olyan hatalom között, melyekkel ugyan a szanációs rendszer kompromisszumokat kötött, de amelyekkel a valóságban ellenségesen állt szemben. Piłsudski bizalmatlansága Németország irányában Hitler hatalomra jutása után fokozatosan enyhült, olyannyira, hogy 1934-ben sor kerülhetett egy megnemtámadási egyezmény megkötésére. Ez

azonban elsősorban nem a nácizmus, mint rendszer értékelésével állt kapcsolatban, hanem azon a teljesen téves hiedelmen alapult, hogy Hitler, ez az ausztriai születésű politikus-parvenü nem folytathatja a porosz-junker Drang nach Osten politikáját. Ebből az illúzióból Lengyelországnak rövidesen keserű csalódással kellett gyógyulnia. Piłsudski szovjetellenessége viszont soha egy percre sem csökkent. Annál kevésbé, mert a proletárdiktatúra elutasítását, e rendszer elítélését, megvetését és a valóságot semmibe vevő lebecsülését mind gazdasági, mind katonai vonatkozásban alátámasztotta és fokozta a lengyelek oroszellenes tradíciója, mely egyes társadalmi rétegeknél valóságos orosz-fóbiaként jelentkezett.

Élete végén az agg államfő közeledett a fasiszta állami felfogáshoz, ami nyomot hagyott az általa kidolgoztatott alkotmányon, de a határozottabb fasizmus felé fordulás elméletileg is csak halála után következett be. Adam Koc ezredes 1937-ben hirdette meg összefoglaló módon az „osztályharc kiiktatását", s a pártonkívüliségre hivatkozva az abszolút állami teljhatalmat; mindezt egyúttal már egy határozott antiszemita programmal ötvözve.

A háború alatt létesített *bábállamok* ideológiája érthető okokból a nácizmus messzemenő hatását viselte magán. E jelenségben az objektív meghatározottságok mellett szerepet játszik az a tényező is, hogy egyes esetekben a bábállam élére olyan, már korábban is funkcionáló fasiszta szervezet kerül, mely elveiben a náci elmélethez közel állt, és ráadásul német orientációjú politikát képviselt. Ezekben az esetekben, különösen, ha a németek által teremtett szituáció többé-kevésbé megfelelt az illető csoport által követelt nemzeti aspirációknak, semmi akadálya nem volt annak, hogy a képviselt ideológia a lehető legnagyobb mértékben közelítsen a náci mintához. Ez az eset állt fenn a horvát *usztasa-állam,* a norvégiai *Quisling-rendszer,* valamint a kérész életű és fokozatosan csökkenő területen

működő *Szálasi-féle magyar rendszer* esetében. Hozzá kell tennünk, hogy a rendszerek ideológiája típusában azonos a totalitarizmust kifejező, ekkor már kikristályosodott fasiszta elmélettel, számos részletkérdésben azonban – egyes nemzeti problémák, vallási kérdések, gazdasági szervezetek stb. – eltérések is mutatkoztak, részben az érintett országok sajátosságai szerint, részben a vezető fasiszta személyek egyéni elgondolásainak és ambícióinak megfelelően.

A Salói, úgynevezett Szociális Olasz Köztársaság a típust illetően a felsoroltaktól csak annyiban különbözött, hogy Mussolini magától értetődően nem a náci formulákhoz, hanem saját korai nézeteihez nyúlt vissza. Ezek segítségével egy olyan, a totális fasiszta államelméletnek megfelelő fasiszta elméletet fogadott el, amelyben lényegesen nagyobb szerephez jutottak a fasizmus kezdeti és főként mozgalmi szakaszában jelentkező társadalmi reformgondolatok.

Bár ebben a szakaszban mindenütt és a megszállott övezetben különösen érzékelhető a fasiszta elmélet behatolása a politikai gondolkodásba, s ez kisebb vagy nagyobb mértékben jelentkezik minden érintett országban, az újonnan létesített bábállam elméleti arculata sokkal kevésbé válik egyértelművé azokban az esetekben, midőn a bábállam vezetése nem támaszkodik egy fasiszta típusú pártra, illetve ahol a német megszállás egyértelműen a nemzeti érdekekkel szemben jelentkezik. Tipikus példája ennek a kategóriának a francia *vichysta rezsim*. Ez megkísérli átemelni a német példából a francia fejlődéssel összegyeztethetőnek vélt egyes elemeket (államszervezet, adminisztráció, gazdasági irányítás stb.) az egésznek elfogadása nélkül, s ugyanakkor elkeseredett kísérletet tesz arra, hogy a francia érdekeket összeegyeztesse a német grossraumwirtszer mindvégig szimpatizáns, de nem kifejezett fasiszta ideológiájú rendszerként jelentkezik, mely egyúttal a fran-
ideológiájú rendszerként jelentkezik, mely egyúttal a fran-

cia lakosság nem jelentéktelen része szemében létét azzal látszott – legalábbis egy ideig – igazolni, hogy funkcionálása által a nagyobb rossztól, a német megszállástól, illetve egy tisztán fasiszta kormányzattól mentette meg az országot.

A németeknek Szlovákiában a *Tiso-féle bábállam* létesítésekor egy nacionalista-autonomista mozgalomra sikerült támaszkodniuk, és éppen e csoport léte indokolta számukra a látszólagos szlovák önállóság elismerését. Ez a politikai klikk megelőzően nem támaszkodott fasiszta típusú tömegmozgalomra, s vezető káderei a kereszténységszocializmushoz álltak közel. Ugyanakkor a látszatfüggetlenséghez jutó állam léte több szempontból is nagyon ingatagnak tűnt. Egyrészt a függetlenségnek – vagy akár az autonómiának – nem voltak történelmi előzményei, alapjai. Másrészt Szlovákiában német eredetű, illetve magyar lakossággal is számolni kellett, ami további vonzást jelenthetett Németország, illetve Magyarország irányában. Mindemellett a szlovák gazdaság egyes részeinek voltaképpen előnyös volt és elvileg maradt is a cseh közösség. Ezek a centrifugális tendenciák bizonyos mértékű elhatárolódást eredményeztek a nácizmussal szemben azon túlmenően is, hogy az új diktatúra vezetői természetesen saját korábbi álláspontjukból kiindulva igyekeztek kiépíteni a rendszer elméleti bázisát. Tiso egy olyan fasiszta típusú elmélethez jutott el, mely a fasizmustól való elhatárolódását ugyanazon a vonalon kereste, mint Salazar vagy Dollfuss, vagyis egy abszolút, de a transzcendens morál által korlátozott diktatúráról beszélt. Ehhez a kereszténységszocialista indíttatású maghoz azonban számos extrém fasiszta elem is tapadt, elsősorban a nacionalista fajgyűlölet területén.

A fentiekben az egyes rendszerek ideológiáját inkább statikusan, mint mozgásukban vizsgáltuk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind az egyes rendszerek, mind az egész fasiszta társadalom és államelmélet szempontjából

szinte állandó módosulásokkal, változásokkal kell számolnunk. E változások fő iránya abban foglalható össze, hogy a kezdetben jelentkező, többnyire széttagolt és nem is minden esetben karakterisztikus elemekből idővel kiszelektálódnak a fasizmus természetének nem megfelelő vonások, és megerősödnek a legjellegzetesebb elemek. Ezek egyúttal dominánssá válnak, és az ideológiai rendszer magához a diktatúrához hasonlóan szinte zárttá válik. Ez egyúttal kiemeli a diktatúrák közös vonásait, bár eltérő színezetük továbbra is fennmaradt. Ez a kristályosodás a harmincas évekre tehető, aminek egyik oka az általános helyzet alakulásában (a gazdasági válság hatása, a rendszerek konszolidálódása) kereshető, másik okát pedig az uralomra jutott nácizmus növekvő európai súlya és befolyása képezi. Magától értetődően fokozódik ez utóbbi tény hatása a háború idején, amikor a náci Németországnak módja van saját állami berendezkedését és ideológiáját más államokkal – a gazdasági és politikai eszközökön túl – a katonai nyomás segítségével is elfogadtatni. A legerőteljesebben ez a hatás nyilvánvalóan a náci Németország által megszállt országokban s a németek segítségével létrehozott kormányok esetében jelentkezik.

4. Kormányzati módszereik, funkciójuk

Az újfajta diktatúra belpolitikai ténykedése abban foglalható össze, hogy a lehetőségek szerint – teljesen vagy korlátozottan – kiküszöböli a társadalmi-politikai mozgást, s a nemzet összenergiáit egy nagy nemzeti expanzió szolgálatába állítja, illetve ezt megkísérli. Ez magába foglalja a baloldalon nemcsak a kommunista és a szociáldemokrata, de a szociális reformpolitika, továbbá a demokratikus

és a liberális polgári erők felszámolását, illetve hatástalanítását, végül pedig minden, a rendszert veszélyeztethető egyéb áramlatok érvényesülésének lehetetlenné tételét, beleértve a másfajta szélsőjobboldali törekvéseket is.

Ezt a feladatot a fasiszta állam többféle módon tölthette be. A baloldali forradalmi, reformista és polgári demokratikus tényezők felszámolása történhetett drasztikus módon, valamennyi párt és szervezet megsemmisítése, a parlament felszámolása útján, de történhetett úgy is, hogy az egypártrendszer csak de facto állt elő, és egy, a lényeget nem érintő látszólagos mozgási lehetőség a többi áramlatok vagy néhány áramlat számára fennmaradt. A dolog lényege, hogy *a hatalmi központ, valójában a végrehajtó hatalom háborítatlan vezetési lehetőségét parlamenten és alkotmányon kívüli módszerekkel a fasiszta politikai csoport vezetésével vagy részvételével biztosították.* Ez azokban az esetekben is túllépett a korábbi választási és parlamenti visszaélések keretén, amelyekben a parlamentarizmus korábban is csak korlátozottan funkcionált. Az új elemet az erőszakszervek olykor irreguláris, máskor intézményesített alkalmazása jelentette. Ezekben az országokban az erőszakszervek előtérbe lépésére hagyományosan alkalmas volt a talaj, minthogy itt e szervek valójában mindig előnyt élveztek a felállított törvényhozási apparátussal szemben, s ezt az adott körülmények között felhasználva potenciálisan, illetve de facto a helyzet uraivá váltak.

A nemzet egységéből, az egyéni, a réteg- és az osztályérdek háttérbe szorításából, az erőszakszervekre épített államraison elvéből logikusan következik a nemzetet vagy a fajt, a nemzeti egységet megtestesítő vezető megjelenése, többnyire egy „vezér" formájában, aki azonban típus és alkat szerint nem feltétlenül Hitler-szerű egyéniség. Erre a funkcióra, annak megfelelően, hogy a kompromisszum melyik variánsáról van szó, alkalmas lehetett egy merőben új, a nemzeti dinamizmust képviselő figura, más esetben egy,

a folytonosságot, a hagyományokat dokumentáló személyiség, de mindenesetre egy vezér, egy duce, egy kormányzó, egy marsall, egy caudillo stb., valójában egy *modern diktátor*. Annyiban modern, amennyiben relatíve *modern fegyveres erőszakszervezettel* rendelkezett, s állandóan vagy a szükséges pillanatokban módja volt azt alkalmazni. A Hitler–Mussolini-féle típusnál a „modernséghez" hozzátartozott, hogy mindkettő nagy hatású demagóg volt, ún. népvezér és népszónok. Tévedés lenne azonban eme tulajdonságukat a fasiszta vezérrel egyszer s mindenkorra azonosítani. Miként egyetlen politikai vezetőgarnitúrának sincsenek feltétlen személyi tulajdonságai, a fasiszta vezér is sokféle lehet alkatilag. Salazar úgy volt fasiszta, amint egy képzett közgazdasági professzor lehet, aki egyébként irtózik a tömegtől és nem szeret beszélni. Horthy azon a módon, ami egy eléggé műveletlen, sőt korlátolt admirálisnak megfelel, aki mellesleg rosszul beszéli anyanyelvét, és így tovább. A lényeges kérdés az, hogy a fasiszta vezető – akár az első, akár a második helyen áll a hierarchiában – a hatalom elismert szimbólumává váljon. A hatalmat szimbolizáló vezető fellépésének *államjogi következményei* nagyon különbözőek voltak. Olykor – mint Németországban – a végsőkig levonták ezeket az államjogi következtetéseket, de amennyiben ezt nem tették – mint például Olaszország, Magyarország vagy Lengyelország esetében – ez nem változtatott azon, hogy gyakorlatilag alkalmazták, s nem a tradicionális államjogi keretekre, hanem a de facto helyzet fenntartására és biztosítására helyezték a fő súlyt.

A fasiszta nemzeti egység gyakorlatilag szelektív módon érvényesül, akár egyes elemek brutális kirekesztése vagy felszámolása, akár csak a be nem illeszkedők kirekesztése útján. Ez a szelekció egyfelől politikai és világnézeti, de bizonyos esetekben faji, nemzeti alapon történt. Mindegyik fasiszta rendszer felszámolta vagy kíméletlenül elnyomta és üldözte az egész baloldalt, megszüntette vagy a mini-

mumra korlátozta tevékenységi lehetőségét. Lényeges differenciákat jelentett azonban, hogy vajon ezt a baloldalt személy szerint is felszámolta-e, mint pl. Németország esetében történt, vagy ezt csak részben hajtotta végre, mint például Magyarországon. A kirekesztés történhetett az antiszemitizmus vonalán is, ami azonban nem feltétlenül jellemző a fasiszta rendszerek mindegyikére. Ez az utóbbi eljárás a legerősebben és legbrutálisabban Németországban érvényesült.

A közös sajátosságok mellett típusonként, illetve egyedenként igen jelentős eltéréseket, specifikus vonásokat mutatnak fel az új diktatúrák. *Az eltérések* minden tekintetben jelentkeztek. *Így az állam formáját, szerkezetét, funkcionálásának módját illetően, beleértve az erőszakszervezetek jellegét és hatékonyságát, végül az ideológiát és a tömegek manipulálását is.*

Az *állam hivatalos formáját* és ezzel együtt hierarchiájának szerkezetét illetően sokféle variáns elképzelhető volt. Egyes államokban fennmaradt a királyság, és alkotmányjogilag továbbra is a király szerepelt az állam élén (Olaszország). Másutt katonai diktatúra létesült, és az igazi vezér ennek keretébe iktatódott be (Portugália), de nem töltötte be egyúttal a katonai diktátor szerepét. Megint másutt katonai diktátorból lett egyszemélyi politikai vezető (Lengyelország). Volt olyan eset, hogy formailag fennmaradt a királyság, de a legfőbb állami tisztséget kormányzó töltötte be, aki azonban a hatalmat sokszor inkább szimbolizálta, mint gyakorolta (Magyarország). Mindennek a fasiszta diktatúra jellegét illetően csak alárendelt jelentősége van, noha kétségtelen, hogy mihelyt a hatalmi apparátusba a fasiszta vezér mellett még egy tényező beékelődik, illetve eleve adva van, ennek kisebb vagy nagyobb korlátozó szerepe a rendszer totalitásának kiépítésében mindig lehetséges.

A parlament és valamennyi párt, szakszervezet felszá-

molásáig nem minden diktatúra jutott el, nevezetesen nem jutott el idáig Piłsudski és Horthy rendszere. Éppen ezért bizonyos joggal vetik fel egyes tudósok e két rendszerrel kapcsolatban kételyeiket azok fasiszta természetét illetően. A magunk részéről – amint erre már történetüket tárgyalva utaltunk – úgy véljük, hogy ez a két állam az új fajtájú diktatúra legfontosabb jegyeit magán viseli, de éppen a fenti sajátossága folytán erőteljesen megkülönböztetendő azoktól a rendszerektől, melyek a parlamentarizmust teljes egészében megszüntették. Ami az állam szerkezetét, a hatalom jellegét és funkcióját illeti, ezek a rendszerek lényegében a következő okokból merítik ki a fasiszta diktatúra fogalmát. Először is, mert mindkettő magán viseli az itteni sajátos középréteg egy részének mint új fasiszta politikai tényezőnek a hatását, kifejezi – többé vagy kevésbé – ezek sajátos, a fasizmus irányába mutató törekvéseit. Továbbá a lényeget illetően megoldják a parlamentarizmus lehetőségeihez képest a társadalom politikai mozgásának sokkal erőteljesebb blokkolását, s a parlament, valamint az ellenzék létének látszata ellenére megbénítják az ellenzéket. Valójában leplezett egypártrendszert hoztak létre (Magyarországon azonnal, Lengyelországban csak a harmincas évek derekán), amelyben a felső rétegek mozgása alapjában e párton belül történik. Társadalmilag olyan szisztémát teremtenek, méghozzá részben új eszközökkel, amelyek kizárják – az egypártrendszeren belül – nemcsak az elnyomott osztályok esetleges részletgyőzelmét, de annak kísérletét is. A felül érvényesülő politikai fluktuáció is zárt körben marad, abban, amelynek résztvevői eleve a politikai kompromisszum részesei voltak.

A szisztéma megszervezésében ezek a rendszerek kétségtelenül alkalmaznak régi elemeket is, de ezeket újakkal párosítják. Magyarországon megmarad a választási korrupció, az állami szervek közvetlen beavatkozása mint hagyomány, de emellett sorompóba lépnek az új elemek: a rend-

szer különleges terrorcsapatai, valamint egy, a korábbinál általánosabb, kifejezettebb és több okból hatékonyabb ideológiai manipuláció.

Mindezek ellenére a két diktatúra légköre jelentősen eltért a többiekétől. Ha cselekvési lehetőségekkel nem is, de egyes politikai szervezetek, s közöttük baloldaliak is, bizonyos korlátozott szólási és gyülekezési lehetőséggel mégis rendelkeztek.

Eltérések mutatkoztak az új diktatúrák között abban a tekintetben is, hogy *a megszüntetett társadalmi szervezetek helyén megkíséreltek-e újakat kiépíteni*, s ha igen, milyeneket. Németországban az új szervek nagyon kevéssé rendelkeztek még csak a látszatával is annak, hogy feladataik között a szociális igazságtalanságok kiküszöbölése, a munkáltató és a munkavállaló közötti ellentétek áthidalása helyet kapott volna. Mint minden egyéb tekintetben is, az új diktatúrák között ez volt a legkevésbé álcázott, a legbrutálisabb és a lehető legegyszerűbb módon adta vissza saját lényegét. A Munkafront és a nagy gazdasági érdekkörök szervezetei között nem volt kapcsolat, mindkettő közvetlenül az állammal állt kontaktusban, harmonizálási kísérlet még csak fel sem merült. A közösség jóléténél történő gondoskodás minden tekintetben az állam ügye, s nem létesültek, még csak formálisan sem, olyan társadalmi szervezetek, melyek e „gondban" osztoztak volna.

A totalitarizmus nem megy e területen sem idáig a többi diktatúra esetében. Az új, modernnek és fasisztának hirdetett szervezetekhez a rendszerek, mint korábban a mozgalmak is, vagy a szindikalista vagy a kereszténységszocialista elgondolásokból, esetleg mindkettőből vették a mintát. Hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy ezeknek a szervezeteknek tényleges funkcionálását egyetlen esetben sem tudták biztosítani. Benyomásunk szerint ennek oka abban kereshető, hogy a szindikátus-korporáció felépítésű, vagy az ún. hivatásrendi szervezeteken nyugvó társadalmi szisz-

téma eleve nem egyeztethető össze a fasizmus állami totalitásra irányuló törekvésével. Végigkísérhetjük az ez irányú próbálkozásokat Olaszországban, Portugáliában, Ausztriában, sőt egy rövid időszakban Magyarországon is, anélkül, hogy kiépült és a gyakorlatban létező formával találkozhatnánk. A kísérletezés ennek ellenére sem szűnt meg, mert a szindikátusi vagy hivatásrendi elv, miközben a gyakorlatban nehezen fért meg a fasiszta államrendszerrel, másfelől szerencsésen illett ideológiájába. Szerencsésen annyiban, hogy a társadalmi ellentétek kiküszöbölése útján is a kollektivitást, az adott esetben a nemzeti kolektivitást reprezentálta.

Mint korábban leszögeztük, *a tömegek manipulálása* szempontjából a fasizmus ismérvének döntően nem a gazdasági, hanem az ideológiai befolyásolást tekintjük, mely egyébként minden esetben valamely nemzeti aspektust tartalmazó extrém nacionalizmusba ágyazódik. Tervszerű és rendszeres gazdasági manipulációt egyedül a nácizmus esetében állapíthatunk meg, de a Kraft durch Freude mozgalmat vagy egészében véve azt a törekvést, mely látszólag a nácizmus uralomra jutásához fűződő megnagyobbodó munkaalkalom, kiegyenlítettebb kereseti lehetőségek stb. kiaknázását nem azért látjuk fasiszta metódusnak, mert gazdasági eszközökre is támaszkodott, hanem azért, mert ezt a rendszer fasiszta ideológiája keretében, annak alátámasztására, s végeredményben a tervezett háború pszichológiai előkészítésére használta fel.

Időnként, mintegy ötletszerűen felmerült ez a gondolat Olaszországban is, de az ország erőviszonyainak viszonylagos gyöngesége miatt a kísérlet szintjén maradt. A többi diktatúrában sokkal inkább szerepelt az ígéretek listáján, mintsem a valóság talaján.

A fasiszta rendszerek közös sajátossága a *minél teljesebb központosításra irányuló törekvés,* amit azonban nem azonos mértékben sikerült megoldaniuk. Ez a törekvés a

rendszer ideológiájából is következik, amennyiben a centralizálás megfelel a teljes nemzeti egység fantomjának. A centralizálási folyamatnak különösen ott van jelentősége, de egyébként ugyanott ütközik a leginkább ellenállásba is, ahol ez a központosítás a nemzeti egység késői, illetve nem kielégítő, nem teljes megoldásával is kapcsolatban állt. Ezt az egységesítő funkciót az új diktatúra tűzzel-vassal, erőszakkal is igyekszik betölteni, az eredmény azonban nagyon eltérő. Úgy tűnik, hogy e téren jelentős eredményt ért el a nácizmus, s bizonyos kisebb lépések ellenére elmaradt mögötte az összes többi fasiszta rendszer.

Mint már többször utaltunk rá, a fasiszta uralmi forma legfőbb alapelve, „lételeme" a „nemzet jólétének" külső expanzió útján történő biztosítása volt. Miután a fasizmus mint a nemzetközi szocializmus és mindenekelőtt a kommunizmus ellenpólusaként jelentkezett, ezt az expanzív irányultságot általában mint szovjetellenes külpolitikát és támadó szándékot értelmezték, ami annál is könnyebb volt, mivel a nácizmus, a fasiszta rendszerek legfőbb meghatározója, kezdettől fogva (egy rövid átmeneti periódustól eltekintve) végső bukásáig agresszív szovjetellenes politikát képviselt. Ebben az összefüggésben a hitlerizmus a nemzetközi reakció szovjetellenes törekvéseinek hordozójává válhatott, s ez a tény hozzájárult ahhoz, hogy a tőkés világ demokratikus államaiban is egyes csoportok kifejezetten kezére játsszanak, mások „jobb híján" útjára engedjék. Végeredményben úgy véljük, hogy az *újfajta burzsoá diktatúráknak* összefoglalóan is *három csoportját* különíthetjük el. Az elsőt a *német–olasz változat alkotja,* mely a diktatúrák által érintett övezetben a két legfejlettebb és a legjelentősebb iparral rendelkező államot foglalta magában, s mely a fasizmus legkifejlettebb, totális, zárt rendszerét testesítette meg.

A második csoportot Spanyolország, Portugália, illetve Ausztria alkotja, ahol a diktatúra látszólag szintén zárt és

totális, a valóságban azonban a politikai kompromisszum széles, a hagyományos konzervatív reakció szerepe jelentős, s éppen ezért egy bizonyos politikai mozgás a felső régiókban fennmarad. Ezek a rendszerek nem mutatnak gazdasági dinamizmust (legfeljebb programatikusan), ideológiájukban sok a konzervatív, főként a katolikus, illetve keresztényszocialista elem, hatékonyságuk saját lakosságuk körében az első típushoz képest korlátozottabb. Lefelé azonban e rendszerek zártak, eljutnak a parlamentarizmus felszámolásához és az egypártrendszer bevezetéséhez.

Szerkezetében és számos jellegzetességében sok rokonvonást mutat ezzel a csoporttal, mégis külön változatot képez *a magyar és a lengyel diktatúra*. Itt a szisztéma ugyanis látszólag sem totális. Az ebből eredő sajátosságokat már ismertettük. A rendszer zártsága nemcsak felfelé, de lefelé sem következik be teljesen. A baloldal egyes szervezetei korlátozottan ugyan, de kereteiket fenntarthatják.

Az öt utóbbi ország közül négy, minden eltérése és távolsága ellenére, bizonyos szempontból közös jegyeket hordoz a gazdaság és a társadalom fejlődéséből adódó és elébe meredő problémák síkján. Spanyolország, Portugália, Magyarország és Lengyelország ugyanis egyaránt olyan államok, ahol a középkorból eredő nagybirtokrendszer alapjában fennmaradt, ahol a tönkremenő középbirtokos nemes kategóriája szinte jellegmeghatározó típussá vált, ahol megmaradt a harcos nagybirtokos katolikus egyház befolyása, de ahol egy bizonyos iparosodottság, az ezzel járó városiasodással, egy sajátos középréteg kialakulásával együtt tagadhatatlan tény, még ha mindez különféle eredetű és típusú is. Ugyanakkor jelentős eltéréseket teremtett közöttük az a tény, hogy az Ibér-félsziget államai tengeri hatalmak voltak, s egy ugyan nagyon beszűkült, de mégis létező gyarmati rendszerre is támaszkodtak. Ez különbségeket jelentett a középrétegek jellegében, és főleg a kialakult diktatúrák irányultságában.

Ausztriát ebből a sorból speciális helyzete és problémái miatt kell kiemelnünk. Ausztria a felsoroltaknál iparibb jellegű, örökletes belső strukturális problémái csekélyebbek, mivel itt a részlegesen fennmaradt nagybirtok társadalmi és politikai jelentősége kisebb, ezzel szemben nagyobb súlyra tett szert a zömében paraszti jellegű kisbirtok. A Monarchiából kimenekülő Osztrák Köztársaságnak egyfelől nemzetközi helyzete, másfelől nemzeti hovatartozásának belsőleg eldöntetlen volta, illetve rendkívül súlyos gazdasági problémái alkották leginkább sebezhető pontjait. Az osztrák függetlenség nemzetközi bázisának hiánya teremtett lehetőséget arra, hogy diktatórikus szomszédai hasonló útra kényszerítsék, illetve a lakosság német nemzeti tudatú részének egy töredékét a nácizmus hívévé tegyék. A Dollfuss–Starhemberg, vagyis a keresztényszocialista–Heimwehr kompromisszumon nyugvó osztrák diktatúra sokkal inkább tűnik külső tényezők eredőjének, mint a belső osztrák társadalmi viszonyok közvetlen következményének. Kétségtelen azonban, hogy a jobboldali fordulatot előkészítette, a talajt számára alkalmassá tette a belső társadalmi-politikai helyzet alakulása. Ausztriára is érvényes ugyanis, hogy a kései polgárosodásból következően szintén kevéssé rendelkezett demokratikus hagyományokkal, polgári közszellemmel, s a háborút követő gyökértelen kísérlet saját belső fejlődése útján hamar odajutott, hogy a kormányzati tényezőknek csak a baloldali és a jobboldali újranyitás között hagyott választási lehetőséget. A parlamentarizmus fenntartása az 1930-as évek elején már feltételezte a balra teendő fordulatot, mert alkotmányosan parlamenti többséget a baloldal nélkül nem lehetett biztosítani, míg a jobboldali szövetség keresése maga után vonta a parlamentarizmus halálát. Miután az uralmon levő politikai csoport azonban az előbbi esetben támogatást külföldön sehol sem remélhetett, ezzel szemben Olaszország és Magyarország részéről messzemenő retorziókkal

számolhatott, Dollfuss gondolkodását ez a helyzet erősen befolyásolta.

A többi, a tárgyalt korszakban létesített diktatúrák nélkülözték a fasizmus funkciójának és jellemzőinek legtöbb elemét. Mindenekelőtt nélkülözték az új fasiszta politikai csoport jelenlétét a diktatúrában, sőt, a kívülálló fasiszta jellegű csoportosulásokat, pártokat felszámolták vagy igyekeztek felszámolni. Különbséget kell tennünk mégis a Baltikum és a Balkán diktatúrái között, amennyiben az előbbiek relatíve hosszabb időre stabilizálódni tudtak és a politikai mozgás megszüntetésében jelentősebb eredményeket értek el, míg a Balkánon keletkezett diktatúrák (az albán bábállam kivételével) labilisak maradtak, és a baloldal felszámolásában alapjában sikertelenek. Hasonló a helyzet a tömegek manipulálása tekintetében is, amennyiben az északi államok mind a bolsevikellenes propaganda, mind a nemzeti alapon nyugvó idegenellenes – német, orosz, zsidó, svéd stb. – fellépésükkel látszólag valamivel több eredményt értek el, mint a balkániak, de ez egyik esetben sem volt messzemenő.

Végeredményben – a tévedés veszélye nélkül – a fasizmus keletkezését illetően annyit lehet megállapítani, hogy *midőn egyes társadalmak az általános válság keretében valamilyen általános, nemzetközi okból vagy saját speciális helyzetükből fakadó, olyan szituációba kerülnek, melyet struktúrájuk különleges gyengeségei folytán a fennálló politikai szisztéma keretében nem tudnak átvészelni, úgy a két világháború közti szakaszban az illető társadalmak uralkodó osztályai azzal kísérleteznek, hogy a krízist egy új fajtájú diktatúra, a fasizmus segítségével oldják fel. A fasizmus tehát egy jelentős pontig már kapitalizálódott, az egymást követő társadalmi formációkat azonban egymásra rétegzett, nemzeti problémákkal terhelt, a feudális maradványok feloldatlanságával összefüggő fokozott nehézségek átvészelésére gyenge társadalmakban a vezető cso-*

portok agresszív formát öltött önvédelme. Ezen a komplexumon belül időnként és esetenként előtérbe nyomulhatnak gazdasági problémák, programszerűen rivaldafénybe léphetnek a gazdasági megújításra irányuló ígéretek, ezek azonban inkább szimptómákat, mintsem a fasizmus politikai lényegét juttatják kifejezésre, s nem annyira célt, mint eszközöket jelentenek. Ebben az összefüggésben pedig a lényeg abban jelentkezik, hogy a gazdasági kérdéseket *alapjában* gazdaságon kívüli eszközökkel kívánják megoldani. A cél, a fasizmus funkciója kettős. Mivel e torzult társadalmakban megsokszorozódott a társadalmi feszültség, és így minden balra tehető megújítási kísérlet látszólag az egész rendszert kérdőjelezi meg, a fasizmus a baloldal megbénítása útján akarja ezt a feszültséget erőszakkal megszüntetni, s így egyúttal utat akar nyitni az eleve felfokozott és általa végletekbe hajtott nemzeti aspirációk kielégítése felé. A fasizmus felismeri és képviseli azt a követelményt, hogy a nemzeti törekvések a gazdaság „megújítása" segítségével érhetők csak el, meg is hirdet ilyen programot. Ez a program azonban (változatlanul a rendszerekről beszélünk) maga is alárendelt a nacionalista célnak, s ugyanakkor csak olyan mérvben valósul meg, amennyire az érintett ország gazdasági körülményei lehetővé teszik.

A fasiszta diktatúrák feladatát, *funkcióját* tehát abban összegezhetjük, hogy az általános válság időszakában *a tőkés rendszer továbbélése és fejlődése számára a szóban forgó ország adott kiindulási viszonyaihoz illő szinten, az államhatalom nagymérvű koncentrálása és megerősítése útján, a lehető legnagyobb mértékben biztosítsa mindenekelőtt a baloldal irányából fenyegető társadalmi nyomás megszüntetését, de végeredményben korlátozza vagy megszüntesse egészében véve is a társadalmi mozgást annak érdekében, hogy az erőket egy jelentős expanzió szolgálatába állíthassa.*

*

Amikor befejezzük ezt az írást, nem tehetjük ezt anélkül, hogy rá ne mutatnánk néhány fontosabb pontra, ahol a kutatást és a vitát, a jelenségek értelmezését tovább kell vagy tovább lehet folytatni.

Magyarázatként mindenesetre megjegyzendő, hogy jóllehet a fasizmusról már több gyűjteményes munka jelent meg, a komparatív szintézissel valójában eddig még senki sem próbálkozott. A második világháború előtt ezzel az igénnyel megjelent, főként politikai természetű írások valójában az olasz, illetve a német vonásokat általánosították. Az utóbbi időben publikált néhány cikk viszont, mely rávilágított a fasizmus egy-két lényeges vonására, nem vállalkozott arra, hogy e vonásokat megvizsgálja az egyes fasizmusok esetében. A gyűjteményes munkák vagy Nolte professzor könyvei – amelyek egyébként a leginkább közelítenek a szintézisteremtéshez –, az egyes jelenségeket inkább csak egymás mellett leírják, mintsem összevetnék, hasonlítanák és kiemelnék az általában érvényes vonásokat.

Ez az írás, mint első kísérlet, szükségképpen számos megoldatlan kérdést hagy maga után.

Így felvetődik a tanulmány egyik legfontosabb állításának érvényességi köre. Megállapítottuk ugyanis, hogy Európában az általános válság azokban az országokban teremtett a fasiszta kísérletre alkalmas talajt, melyekben a társadalom – beleértve szokásait, erkölcseit stb. – hosszú időn át megrekedt, megcsontosodott, s ebben az állapotban érte egy többé-kevésbé gyors gazdasági fejlődés, melynek megemésztésére, „utolérésére" sem a társadalom struktúrájában, sem tudatilag, mentalitásában nem volt képes. Ráadásul ebben az állapotban érte utol a tőkés rendszer általános válsága. Magától adódik a feladat, hogy megvizsgáljuk, ez a jelenség érvényes-e és mennyiben érvényes az Európán kívüli diktatórikus jelenségekre: Japán két világháború közötti rendszerére, a peronizmusra, egyes más latin-amerikai kísérletekre, és így tovább.

Tekintettel arra, hogy a két világháború közötti periódusban Európában végső összegezésben 16 államban keletkezett diktatúra, a háború alatt létesült bábállamokat nem számítva, s hogy ezek egyes vonásokban mind hasonlítottak egymáshoz, míg ugyanakkor mind el is tért egymástól, bizonyára vitát vált majd ki, hogy az újfajta és a hagyományos diktatúra között miért éppen ott vontuk meg a határt, ahol tettük. Egy ponton, a balti diktatúrák esetében magunk is jeleztük, hogy a kérdés további vizsgálatot igényel, mielőtt kétséget kizáró módon állást lehetne foglalni benne. Jeleztük azt is, hogy a lengyel és a magyar rendszert mintegy a határmezsgyén látjuk, de mégis olyan rendszereknek, melyek elegendő új, modern elemet tartalmaznak ahhoz, hogy az újfajta diktatúra családjába legyenek sorolhatók. Mindenesetre az a tény, hogy eléggé különböznek a fasizmus német vagy olasz formájától, elképzelhetően szintén vitát eredményezhet. Annál is inkább, mert e két rendszer belső működéséről ismereteink eléggé hiányosak.

Érdemes és szükséges lenne elemzés tárgyává tenni valamennyi újonnan keletkezett konzervatív diktatúrát is, részben azért, mert minden bizonnyal ezek is kifejezik a maguk sajátosságában a kor nagy problémáit, és ugyanakkor nagyon alkalmasaknak tűnnek annak tanulmányozására is, hogy egy új jelenség, a fasizmus miként vetíti ki színeit egy sok vonásban eltérő, de mélyebb gyökereiben feltehetően rokon jelenségre.

További tanulmány tárgyát képezheti a fasizmus nemzetközi összefüggéseinek vizsgálata is. Ennek ki kellene terjednie a korabeli polgári demokrácia-fasizmus reláció valamennyi lényeges elemére: a gazdasági, a pénzügyi és a külpolitikai összefüggéseken túl a liberalizmus meggyengüléséből, a politikai demokrácia súlyos belső problémáiból eredő politikai és elméleti megingás hatására, az oppozíció szervezeti és ideológiai megjelenéseinek elemzésére. Ki

kellene terjednie e kutatásnak a munkásellenállás kommunista, szociáldemokrata, szocialista formáinak vizsgálatára.

A fentiekből elsősorban az általunk érintett téma további elágazásait említettük. Hozzá kell tennünk, hogy magának a fasizmuskutatásnak is igen jelentősek még a fehér foltjai. Így például egyes fasiszta mozgalmak mindeddig csak nagyon kevéssé keltették fel a kutatók érdeklődését, s így viszonylag igen keveset tudunk pl. a holland és a balti mozgalmakról. Általában is kevés az ismeretanyagunk a pártok és a mozgalmak szociális összetételéről. A szervezetek programjainak és a rendszerek ideológiájának alapos elemzésére sem került sor.

Mindez további hatalmas anyagfeltárást, összevetést, elemzést igényel. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy vajon mi célt szolgálhat egy meghaladott, sőt többé-kevésbé elfeledett, infernális történelmi periódus ilyen aprólékos boncolgatása? Azt is felvetheti valaki, hogy ha már egyáltalán beszélni kell róla és nem lehet mindenestől egyszerűen a lomtárba helyezni mindazt, amit a fasizmus, az emberiség e szégyene jelentett, úgy beszéljünk inkább eseményeiről, tetteiről, borzalmairól, gyilkosságairól, nem pedig mint mi tesszük, összefüggésekről, struktúráról, összetételről, hamis tudatról, statisztikákról, és így tovább.

Azt hisszük, mind az egyik, mind a másik közelítésnek helye van. Tudnunk kell az internáló táborokról, az emberi méltóság megalázásáról és megaláztatásáról, sok millió ember legyilkolásáról, a gázkamrákról. Helyes azonban azt is tudni, milyen általános körülmények, milyen társadalmi berendezkedések, belső feszültségek és milyen utak vezethetnek ide. Ugyanakkor azt is hasznos felmérni, hogy a fasizmus nem feltétlenül azonos a gázkamrával. A fasizmus egy olyan rendszerrel azonos, mely belső felépítésénél fogva *eljuthat* a gázkamrához, mert egy súlyos válságba került uralkodó csoport olyan államhatalmat teremtett, mely

ki tudta iktatni a népi és egyáltalán a társadalmi ellenőrzés érvényesülését.

Természetesen a történelemben soha semmi nem ismétlődik azonos módon. Vitathatatlan azonban, hogy a válsághelyzetek a világban időnként visszatértek, s tény, hogy ezek mindig nagy veszélyeket rejtettek magukban. Nemcsak arra az övezetre nézve, melyek gócait képezték, de minél inkább összefüggött a világ, annál nagyobb területre nézve. Az is igaz, hogy a történelemből csak nagyon ritkán okult egyvalaki, ám az egész emberiség mégis szüntelenül alkalmazkodott hozzá. Ez az alkalmazkodás azonban nagyobbára nem tudatosan történt. Általában nem szoktuk ugyanazokat a hibákat elkövetni. Mivel azonban a történelem nem ismétlődik, ugyanazokat a hibákat nem is lehet elkövetni. Csak új hibákat lehet elkövetni. Az aktuális hiba pedig az lehet, ha egy esetleges veszélyt csak a megismert formában képzelünk el: valamiféle ingben, valamiféle kereszttel, feltartott kézzel, és így tovább. Csaknem bizonyos, hogy amennyiben jelentkezik, nem ebben a formában jelentkezik. Bizonyos ugyanakkor, hogy akkor és ott jelentkezik, amikor és ahol egy kiegyensúlyozatlan gazdasági fejlődés és megoldatlan társadalmi és nemzeti problémák következtében mély belső válság keletkezik. S erre hasznos figyelni.

Irodalom

Összefoglaló és elméleti munkák

Abendroth, Wolfgang (szerk.): O. Bauer – H. Marcuse – A. Rosenberg, Theorien über die sozialen Ursprünge und die Funktion des Faschismus. Frankfurt–Wien 1967.
Arendt, Hannah: The Original of Totalitarianism. New York 1951.
Barbu, Zevedei: Democracy and Dictatorship, Their Psycology and Pattern of Life. New York 1956.
Bardèche, Maurice: Qu'est-ce que le fascisme? Paris 1961.
Buchheim, Hans: Totalitäre Herrschaft. Wesen und Merkmale, München 1962.
Burnham, James: The managerial Revolution. New York 1941.
Carsten, F. J.: The Rise of Fascism. London 1967.
Cole, George D. H.: A History of Socialist Thought. V. köt. Socialism and Fascism, Leuden 1960.
Delzell, Charles F.: Mediterranean Fascism 1919–1945. New York, Evanston and London 1970.
Dimitrov, G. M.: A munkásosztály a fasizmus ellen. Budapest 1949.
Einzig, Paul: The Economic Foundation of Fascism. London 1934.
Faschismus-Theorien, in: Das Argument, Berliner Hefte für Probleme der Gesellschaft. I–V. füzet Berlin 1964.
Fasizmus a Evropa, Mesinarodni symposium. Vydal Historicky ustav CSAV v srpnu 1969 (Fascism and Europe, International Symposium. Ed. by the Institute of History Chechoslovak Academy of Sciences, August 1969.)
Felice, Renzo De (szerk.): Il fascismo. Le interpretazioni dei contamporanei e degli storici. Bari 1970.
Felice, Renzo De (gondozásában): Il fascismo e i partiti italiani, Testimonianze del 1921–1923. Capelli Editore 1966. (*Mondolfo, R.* hasonló című gyűjteményének [Bologna 1924] új kiadása.)

Friedrich, Carl J.–Brzezinskij, Zbigniew K.: Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Cambridge Mass. 1965.
Fromm, Erich: Escape from Freedom. New York 1941.
Gacon, Jean: Les origines du fascisme. Italie – Hongrie – Allemagne. Paris 1958.
Griffith, Ernest S.: Fascism in Action. A Documented Study and Analysis of Fascism is Europe. Washington 1947.
Guérin, Daniel: Sur le fascisme. I–II. köt. Paris 1965.
Jouvenel, Reynaud: L'Internationale des traitres. Paris 1948.
Kühne, Horst: Faschistische Kolonialideologie und zweiter Weltkrieg. Berlin 1962.
Laski, Harold J.: Revolituonäre Wandlungen in unserer Zeit. Zürich 1945.
Lejbzon, B. M.–Sirinya, K. K.: Povorot v polityike Kominterna. Moszkva 1975.
Lemaitre, Henri: Les fascismes dans l'histoire. Paris 1959.
Lipset, Seymur Martin: Political Man. The Social Basis of Politics. New York 1960.
Mansilla, H. C. F.: Faschismus und eindimensionale Gesellschaft. Ne uwied–Berlin 1971.
Milza, Pierre: Fascismes et idéologies réactionnaires en Europe (1919–1945). Paris 1969.
Milza, Pierre–Benteli, M.: Le fascisme au 20e siècle. Paris 1973.
Neumann, Sigmund: Permanent Revolution. Totalitarianism in the Age of International Civil War. New York 1942.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen. München 1966.
Nolte, Ernst: Der Faschismus in seiner Epoche. Action Française, Italienischer Faschismus, Nationalasozialismus. München 1963.
Nolte, Ernst: Der Faschismus. Von Mussolini zu Hitler. Bilder, Texte und Dokumente. München 1968.
Nolte, Ernst (szerk.): Theorien über den Faschismus. Köln–Berlin 1967.
Organski, A. F. Kenneth: The Stages of Political Developement. New York 1965.
Parsons, Talcott: Some Sociological Aspects of the Fascist Movements, in: Essays in Sociological Theory. Free Press Gencoe 1964.
Pieck, Wilhelm–Dimitrov, Georgi–Togliatti, Palmiro: Die Offensive des Faschismus und die Aufgaben der Kommunisten in Kampf für die Volksfront gegen Krieg und Faschismus. Referate auf dem VII. Kongreß der Kommunistischen Internationale (1935). Berlin 1957.
Pirker, Theo (szerk.): Komintern und Faschismus. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus. Stuttgart 1966.
Poulantzas, Nicos: Fascisme et dictature. La Troisième Internationale face au fascisme. Paris 1970.

Rauschning, Hermann: Die Revolution des Nihilismus. Zürich 1938.
Rauschning, Hermann: Masken und Metamorphosen des Nihilismus. Wien 1954.
Reich, Wilhelm: Psychologie de masse du fascisme. Paris 1972.
Rogger, Hans–Weber, Eugen: The European Right. A Historical Profil, Berkeley–Los Angeles 1965.
Silone, Ignazio: Die Schule der Diktatoren. Zürich 1938.
Stuart, Hughes, H.: Contemporary Europe. A History. New York 1961.
Sugar, Peter: Native Fascism in Successor States: 1918-1945. Oxford 1971.
Szandomirszkij, G.: Fasizm, Moszkva–Leningrád 1923.
Togliatti, Palmiro: Lezioni sul fascismo. Roma 1970.
Togliatti, Palmiro: Lekcii o fasizme. Moszkva 1974.
Trotsky, Léon: Comment vaincre le fascisme. Paris 1971.
Weber, Eugen: Varieties of Fascism. Doctrines of Revolution in the Twentieth Century. Princeton (New Jersey)–Toronto–London–New York 1964.
Weiss, John: The Fascist Tradition. Radical Right-wing Extremism in Modern Europe. New York 1967.
Woolf, S. J.: (szerk.) European Fascism. London 1968.
Woolf, S. J.: (szerk.): The Nature of Fascism. London 1968.

Fontosabb cikkek a gyűjteményes munkákban

Andreski, S. L.: Some sociological consideration on fascism and class in: Woolf: The Nature of Fascism.
Bauer, Otto: Der Faschismus. Zwischen zwei Weltkriegen? Die Krise der Weltwirtschaft, der Demokratie und des Sozialismus, in: Abendroth: Faschismus und Kapitalismus. (Eredetileg: Bratislawa 1936.)
Bloch, Ernst: Der Faschismus als Erscheinungsform der Ungleichzeitigkeit, in: Nolte, Theorien. (Részlet az Erbschaft deiser Zeit [Frankfurt a. M.] c. műből.)
Borkenau, Franz: Zur Soziologie des Faschismus, in: Nolte, Theorien. (Eredeti: in: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 68. köt. 5. füzet. 1933. febr.)
Germani, G.: Fascism and Class, in: Woolf, The Nature of Fascism (Eredeti: Fascismo e classe sociale, in: La Critica sociologica 1967. N° 1–2.)

Kogan, N.: Fascism as a political system, in: Woolf, The Nature of Fascism.
Lőwenthal, Richard: Il fascismo, in: Felice, Il fascismo. (Eredeti: Paul Sering álnéven: Der Faschismus in: Zeitschrift für Sozialismus, 1935. szept.–okt.)
Marcuse, Herbert: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung, in: Abendroth, Faschismus und Kapitalismus. (Eredeti: Zeitschrift für Sozialforschung. Párizs 1934. 2. sz. újból: Kultur und Gesellschaft I. Frankfurt a. M. 1965.)
Mondolfo, Rudolfo: Per la comprensione storica del fascismo, in: Felice, Il fascismo e i partiti politici.
Mosse, George L.: Fascism and the intellectuals, in: Woolf, The Nature of Fascism.
Opitz, Reinhard: Les théories du fascisme et leurs conséquences, in: Le fascisme hitlérien... 59–76. old.
Organski, A. F. K.: Fascism and Modernisation, in: Woolf, The Nature of Fascism.
Rákosi Mátyás: Il fascismo italiano, in: Felice, Il Fascismo. (Eredeti: Italjanszkij fasizm. Leningrád 1925. – Részlet.)
Rosenberg, Arthur: Der Faschismus als Massenbewegung, in: Abendroth, Faschismus und Kapitalismus. (Eredetileg: Karlsbad 1934.)
Salvatorelli, Luigi: Il nazionalfascismo, in: Felice, Il fascismo. (Részlet a hasonló c. munkából. Torino 1923.)
Šaš, Djula: Il fascismo italiano, in: Felice, Il fascismo. (Eredeti: Giulio Aquila, Der Faschismus in Italien, Hamburg 1923. Ugyanebből bővebb részlet in: Felice, Il fascismo e i partiti politici.)
Schäfer, Gert: Les conditions économiques du fascisme, in: Le fascisme hitlerien. Recherches internationales à la lumière du marxisme, N° 68–70., 4/1971–1/1972. 47–58. old.
Solé–Tura, J.: The political „instrumentality" of fascism, in: Woolf, The Nature of Fascism.
Tasca, Angelo; Allgemeine Bedingungen der Entstehung und des Aufstieges des Faschismus, in: Abendroth, Faschismus und Kapitalismus. (Eredeti: Nascita e Avvento del Fascismo. Torino 1950.)
Thalheimer, August: Über den Faschismus, in: Abendroth, Faschismus und Kapitalismus. (Eredetileg: in: Gegen den Strom: Organ des KPD [Opposition], 1930.)
Togliatti, Palmiro: A proposito del fascismo, in: Felice, Il fascismo. (Eredeti: A propos du fascisme, in: L'Internationale Communiste, 1928. aug. 1.)
Trevor–Roper, H. R.: The phenomenon of fascism, in: Woolf; European Fascism.
Turati, Filippo: Faschismus, Sozialismus und Demokratie, in: Nolte

Theorien. (Eredeti: Alessandro Schiavi, Esilio e morte di Filippo Turati. Roma 1956.)
Woolf, S. J.: Did a fascist economic system exist? in: Woolf; The Nature of Fascism.
Zetkin, Clara: Der Kampf gegen den Faschismus, in: Nolte, Theorien. (Eredeti: in: Protokoll der Konferenz der Erweiterten Executive der Kommunistischen Internationale. Hamburg 1924.)
Zibordi, Giovanni: Critica socialista del fascismo, in: Felice, Il fascismo ei partiti politici.

Egyéb tanulmányok

Fetscher, Faschismus und Nationalsozialismus. Zur Kritik des sovjetmarxistischen Faschismus-Begriffs, Polit. Vierteljahres-schrift, 1962. 3. sz.
Gramsci, Antonio: I due fascismi. Ordine Nuovo, 1921. aug. 25.
Nolte, Ernst: Zur Phänomenologie des Faschismus. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1962. 4. sz.
Vierhaus, Rudolf: Faschistische Führertum. Ein Beitrag zur Phänomenoogie des europäischen Faschismus. Historische Zeitschrift, 1964.

Ausztria

Andics, H.: Der Staat, den keiner wollte. Wien 1962.
Benedikt, Heinrich von (Hsg.): Geschichte der Republik Österreich. München 1954.
Carsten, F. L.: The Rise of Fascism. London 1967. 223–229. old.
Droz, Jacques: Histoire de l'Autriche. Paris 1969.
Eichstädt, U.: Von Dollfuss zu Hitler. Geschichte des Anschlusses Österreichs, 1933–1938. Mainz 1955.
Fried, J.: Nationalsozialismus und katolische Kirche in Österreich. Wien 1947.
Gulich, Charles A.: Austria from Habsburg to Hitler. Berkeley 1948.
Hoffmann, J.: Der Pfrimer-Putsch. Graz 1965.
Hoor, Ernst: Österreich 1918–1938. Staat ohne Nation. Republik ohne Republikaner. Wien–München 1966.
Karpeles, Bruno: Klassenkampf, Faschismus und Ständerpazlament. Wien 1933.
Kerekes Lajos: Abenddämmerung einer Demokratie. Mussolini, Gömbös und die Heimwehr. Wien 1966.

Kerekes Lajos: Ausztria története 1918–1955. Budapest 1966.
Kerekes Lajos: Anschluss 1938. Budapest 1963.
Kunschak, Leopold: Österreich, 1918–1934. Wien 1934.
Leichter, Otto: Glanz und Ende der Ersten Republik. Wie es zum österreichischen Bürgerkrieg kam. Wien 1964.
Mikoletzky, Hannis Leo: Österreichische Zeitgeschichte. Von Ende der Monarchie bis zum Abschluss des Staatsvertrages 1955. Wien 1962.
Negrič, dr. J.: Histoire de l'Autriche. Paris 1961.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen, München 1969. 252–257. old.
Pfeifer, Helfried: Werden und Wesen der Republik Österreich. Tatsachen und Dokumente. Wien 1967.
Schmitz, Richard: Der Weg zur Berufsständischen Ordnung in Österreich. Wien 1934.
Shepherd G.: Engelbert Dollfuss. Wien 1961.
Schilling, A.: Dr. Walter Riehl und die Geschichte des Nationalsozialismus. Leipzig 1933.
Spann, Othmar: Der wahre Staat. Leipzig 1921.
Stadler, K. R.: Das Geburt der Republik Österreichs. Leiden 1966.
Starhemberg, E.: Between Hitler and Mussolini. London 1942.
Tromel, F.: Die Erste Republik, 1918–1938. Wien 1948.
Turok, V. M.: Ocserki isztorii Avsztrii. I–II. köt. Moszkva 1955–1962.
Winkler, F.: Die Diktatur in Österreich. Zürich–Leipzig 1935.
Zöllner. E.: Histoire de l'Autriche, des origines à nos jours. Lyon 1966.

Dokumentumok

Beiträge zur Vorgeschichte und Geschichte der Julirevolte. Hsg. auf Grund amtlicher Quelle, Wien, Bundeskommissariat für Heimatdienst, é. n.
Die Erhebung der österreichischen Nationalsozialisten im Juli 1934. Wien 1965.
Frass, Otto: Quellenbuch zur österreichischen Geschichte. IV. köt. 1918–1955.

Tanulmányok

Jagschitz, G.: Faschismus und Nationalsozialismus in Österreich bis 1945, in: Fašizmus a Evropa... 66–83. old.
Jedlicka, L.: The Austrian Heimwehr, Journal of Contemporary History 1966. 1. sz.

Kerekes Lajos: Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 545–550. old.
Stadler, K. R.: Austria, in: Woolf, European Fascism... 88–110 old.

Belgium

Baes, R.: Joris van Severen. Une âme. Zulte 1965.
Berckel, F. van: De tragische Dood von Joris van Severen en Jan Rijckoort. Oranje-uitgaven 1960.
Brasillach, Robert: Leon Degrelle et l'avenir de „Rex". Paris 1936.
Bruyne, Arthur de: Joris van Severen. Droom en Dood, Oranje-uitgaven 1961.
Carsten, F. L.: The Rise of Fascism... 211–218. old.
Degrelle, Léon: La cohue de 1940. Lausanne é. n. (1949.)
Degrelle, Léon: Aux armes pour l'Europe, Paris, Ersatzkommando des Waffen-SS, 1944.
Degrelle, Léon: Feldpost. Bruxelles 1944.
Degrelle, Léon: Révolution des âmes. Paris 1938.
Delafortrie, Luc: Joris van Severen ne de Nederlande, Oranje-uitgaven 1963.
Denis, Jean: Principes rexistes. Bruxelles 1936.
Etienne, Jean Michel: Le mouvement rexiste jusqu'en 1940. Paris 1968.
Narvaez, Louise, Duchesse de Valence: Degrelle m'a dit... Paris é. n. (1961).
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 272–276. old.
Pfeiffer, Robert–Ladrière, Jean: L'aventure rexiste. Bruxelles é. n.
Severen, Joris van: Le Verdinaso. Son organisation. Ses buts. Sa méthode. Conférence faite à Bruxelles le 28 mars 1939.
Vermière, Staf: Joris van Severen en het Verdinaso in Beeld, Oranje-uitgaven 1965.
Weber, Eugen: Varieties of Fascism... 122–129. old.
d'Ydewall, Charles: Degrelle ou la triple imposture. Bruxelles 1968.

Bulgária

Carmicin (Der Mordprozess). Das Zankow-Regime auf der Anklagebank. Wien 1925.
Dimitrov, M.: Pojava, razvityije i ideologija na fasizma v Bolgarija. Szofia 1947.
Isztorija na Bälgarszkata komunisztcseszka partija. Kratak ocserk. Szofija 1969.
Kazaszov, Dimo: Burnyi gogyinyi 1918–1944. Szofia 1949.
Koszev, Dimitar–Hrisztov, Hriszto–Angelov, Dimitar: Bulgária története. Budapest 1971.
Niederhauser Emil: Forrongó félsziget. Budapest 1972.
Valev, L. B.: Bolgarszkoj narod v borbe protyiv fasizma. Moszkva 1964.

Tanulmányok

Ablova, R. T.: Georgij Dimitrov i antifasisztszkoe szoprotyivlenyie Bolgarii. Voproszi Isztorii, 1972. 2. sz. 52–63. old.
Kalbe, Ernstgert: Über die faschistische Diktatur der 20e Jahre in Bulgarien und die deutschen Hilfsaktionen für die bulgarischen Arbeitern und Bauern. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1957. 4. sz. 749–769. old.
Natan Zsak: A bolgár fasizmus jellege és fő fejlődési szakaszai. Történelmi Szemle, 1969. 1–2. sz. 141–154. old.

Csehszlovákia

Dejiny KSC. Bratislava 1961.
Olivova, Vera: Faschismus in der Tschechoslowakei, in: Fašizmus a Evropa... II. köt. 248–267. old.

Szudétanémet mozgalom

Batowski, Henryk: Austria i Sudety 1919-1938. Poznań 1968.
César, J.–Černý, B.: Od sudetoněmeckého separatismu k plánům odvety. Iredentistický puč německých nacionalistů c ČSR v letch 1918–19, Liberec 1960.

César, J.–Černý, B.: Politika měmeckých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938. I–II. köt. Praha 1962.
George, P.: Le problème allemand en Tchécoslovaquie (1919–1946). Paris 1947.
Krebs, H.–Lehmann, E.: Wir Sudetendeutsche! Berlin 1937.
Raschofer, H.: Die Sudetenfrage. Ihre völkerrechtliche Entwicklung vom ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. München 1953.

Tanulmányok

Eberhardt, W.: O počatcích henleinovského hnutí. Československi Časopis Historicny, 1964. 1. sz. 26–39. old.
Kraus, R.: Zur Entstehung der Sudetendeutschen Partei (Henleinpartei) und zu ihrer Rolle der Agentur Hitlerdeutschlands bei der Vorebereitung der Annexion der Tschechoslowakischen Republik. In: Stern, L. (szerk.) Der deutsche Imperialismus und der Zweiter Weltkrieg. II. köt. Berlin 1960. 395–412. old.

Szlovák mozgalom és állam

Durica, Milán S.: Die slowakische Politik 1938-1939 im Lichte der ptaatslehre Tisos. Bonn 1967.
Die Hlinka-Partei. Geschichte, Ideologie, Organisation, Kultur, Wirtschaft, Sozialpolitik. Bratislawa 1943.
Librich, J.: History of the Modern Slovakia. London 1956.
Mikus, J. A.: La Slovaquie dans la drame de l'Europe (Histoire politique de 1918 à 1950). Paris 1955.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 244–252. old.
Tiso, Josef: Die Wahrheit über die Slowakei. (Verteidigungsrede am 17. und 18. März 1947 vor dem ‚National' Gericht in Bratislawa) Hsg. von Jon Sekera (Pančo), München 1948.
Vnuk, F.: Dr. Josef Tiso, President of the Slovak Republik. Sydney 1967.

Tanulmányok

Giannini, A.: Monsignor Tiso, Rivista de studi politici internazionali. Firenze 1952. 3. sz.
Zubek, Th. F.: Monsignor Josef Tiso. Controversial Personality. The Homelitic and Pastoral Rewiew, 1955. november.

Észtország

Borejsza, Jerzy W.: L'Italie et les tendances fascistes dans les pays baltes, 1922–1940. (Referátum az 1973-as gdanski fasizmuskonferencián.)
Chambon, Henry de: La République d'Estonie... Paris 1936.
Jackson, J. Hampden: Estonia. London 1948.
Lossowski, P.: Kraje baltyckije na drodze od demokracii parlamentarnei do dyktatury 1918–1934. Wroclaw 1972.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 236–237. old.

Finnország

Carsten, F. L.: The Rise of Fascism... 161–169. old.
Dolmányos István: Finnország története. Budapest 1972.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 237–239. old.
Rintala, M.: Three Generations. The Extrem Right in Finnish Politics, Bloomington, Indiana 1962.
Tänti, N.: Fasizmi ja Suomen maasentu. Leningrád 1935.
Vilmi, O. G.: Fasizm v Finlangyii. Leningrád–Petrozavodszk 1931.
Wourinen, J. H.: Nationalism in Modern Finland. New York 1931.

Tanulmány

Upton, A. F.: Finland, in: Woolf, European Fascism... 184–216. old.

Franciaország

A francia fasizmus

Guérin, Daniel: Quand le fascisme nous devançait, 1930–1940. Paris 1955.
Guérin, Daniel: Fascisme et grand capital. Paris 1936.
Herzog, Wilhelm: From Dreyfus to Petain. New York 1947.

Lemaitre, Henri: Les fascismes dans l'histoire. Paris 1959.
Maizy, H.: Les groupes antiparlementaires républicains de droite en France de 1933 à 1939. Paris 1952. (Kézirat.)
Nolte, Ernst: Faschismus in seiner Epoche... München 1963.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 287–297. old.
Plumiène, J.–Lasierra, R.: Les fascismes français 1923–1963. Paris 1963.
Réymond, René, La droite en France, de 1915 à nos jours, Paris 1954.
Weber, Eugen: Varieties of Fascism... 130–139. old.
Werth, Alexander: The Twilight in France, 1933–1940. London 1942.
Willard, Claude: Quelques aspects du fascisme en France avant le 6 février 1934. Paris 1961.

Tanulmányok

Márkus László: A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről, Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 575–586. old.
Warner, G.: France, in: Woolf, European Fascism... 262–279. old.
Weber, Eugen: Un demi siècle de glissement à droite. International Review of Social History, 1960. 2. sz.

A francia fasizmus szellemi környezete

Bremer, Karl–Heinz: Der französische Nationalismus. Berlin–Wien 1938.
Byrus, Robert: Antisemitism in Modern France. New Brunswick 1960.
Curtis, Michael: Three agenst the Third Republic. Sorel, Barrès, Maurras, Princeton 1959.
Elbow, Matthew: French Corporativ Theory 1789–1948. New York 1953.
Freund, Michael: Georges Sorel. Der revolutionäre Konservativismus. Frankfurt 1932.
Mohlers, Armin: Die französische Rechte. München 1958.
Rémond, René: La droite en France de 1815 à nos jours. Paris 1954.
Sérant, Paul: Le romantisme fasciste. Etude sur l'oeuvre politique de quelques écrivains français. Paris 1959.
Weber, Eugen: The Nationalist Revival in France 1905–1914. Berkeley–Los Angeles 1959.

Tanulmányok

Andreu, Pierre: Les idées politiques de la jeunesse intellectuelle de 1927 à la guerre, Revue des travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques. 1957. 2. sz. 17–30. old.
Roth, Jack J.: Sorel und die totalitären Systeme. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1958. 1. sz. 45–59. old.
Touchard, Jean: L'esprit des années 1930: une tentative de renouvellement de la pensée politique française, in: Tendances dans la vie française depuis 1789. Paris 1960.

EGYES MOZGALMAK

Action française

Beau de Loménie, Emmanuel: Maurras et son systéme. Bourg 1953.
Daudet, Léon: Maurras et son temps. Paris 1930.
Dimier, Louis: Vingt ans d'Action Française. Paris 1926.
Forges, Roger Joseph-Jean: Biblio-iconographie générale de Charles Maurras, I–II. köt. Paris 1935.
La Montagne, Robert Howard de; Histoire de l'Action Française. Paris 1950.
Massis, Henri: Maurras et notre temps. I–II. köt. Paris 1951.
L'Oeuvre de Charles Maurras. Paris 1925.
L'Oeuvre de Charles Maurras. Paris 1929.
Maurras, Charles: Oeuvres capitales. I–IV. köt. Paris 1954.
Maurras, Charles: Lettres de prison. Paris 1958.
Mourre, Michel: Charles Maurras. Paris 1958.
Rondier, Léon S.: Maurras jusqu'à l'Action Française. Paris 1957.

Tanulmányok

Girardet, Raoul: L'Heritage de l'Action Française, Revue française de Science politique. 1957. 765–792. old.
Nolte, Ernst: Die Action Française 1899–1944. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1961. 2. sz. 124–165. old.
Weber, Eugen: Action Française. Royalism and Reaction in Twentieth Century France. Stanford Calif. 1962.

A ligák

Chopine, Paul: Le colonel De La Rocque veut-il la guerre civile? Paris 1936.
Chopine, Paul: Six ans chez les Croix de Feu. Paris 1935.
Creyssel, Paul: La Rocque contre Tardieu, Paris 1938.
Détrez, Alfred: L'affaire Stavisky. Paris é. n.
Jegorov, J. V.: Gyelo Sztavisszkovo i fasisztszkij mjatezs 6. fevralja 1934 g. v Francii. Voproszi Isztorii, 1972. 4. sz. 126–133. old.
Le Clère, Marcel: Le 6 février. Paris 1967.
Lacretelle, Jacques de: Qui est la Rocque? Paris 1936.
Malherbe, Henry: La Rocque, un chef, des actes, des idées. Paris 1934.

Tanulmányok

Aimot, Jean-Marie: Au temps des ligues, Défense de l'Occident. 32. 34–38. és 41. számok.
Macheter, Philippe: Sur quelques aspects de l'activité de Colonel De La Rocque et du ‚Procès Social Français' pendant la seconde guerre modiale. Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale, 1965. 58. sz. 35–56. old.

Georges Valois mozgalma

Valois, Georges: La Révolution nationale; philosophie de la victoire. Paris 1924.
Valois, Georges: La politique de la victoire. Paris 1925.
Valois, Georges: Contre mensonge et la calomnie. Paris 1926.
Valois, Georges: Oeuvre économique, I–III. köt. Paris 1924–1927.
Valois, Georges: Le fascisme, Paris 1927.
Valois, Georges: L'homme devant l'éternel. Paris 1947.

Cagoule

Bourdrell, Philippe: La Cagoule. 30 ans de complot. Paris 1970.
Désert, Joseph: Toute la vérité sur l'affaire de la Cagoule. Paris 1946.
Fontenoy, Fernand: La Cagoule contre la France. Ses crimes, Son organisation, Ses chefs, Ses inspirateurs. Paris 1938.
Tournoux, J. P.: L'Histoire secrète. La Cagoule. Le Front populaire. Vichy, London–Paris 1962.

Parti populaire français

Brasillach, Robert: Notre avant-guerre. Paris 1941.
Doriot, Jacques: La France ne sera pas un pays d'esclave. Paris 1936.
Doriot, Jacques: Toutes les preuves. C'est Moscou qui paie, Paris 1937.
Doriot, Jacques: Je suis un homme du Maréchal. Paris 1942.
Doriot, Jacques: Le Destin français. Paris 1944.
Drieu La Rochelle, Pierre: Socialisme fasciste. Paris 1934.
Drieu La Rochelle, Pierre: Avec Doriot. Paris 1937.
Doriot, homme de demain? Paris 1936.
Legey, Ferdinand: Le vrai but de Doriot. La verité sur le Parti Populaire Français. L'origine de ces resources. Alger 1937.
Loustau, Robert: Création, capital et travail. Paris 1936. (France, libère-toi!)
Marion, Paul: Programme du Parti Populaire Français, Président Jacques Doriot. Paris 1938.
Masson, Emil: Parti Populaire Français. Réglement, d'organisation d'administration et de contabilité. Paris 1938.
Wolf, Dieter: Die Doriot-Bewegung. Ein Beitrag zur Geschichte des französischen Faschismus. Stuttgart 1967.

Tanulmány

Rauhut, Franz: Doriot und seine Französische Volkspartei. Zeitschrift für Politik, 1938. 185–195. old.

Rassemblement National Populaire

Déat, Marcel–Flandin, Pierre Etienne: Deux conférences sur l'operation économique de la France. Paris 1938.
Déat, Marcel: Le Rassemblement National Populaire. III. La politique générale. Paris 1941.
Déat, Marcel: Nouveau départ, nouveaux combats. Discours de M. Marcel Déat du 9 novembre 1941.
Déat, Marcel: La participation de la France à la défence et à l'organisation de l'Europe. Paris 1942.
Déat, Marcel: La Réligion, l'Église et la révolution. Paris 1944.
Déat, Marcel: Le parti unique. Paris 1943.
Montagnon, D.–Marguet, A.–Déat, M.: Néosocialisme? Paris 1933.
Varenne, Claude (tkp. Georges Albertini): Le destin de Marcel Déat. Paris 1948.

A Vichy-rendszer

Aron, Robert: Histoire de Vichy, 1940–1944. Paris 1955.
Berthelot, Jean: Sur les rails du pouvoir (De Munich à Vichy), 1938–1942. Paris 1968.
Blond, Georges: Pétain 1856–1951. Paris 1966.
Cotta, Michèle: Collaboration 1940–1944. Paris 1964.
La France sous l'occupation. Paris 1959.
Lavro, Lev Pavlovics: Isztorija adnoj kapitulacii. Moszkva 1964.
Michel, Henri: Vichy, année 40, Paris 1966.
Saint-Paulien (tk. M. I. Sicard): Histoire de la collaboration. Paris 1964.
Walter, Gerard: La vie à Paris sous l'occupation, 1940–1944. Paris 1960.

Görögország

Niederhauser Emil: Forrongó félsziget. Budapest 1972.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 192–194. old.
Politisz, Janisz: Az újkori Görögország története. Budapest 1966.

Hollandia

Boer, Piet: Mussert. Entstehung und Kampf des niederländischen Nationalsozialismus. Herrsching 1939.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 276–279. old.

Jugoszlávia

Babic, Anto: Istorija naroda Jugoslavije. Sarajevo 1947.
Hoptner, J. B.: Yugoslavia in crisis. New York–London 1962.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 197–200 old.
Perényi József–Arató Endre: Jugoszlávia története. Budapest 1967. (Egy. jegyzet)
Valev, L. B.–Szlavin, G. M.–Udalcov, I. I. (Szerk.), Isztorija Jugoszlavii. II. köt. Moszkva 1963.
Vos, Marcel de: Histoire de la Yugoslavie. Paris 1955.

Tanulmány

Kővágó László: Jugoszláv történetírók a két világháború közötti jugoszláviai fasizmusról. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 569–574. old.

Usztasa-mozgalom, Usztasa-állam

Balen, S.: Pavelic. Zagreb 1952.
Hory, Ladislaus–Broszat, Martin: Der kroatische Ustascha–Staat 1941–1945. Stuttgart 1964.
Kiszling, Rudolf: Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslawenvolkes. Graz–Köln 1956.
Miličević, V.; Der Königsmord von Marseille. Das Verbrechen und seine Hintergründe. Bad Godesberg 1959.
Nándori Pál: A marseille-i gyilkosság nemzetközi jogi vonatkozásai. Budapest 1972.
Sz. Ormos Mária; Merénylet Marseille-ben. Budapest 1968.
Pavelić, Ante: La restauration économique des pays danubiens. Le désarmement Belgrad et la Croatie. Éd. de la Correspondance Croate „Gric", é. n. (Utószó 1932.)
Pavelić, Ante: Aus dem Kampf in dem selbständigen Staat Kroatien. Einige Dokumente und Bilder, Wien 1931.
Perčec, Gustav; Durch Lug und Trug, durch Gewalt und Morde – zur Unterjochung Kroatiens und zum neuen Weltkrieg, Wien 1931.
Ustascha-Bewegung, Hsg. vom Kommissariat für Erziehung und Propaganda im Ustascha-Hauptquartier. Zagreb 1943.

Tanulmány

Biber, Dusan: Ustaše i Treći Reich. Jugoslavenski Istorijski Časapis. 1964. 2.

Lengyelország

Drozdowski, Marek Marian: Spoeczenstwo, panstwo, politycy II Rzeczpospolity, Krakow 1972.
Grzędzinski, J.: Maj 1926. Paris 1965.

Jędruszczak, Hanna–Jedruszczak, Tadeusz: Ostatnie lata Drugiej Rzeczpospolity (1935–1939). Warszawa 1970.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 230–233. old.
Piłsudski, Jozef: 1926–1929. Przemówienia, wiwiady, artykuły Ed. Antoni Anusz, Wladislaw Pobóg-Malinowski. Warszawa 1930.
Piłsudski, Jozef, Erinnerungen und Dokumente. Ausgewählt, bearbeitet und redigiert von Major dr. Waclaw Lipinski vom Militär-historien Büro in Warschau und Generalkonsul J. P. Kaczkowski. Mit einem eleitwort von Ministerpresident General Harmann Göring. I. köt. Die ersten Kämpfe. Essen 1935.
Roos, Hans: Geschichte der polnischen Nation 1916–1960. Stuttgart 1961.

Tanulmányok

Andreski, S.: Poland, in Woolf: European Fascism... 167–183. old.
Szokolay Katalin: A lengyel szenációs diktatúra néhány vonásáról, 1926–1935. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 560–568. old.
Żarnowski, Janusz: Courants et tendances fascistes dans la Pologne des annés 1928–1939, in: Fašizmus a Europa... 147–162. old.
Polksi ruch robotniczy. Zarys historii. Opracowanie zbiorowe. Red. Antoni Czubiński. Warszawa 1972. (II. rész. Polski ruch robotniczy w okresie II Rzeczypospolitej. Opracowała Aleksandra Tymieniecka. 128–222. old.)

Lettország

Drizulis, A.: Latvija Fasizma juga (1934–1940). Riga 1959.
Łossowski, P.: Kraje baltickie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury 1918–1934. Wrocław 1972.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 233–237 old.

Tanulmányok

Borejsza, Jerzy W.: L'Italie et les tendances fascistes dans les pays baltes, 1922–1940. (Referátum az 1973. évi gdański fasizmus-konferencián.)

Hehn, J. von: Lettland zwischen Demokratie und Diktatur. Zur Geschichte des Lettländischen Staatsstreichs vom 15. Mai 1934. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Beiheft 3. München 1957.

Litvánia

Augustaitis, J.: Antanas Smetona ir jo veikla. Chicago 1966.
Bulota, Andrius: Nuo baltojo zirgo iki svastikos. Vilnius 1962.
Chambon, H. de: La Lituanie moderne. Paris é. n.
Chase, Th. G.: The story of Lituania. New York 1946.
Jurgela, C. R.: History of the Lituanian Nation. New York 1947.
Lavoix, V.: Quand la lumière nous vient du Nord. Paris 1938.
Łossowski, P.: Kraje baltyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury 1918–1934. Wrocław 1972.
Merkelis, A.: Antanas Smetona. New York 1964.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen. 233–237 old.
Vidunas, W. St.: La Lituanie dans le passé et dans le présent. Genève é. n.

Tanulmány

Borejsza, Jerzy W.: L'Italie et les tendences fascistes dans les pays baltes, 1922–1940. (Referátum az 1973. évi gdański fasizmus-konferencián.)

Magyarország

Dósa Rudolfné: A MOVE – egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet (1919–1944). Akadémiai Kiadó 1973.
Carsten, F. L.: The Rise of Fascism... 169–181. old.
Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémia Kiadó 1968.
Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták. 1935–1944. Kossuth Könyvkiadó 1966.
Macartney, C. A.: October Fifteenth. I–II. köt. Edinburg 1961.
Magyarország története. II. köt. 2. kiad. Gondolat 1967.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 204–211. old.
Rozsnyói Ágnes: A Szálasi-puccs. Kossuth Könyvkiadó 1963.

Szakács Kálmán: Kaszáskeresztesek. Kossuth Könyvkiadó 1963.
Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában. 1920–1926. Akadémiai Kiadó 1965.
Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1974.
Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 55. Budapest 1971.
Weber, Eugen: Varieties of Fascism... 96–105. old.

Dokumentumok

Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. köt. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerk. *Nemes Dezső.* Szikra 1953.; II. köt. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921–1924. Szerk. *Nemes Dezső.* Szikra 1956.; III. köt. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. Szerk. *Nemes Dezső.* Kossuth Könyvkiadó 1959.; IV. köt. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1–1931. augusztus 24. Szerk. *Karsai Elek.* Kossuth Könyvkiadó 1967.

Tanulmányok

Berend T. Iván–Ránki György: Die Struktur der ungarischen Gesellschaft nach dem ersten Weltkrieg. Acta Univ. Debr. 1965. 95–131. old.
Deák, István: National Socialism in Hungary, in: The European Right, edited by Hans Rogger and Eugen Weber, Berkeley and Los Angeles 1965. 364–407. old.
Erős, J.: Hungary, in: Woolf: European Fascism. 111–145. old.
Lackó Miklós: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi hátteréről Magyarországon az 1930-as években. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 353–364. old.
Lackó Miklós: Fasizmus Közép-Kelet-Európában. Új Írás, 1970. 12. sz. 69–79. old.
Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. Történelmi Szemle, 1965. 449–466. old.
Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 353–369. old.
Ránki György: The Problem of Fascism in Hungary és *Barany, George:* The Dragon's Teeth: The Roots of Hungarian Fascism, IV. Hungary (H. n., é. n.)

Nagy-Britannia

Carsten, J. E.: The Rise of Fascism. London 1967. 218–223. old.
Chesterton, A. K.: Mosley. Geschichte und Programm des britischen Faschismus. Leipzig 1937.
Cross, Colin: The Fascists in Britain. London 1961.
Drennan, J.: B.U.F. (British Union Fascists). Der britische Faschismus und sein Führer. Berlin 1934.
Fascism. 100 Questions asked and answerd. London 1936.
Knickerbrocker, H. R.: Die Schwarzhemden in England und Englands wirtschaftlicher Aufstieg. Berlin 1934.
Mosley, Oswald Sir: The Greater Britain, London 1932.
Mosley, O.: The Fascism in Great Britain. A Brief Statement of the Principles of Fascism in Great Britain. London é. n.
Mosley, Oswald: Right or Wrong. London 1961.
Mosley, Oswald Sir: My Life. London 1968.
Mullaly, F.: Fascism inside England. London 1946.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen. 279–288. old.
Weber, Eugen: Varieties of Fascism. 106–114. old.
Wharton, M.: A Few-Lost Causes. The Baldwin Age, London 1960.

Tanulmányok

H. Haraszti Éva: Fasiszta irányzatok Angliában. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 587–600 old.
Skidelsky, R.: Great Britain in Woolf: European Fascism. 231–261. old.

Németország

Badia, Gilbert: Histoire de l'Allemagne contemporaine (1917–1962). I–II. köt. Paris 1964.
Benoît Méchin, Jacques: Vingt ans d'histoire d'Allemagne 1918–1938. Paris 1939.

Collotti, Enzo: La Germania nazista. Dalla republica de Weimar al crollo del Reich hitleriano. Torino 1962. (2. kiad.)
Göhring, Martin: Bismarcks Erben 1890–1945. Deutschlands Weg von Wilhelm II. bis Adolf Hitler. Wiesbaden 1959.
Mann, Golo: Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Frankfurt a. M. 1958.
Rein, Gustav Adolf: Bonapartismus und Faschismus in der deutschen Geschichte, Göttingen 1960.
Vermeil, Edmond: L'Allemagne contemporaine. I–II. köt. Paris 1953.

Nácizmus és német történelem

Abusch, Alexander: Der Irrweg einer Nation. Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte. Berlin 1946.
Hindels, Josef: Hitler war kein Zufall. Ein Beitrag zur Soziologie der Nazi-Barbarei. Wien 1962.
Jaspers, Karl: Die Schuldfrage. Wiesbaden 1946.
Kohn, Hans: The Mind of Germany. The Education of a Nation, New York 1960.
Norden, Albert: Lehren deutscher Geschichte. Zur politischen Rolle des Finanzkapitals und der Junker. Berlin 1947.
Ritter, Gerhard: Europa und die deutsche Frage. München 1948.
Röpke, Wilhelm: Die deutsche Frage. Erlenbach–Zürich 1948.
Sell, Friedrich: Die Tragödie des deutschen Liberalismus. Stuttgart 1953.
Viereck, Peter: Metapolitics. From the Romantics to Hitler. New York 1941.

Tanulmány

Ritter, Gerhard: Le origini storiche del nazionalsocialismo, Questioni di storia contemporanea. Milano 1953. 3. sz. 716–731. old.

A náci mozgalom előzményei

Dokumentumok

Hirsch, Kurt: Signale von Rechts. 100 Jahre Programme der Rechtsparteien. München 1967.

Előfutárok

Grimm, Hans: Volk ohne Raum. München 1936.
Günther, Hans F. K.: Rassenkunde des deutschen Volkes. München 1922.
Jünger, Ernst: Die totale Mobilmachung (1930) in: Blätter und Steine. Hamburg 1934.
Moeller Van Den Bruck, Arthur: Das dritte Reich. Berlin 1923.
Schmitt, Carl: Politische Romantik. München 1919.
Schmitt, Carl: Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souverenitätsgedanken bis zum proletarischen Klassenkampf. München 1921.
Spengler, Oswald: Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte. München 1918.
Spengler, Oswald: Preussentum und Sozialismus. München 1920.
Spengler, Oswald: Jahre der Entscheidung. München. 1933.

Feldolgozások

Butler, Rohan D. O.: The Roots of National Socialism 1783–1933. London 1941.
Heyden, Günther: Kritik der deutschen Geopolitik. Wesen uns soziale Funktion einer Reaktionären soziologischen Schule. Berlin 1958.
Kruck, Alfred: Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890–1939. Wiesbaden 1954.
Lukács György: Az ész trónfosztása. Budapest 1956.
Mohler, Armin: Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932. Grundriss ihrer Weltanschauungen, Stuttgart 1950.
Neurohr, Jean F.: Der Mythos vom Dritten Reich. Stuttgart 1957.
Schneider, Peter: Ausnahmezustand und Norm. Eine Studie zur Rechtslehre von Carl Schmitt. Stuttgart 1957.
Vermeil, Edmond: Doctrinaires de la Revolution allemande (1918–1938). Paris 1938.

Tanulmányok

Cantimori, Delio: Ernst Jünger e la mistica milizia del lavoro, in: Studi germanici. 1935. 1. sz. 73–92. old.
Cantimori, Delio: Arthur Moeller Van Den Bruck. Studi germanici, 1935. 2. sz. 214–226. old.
Pross, Harry: Die Zerstörung der deutschen Politik. Dokumente 1871–1933. Frankfurt a.M. 1959.

Sontheimer, Karl: Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1957. 1. sz. 42–62. old.
Sontheimer, Karl: Der Tatkreis. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1959. 3. sz. 229–260. old.
Szamuely Tibor: A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 497–581. old. és 1963. 2. sz. 217–237. old.

Náci mozgalom

Dokumentumok

Conze, Prof. Dr. W.: Der Nationalsozialismus. I. rész. 1919–1934. Stuttgart é. n.
Deuerlein, Ernst von (szerk.): Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten. Düsseldorf 1968.
Der Hitler – Ludendorff Prozess von dem Münchener Volksgericht. Berlin 1924.
Ludendorff, Erich: Auf dem Weg zur Feldherrnhalle. Lebenserinnerungen an die Zeit des 9. November 1923 mit Dokumenten. München 1937.

Náci szerzők a mozgalomról

Bayer, Ernst: Die SA. Geschichte, Arbeit, Zweck und Organisation der Sturmabteilungen des Führers und der Obersten SA Führung. Berlin 1938.
Bouhler, Philipp: Kampf um Deutschland. Ein Lesebuch für die deutsche Jugend. Berlin 1938.
Ehrlich, Emil: Die Ausland-Organisation der NSDAP. Berlin 1937.
Espe, Walter M.: Das Buch der NSDAP. Werden, Kampf und Ziel der NSDAP. Berlin 1933.
Huber, Engelbert: Das ist Nationalsozialismus. Organisation und Weltanschauung des NSDAP. Stuttgart–Berlin–Leipzig é. n.
Krebs, Albert: Tendenzen und Gestalten der NSDAP, Erinnerungen an die Frühzeit. Stuttgart 1959.
Organisationsbuch der NSDAP. München 1936.
Reich, Albert: Vom 9. November 1918–zum 9. November 1923. Die Entstehung der deutschen Freiheitsbewegung. München 1933.
Volz, Hans: Daten der Geschichte der NSDAP. Berlin–Leipzig 1937.

Feldolgozások

Buchheims, Hans: Gutachten über das Verhältnis des „Hauses Ludendorff" zum Nationalsozialismus. München 1958.
Franz-Willing, Georg: Die Hitlerbewegung. I. Der Ursprung 1919–1922. Hamburg–Berlin 1962.
Glum, Friedrich: Der Nationalsozialismus. München 1962.
Hallgarten, George F. W.: Hitler, Reichswehr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918–1933. Frankfurt a. M. 1955.
Heiden, Konrad: Geschichte des Nationalsozialismus. Die Karriere einer Idee. Berlin 1932.
Hoegner, Wilhelm: Die verratene Republik. München 1958.
Hofmann, Hans Hubert: Der Hitlerputsch. Krisenjahre deutscher Geschichte 1920–1924. München 1961.
Krebs, Albert: Tendenzen und Gestalten der NSDAP. Erinnerungen an die Frühzeit. Stuttgart 1959.
Kühnl, Reinhard: Die nationalsozialistische Linke 1925–1930. Meisenheim am Glan 1966.
Plümer, Friedrich: Die Wahrheit über Hitler und seinen Kreis, h. n. é. n. (1925).
Rosner, Jakob: Der Faschismus. Seine Wurzeln. Sein Wesen. Seine Ziele. Fragmentarische Versuche. Viele Zitaten, Wien 1966.
Strasser, Otto: Hitler et moi. Paris 1940.
Strasser, Otto: Der Faschismus. Geschichte und Gefahr. Wien–München 1965.
Schäfer, Wolfgang: NSDAP. Entwicklung und Struktur der Saatspartei des Dritten Reiches. Hannover–Frankfurt a.M. 1957.
Wait, Robert G. L.: Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918–1923. Cambridge, Massachusetts 1952.

Tanulmányok

Broszat, Martin: Die Anfänge der Berliner NSDAP 1926–27. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1960. 1. sz. 85–118. old.
Deuerlein, Ernst: Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1959. 2. sz. 177–227. old.
Gollwitzer, Heinz: Bayern 1918–1933. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1955. 4. sz. 363–387. old.
Hallgarten, George F. W.: Stinnes, Seeckt und Hitler. Material zur Geschichte von Ruhrkampf und Hitlerputsch. Geist und Tat, 1954. 259–304. old.
Klein, Fritz: Zur Vorbereitung der faschistischen Diktatur durch die

deutsche Grossbourgeoisie 1929–1932. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1953. 6. sz. 872–904. old.
Krebs, Albert: Tendenzen und Gestalten der NSDAP. Erinnerungen an die Frühzeit. Stuttgart 1959.
Kluke, Paul: Der Fall Potempa. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1957. 3. sz. 279–297. old.
Paulus, Günther: Die soziale Struktur der Freikorps in den ersten Monaten nach der Novemberrevolution. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1955. 5. sz. 685–704. old.
Pese, Walter Werner: Hitler und Italien 1920–1926, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1955. 2. sz. 113–126. old.
Ritthalter, Anton: Eine Etappe auf Hitlers Weg zur ungeteilten Macht. Hugenbergs Rücktritt als Reichsminister. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1960. 2. sz. 193–219. old.
Vogelsang, Thilo: Die Reichswehr in Bayern und der München Putsch 1923. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1957. 1. sz. 91–101. old.
Whiteside, Andrew G.: The nature and origins of National Socialism. Journal of Central European Affairs, 17. 1957–58. 1. sz. 48–73. old.

Hitler

Amsler, Jean: Hitler. Paris 1960.
Buchheim, Hans–Eucken, Edith–Erdsieck–Buchheit, Gert: Der Führer ins Nichts. Eine Diagnose Adolf Hitlers. Rastatt 1960.
Buchheit, Gert: Hitler der Feldherr. Rastatt 1958.
Bullock, Alan: Hitler, A Story in Tyranny. London 1952.
Daim, Wilfried: Der Mann, der Hitler die Ideen gab. München 1958.
Dietrich, Otto: Zwölf Jahre mit Hitler. München 1955.
Görlitz, Walter–Quint, Herbert A.: Adolf Hitler – Eine Biographie. Stuttgart 1952.
Görlitz, Walter: Adolf Hitler. Göttingen 1960.
Greiner, Joseph: Das Ende der Hitler-Mythos. Zürich–Leipzig–Wien 1947.
Halder, Franz: Hitler als Feldherr. München 1949.
Heiber, Helmut: Adolf Hitler. Berlin 1960.
Heiden, Konrad: Hitler, Das Leben eines Diktators. I–II. köt. Zürich 1936–1937.
Jenks, William A.: Vienna and the Young Hitler. New York 1960.
Jetzinger, Franz: Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und die Wahrheit. Wien 1956.
Kubizek, August: Hitler, mein Jugendfreund. Graz 1953.

Luedecke, Kurt: I Know Hitler. The Story of a Nazi who escaped the Blood Purge. New York 1937.
Olden, Rudolf: Hitler. Amsterdam 1936.
Trevor-Roper, H. R.: The Last Days of Hitler. London 1947.
Zoller, Albert: Hitler privat. Erlebnisbericht seiner Geheimsekretärin. Düsseldorf 1949.

Tanulmányok

Morsey, Rudolf: Hitler als braunschweigischer Regierungsrat. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1960. 3. sz. 419–448. old.
Watt, D. C.: Die Bayerischen Bemühungen um Ausweisung Hitlers 1924. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1958. 2. sz. 270–280. old.

A nácizmus és a weimari köztársaság

Besson, Waldemar: Württemberg und die deutsche Staatskrise 1928–1933. Stuttgart 1959.
Bracher, Karl Dietrich: Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie. Stuttgart–Düsseldorf 1955, Villingen 1960.
Brecht, Arnold: Vorspiel zum Schweigen. Das Ende der deutschen Republik. Wien 1948.
Buchta, Bruno: Die Junker und die Weimarer Republik. Charakter und Bedeutung der Osthilfe in den Jahren 1928–1933. Berlin 1959.
Castellan, Georges: L'Allemagne de Weimar 1918–1933. Paris 1969.
Eyck, Erich: Geschichte der Weimarer Republik. Erlenbach–Zürich–Stuttgart 1954–1956.
Grosser, Alfred: Hitler, la presse et la naissance d'une dictature. Paris 1959.
Roloff, Ernst-August: Bürgertum und Nationalsozialismus 1930–1933. Braunschweigs Weg ins Dritte Reich. Hannover 1961.
Schlesinger, Rudolf: Central European Democracy and its Background. London 1953.
Sontheimer, Kurt: Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. München 1962.

Ginzberg, L. I.: Die Beziehungen der reaktionären Kreise der USA und Englands zur Hitlerpartei (1930 bis Januar 1933). Sowietwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge, 1955. 6. sz. 834–844. old.
Matthias, Erich: Hindenburg zwischen den Fronten 1932, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1960. 1. sz. 78. old.-tól.
Matthias, Erich: Der Untergang der Sozialdemokratie 1933. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1956. 2. sz. 179–226. old.
Petzold, Joachim: Der Staatsstreich vom 20. Juli 1932 in Preussen. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1956. 6. sz. 114–168. old.
Schreiner, Albert: Die Eingabe deutscher Finanzmagnaten, Monopolisten und Junker an Hindenburg für die Berufung Hitlers als Reichskanzler, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1956. 2. sz. 366–369. old.
Vogelsang, Thilo: Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr 1930–1933. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1954. 4. sz. 417. old.-tól.

Hatalomátvétel

Bracher, Karl Dietrich–Sauer, Wolfgang–Schulz, Gerhard: Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933–1934. Köln-Opladen 1960.
Biernat, Karl Heinz: Der Reichstag brennt. Hintergründe und Auswirkungen der faschistischen Reichstagsbrandprovokation. Berlin 1960.
Dimitroff, G.: Reichstagsbrandprozess. Dokumente, Briefe und Aufzeichnungen. Berlin 1960.
Duesterberg, Theodor: Der Stahlhelm und Hitler. Wolfenbüttel 1949.
Hammer, Walter: Hohes Haus in Henkers Hand. Rückschau auf die Hitlerzeit, auf Leidensweg und Opfergang Deutscher Parlamentarier. Frankfurt a. M. 1956.
Matthias, Erich–Morsey, Rudolf: Das Ende der Parteien 1933. Düsseldorf 1960.
Meissner, Hans Otto–Wilde, Harry: Die Machtergreifung. Ein Bericht über die Technik des nationalsozialistischen Staatsstreichs. Stuttgart 1958.
Schumann, Hans-Gerd: Nationalsozialismus und Gewerkschaftsbewegung. Die Vernichtung der deutschen Gewerkschaften und der Aufbau „deutschen Arbeitsfront". Hannover–Frankfurt a. M. 1958.

Tanulmányok

Kalbe, Ernstgert: Die Rolle der Reichstagsbrandprovokation bei der Konsolidierung der faschistischen Diktatur in Deutschland. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1953. 5. sz. 1021–1068. old.
Mau, Hermann: Die „Zweite Revolution". Der 30. juni 1934. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1953. 2. sz. 119–137. old.
Schneider, Hans: Das Ermächtigungsgesetz vom 24. März 1933. Bericht über das Zustandekommen und die Anwendung des Gesetzes. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1953. 3. sz. 197–221. old.
Zur Ermordung des Generals Schleicher, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1953. 1. sz. 71–95. old.

A náci állam

Dokumentumok

Conze, Prof. dr. W.: Der Nationalsozialismus. II. rész. Stuttgart (1962). Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945 Herausgegeben und kommentirt von Walther *Hofer*. Frankfurt a. M. 1957.

Náci művek

Forsthoff, Ernst: Der totale Staat. Hamburg 1933.
Koellreuter, Otto: Der deutsche Führerstaat. Tübingen 1934.
Schmitt, Carl: Principii politici del nazionalsocialismo. Firenze 1935.
Stuckart, Wilhelm–Schiedermair, Rolf: Neues Staatsrecht I–II. köt. Leipzig 1943.

Feldolgozások

Badia, Robert: Histoire de l'Allemagne contemporaine 1933–1962. Paris 1964.
Bayle, François: Psychologie et éthique du nationalsocialisme. Étude antropologique des dirigeants SS. Paris 1953.
Broszat, Martin: Der Staat Hitlers. München 1969.
Broszat, Martin: Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933–1945, in: Anatomie des SS-Staates. München 1965.
Bracher, Karl Dietrich: Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus, Köln–Berlin 1969.

Diehl-Thiele, Peter: Partei und Staat im Dritten Reich. Untersuchungen zum Verhältnis von NSDAP und allgemeiner innerer Staatsverwaltung. München 1969.
Diels, R.: Lucifer ante portas. Stuttgart 1950.
Le fascisme hitlerien. Recherches internationales à la lumière du marxisme. N0 69–70., 4/1971–1/1972.
Fraenkel, E.: The Dual State. A Contribution to the theory of Dictatorship. New York–London–Toronto 1940.
Glaser, Hermann: Das Dritte Reich, Anspuch und Wirklichkeit. Freiburg 1961.
Hagemann, Walter: Publizistik im Dritten Reich, Ein Beitrag zur Methodik der Massenführung. Hamburg 1948.
Hossbach, Friedrich: Zwischen Wehrmacht und Hitler 1934–1938. Hannover 1949.
Höhne, H.: Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS. Gütersloh 1967.
Jochmann, W.: Nationalsozialismus und Revolution. Frankfurt a. M. 1963.
Johe, W.: Die gleichgeschaltete Justiz. Frankfurt a. M. 1967.
Klönne, Arno: Hitlerjugend. Die Jugend und ihre Organisation im Dritten Reich. Hannover–Frankfurt a. M. 1957.
Kogan, Eugen: Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrazionslager. Frankfurt a. M. 1956.
Kühnrich, Heinz: Der KZ-Staat. Rolle und Entwicklung der faschistischen Konzentrationslager von 1933 bis 1945. Berlin 1960.
Launay, Jacques de: Les derniers jours du nazisme. Paris 1969.
Mommsen, H.: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966.
Neurohr, Jean: Der Mythos vom Dritten Reich, Stuttgart 1957.
Neumann, Peter: SS! Paris 1958.
Neusüss-Hunkel, Ermenhil: Die SS. Hannover–Frankfurt a. M. 1956.
Niekisch, Ernst: Das Reich der niederen Dämonen. Hamburg 1953.
Rave, Paul Ortwin: Kunstdiktatur im Dritten Reich. Hamburg 1949.
Reitlinger, Gerald: Die SS. Tragódie einer deutschen Epoche. München 1957.
Roberts, Stephen H.: The House that Hitler Built. London 1937.
Schäfer, Wolfgang: NSDAP, Entwicklung und Struktur der Staatspartei des Dritten Reichs. Hannover–Frankfurt a. M. 1956.
Schnabel, Reimund: Macht ohne Moral. Eine Dokumentation über die SS. Frankfurt a. M. 1957.
Schoenbaum, David: Hitlers Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany 1933–1939. New York 1966.
Schweitzer, Arthur: Big Business in the Third Reich. Bloomington 1964.

Shirer, William: The Rise and Fall of the Third Reich. A History of the Nazi Germany. London 1961.
Trevor-Roper, H. R.: Hitlers letzte Tage. Zürich 1948.
Wernert, E.: L'Art dans le IIIe Reich. Une tentative d'esthétique dirigée. Paris 1936.
Wheeler-Bennett: Die Nemesis der Macht. Düsseldorf 1954.
Zippel, Friedrich: Gestapo und Sicherheitsdienst. Berlin–Grunewald 1960.

Tanulmányok

Baum, Walter: Die Reichsreform im Dritten Reich. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1955. 1. sz. 36–56. old.
Broszat, Martin: Zur Perversion der Strafjustiz im Dritten Reich. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1958. 4. sz. 390–443. old.
Buchheim, Hans: Die SS in der Verfassung des Dritten Reiches. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1955. 2. sz. 127–157. old.
Drobisch, Klaus: Der Freundekreis Himmlers, Ein Beispiel für die Unterordnung der Nazipartei und des faschistischen Staatsapparates durch die Finanzoligarchie. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1960. 2. sz. 304–328. old.
Paetel, Karl O.: Die SS. Ein Beitrag zur Soziologie des Nationalsozialismus. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1954. 1. sz. 1–33. old.
Rauschning, Hermann: Das Gespenst des Nationalsozialismus, Zeitwende, 1954. 433–437. old.
Treue, Wilhelm: Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1955. 2. sz. 184–210. old.

Náci írások

The *Bormann* Letters. The Private Correspondence between Martin Bormann and his Wife from January 1943 to April 1945. London 1954.
Chamberlain, Houston Stewart: Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts. München 1900. (2. kiadás.)
Darré, R. Walther: Neuadel aus Blut und Boden. München 1930.
Darré, R. Walther: Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse. München 1934.
Darré, R. Walther: Um Blut und Boden-Reden und Aufsätze. München 1940.
Feder, Gottfried: Was will Adolf Hitler? Das Programm der NSDAP. München 1931.

Feder, Gottfried: Die Juden. München 1933.
Feder, Gottfried: Kampf gegen die Hochfinanz. München 1933.
Feder, Gottfried: Das Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes. Diessen 1919.
Feder, Gottfried: Der deutsche Staat auf nationaler und sozialer Grundlage – Neue Wege in Staat. Finanz und Wirtschaft, München 1923.
Feder, Gottfried: Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken. München 1927.
Frank, Hans: Im Angesicht des Galgens. München 1953.
Goebbels, Joseph: Revolution der Deutschen. 14 Jahre Nationalsozialismus. Oldenburg 1933.
Goebbels, Joseph: Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei. Eine historische Darstellung in Tagebuchblättern (vom 1. Januar 1932 bis zum 1. Mai 1933). München 1934.
Goebbels, Joseph: Kampf um Berlin. Der Anfang. München 1934.
Goebbels, Joseph: Das eherne Herz. Reden und Aufsätze aus den Jahren 1941–1942. München 1943.
Goebbels, Joseph: Die Zeit ohne Beispiel. Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939–1941. München 1941.
Das Tagebuch von Joseph *Goebbels* 1925–1926, mit weiterem Dokumenten herausgegeben von Helmut Heiber. Stuttgart 1960.
Goebbels, Joseph: Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse. Berlin 1935.
Goebbels, Joseph: Wege ins Dritte Reich. München 1927.
Goebbels, Joseph: Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei. München 1939. (19. kiad.)
Göring, Hermann: Aufbau einer Nation. Berlin 1934.
Göring, Hermann: Rede des Reichsmarschalls Hermann Göring zum Erntedanktag im Berliner Sportpalast am 4. Oktober 1942. H. n. é. n.
Göring, Hermann: Reden und Aufsätze. München 1941.
Aus *Görings* Schreibtisch, ein Dokumentenfund bearbeitet von T. R. Emessen. Berlin 1947.
Denkschrift *Himmlers,* über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten (Mai 1940), Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 1957. 2. sz. 194–198. old.
Hitlers Tischgespräche. Bonn 1951.
Hitlers Zweites Buch. Stuttgart 1961.
Hitler, Adolf: Mein Kampf.
Adolf *Hitlers* Reden. München 1933.
Le Testament politique de *Hitler.* Paris 1959.
Jung, Rudolf: Der nationale Sozialismus. München 1922. (2. kiad.)
Ley, Robert: Durchbruch der sozialen Ehre. Reden und Gedanken für das schaffende Deutschland. Berlin 1937.

Ribbentrop, Joachim von: Zwischen London und Moskau. Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen. Leoni am Starnberger See 1953.
Rosenberg, Alfred: Wesen, Grundsätze und Ziele der Nationalsozialistichen deutschen Arbeiterpartei. München 1924.
Rosenberg, Alfred: An die Dunkelmänner unserer Zeit. München 1935. Eine Antwort auf die Angriffe gegen den „mythos des 20. Jahrhunderts.
Rosenberg, Alfred: Protestantische Rompilger. Der Verrat an Luther und der „Mythos des 20. Jahrhunderts". München 1937.
Rosenberg, Alfred: Kampf um die Macht. Aufsätze von 1921–1932. München 1937.
Rosenberg, Alfred: Blut und Ehre. Ein Kampf für deutsche Wiedergeburt. Reden und Aufsätze 1919–1933. München 1934.
Rosenberg, Alfred: Schriften und Reden. I–II. köt. München 1943.
Das politische Tagebuch Alfred *Rosenbergs* aus den Jahren 1934–1935 und 1939–1940. herausgegeben und erläutert von Hans-Günther Sraphim. Göttingen 1956.
Rosenberg, Alfred: Dietrich Eckart - Ein Verhältnis. München 1935.
Rosenberg, Alfred: Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik. München 1923.
Rosenberg, Alfred: Der staatfeindliche Zionismus. Hamburg 1922.
Rosenberg, Alfred: Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten. München 1920.
Rosenberg, Alfred: Letzte Aufzeichnungen. Göttingen 1955.
Rosenberg, Alfred: Der Mythos des 20. Jahrhunderts. München 1933. (10. kiad.)
Röhm, Ernst: Die Geschichte eines Hochverräters. München 1928. (1934. 4. kiad.)
Strasser, Otto: Der Faschismus. Geschichte und Gefahr. Beiheft III. der Zweimonatsschrift Politische Studien. Wien–München 1965.
Strasser, Otto: Aufbau des deutschen Sozialismus. Leipzig 1932.
Streicher, Julius: Ruf zur Tat – Aufsätze aus den Kampfjahren 1920–1922. Nürnberg 1937.
Volz, Hans: Daten der Geschichte der NSDAP. Berlin 1935. (4. kiad.)
Wiedeburg, Paul Herrmann: Dietrich Eckart. Hamburg 1939.

Norvégia

Ein Buch über Vidkun Quisling. Oslo 1941.
Thaer, G.: Quisling ruft Norwegen. Reden und Aufsätze. München 1942.

Tanulmányok

Derry, T. K.: Norway, in: Woolf, European Fascisme... 217–230. old.
Hayes, P. M.: Quisling's Political Ideas. Journal of Contemporary History, 1966. 1. sz.

Olaszország

Akvila, Dzsulio: Italia i Ruminyia. Moszkva 1925.
Alatri, Paolo: Le origini del fascismo. Roma 1962. (1956.)
Androvszkij, P.: Vnyesnjaja politika fasisztkoj Italii. Moszkva–Leningrád 1931.
Anfuso, Filippo: Du palais de Venise au lac de Garde. Paris 1949.
Balabanoff, Angelica: Wesen und Werdegang des italienischen Faschismus. Wien–Leipzig 1931.
Berstein, S.–Milza, Pierre: L'Italie fasciste. Paris 1970.
Carocci, Giampiero: Storia del fascismo. Milano 1959.
Catalano, F.: L'Italia dalla dittatura alla democrazia 1918–1948. Milano 1965.
Chabod, Federico: Olaszország története 1918–1948. Budapest 1967.
Delzell, Charles F.: Mediterrean Fascism 1919–1945. New York 1970.
Fascismo et antifascismo. Lezioni e testimonianze. I–II. köt. (1918–1936; 1936–1948). Milano 1963.
Gallo, Max: L'Italie de Mussolini, Vingt ans d'ère fasciste. Paris 1964.
Gambetti, Fidio: 1919–1945. Inchiesta sul fascismo. Milano 1953.
Guèrin, Daniel: Fascisme et grand capital. Paris 1936.
Halperin, S. W.: Mussolini and Italian Fascism. Princeton, New Jersey 1964.
Hughes, Serge: The Fall and Rise of Modern Italy. New York–Toronto 1970.
Kis Aladár: Az olasz fasizmus története. Budapest 1970.

Kirkpatrick, I.: Mussolini. A study of Power. New York 1964.
Mack Smith, D.: Storia d'Italia dal 1861 el 1958. Bari 1959.
Nenni, Pietro: Vingt ans du Fascisme... De Rome à Vichy, Paris 1960.
Nolte, Ernst: Der Faschismus in seiner Epoche... München 1963.
Paris, Robert: Historie du fascisme en Italie. Paris 1962.
Salvatorelli, Luigi–Mira, Giovanni: Storia d'Italia nel periodo fascista. Torino 1964.
Salvemini, Gaetano: Scritti sul fascismo. I–II. köt. Milano 1961–1966.
Santarelli, Enzo: Storia del movimento e del regime fascista. I–II. köt. Roma 1967.
Seton-Watson, C.: Storia d'Italia dal 1870 al 1925. Bari 1967.
Slobodskoj, S. M.: Storia del fascismo. Roma 1962.
Tasca, Angelo: Nascista e avvenuto del fascismo. L'Italia dal 1918 al 1922. Firenze 1950.
Togliatti, Palmiro: Lezioni sul fascismo. Roma 1970.
Vaussard, Maurice: Avènement d'une dictature. Italie 1915–1925. Paris 1971.

Tanulmány

Ránki György: Az olasz fasizmus útja. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 529–535. old.

Fasiszta mozgalom és a rendszer kezdeti szakasza

Alatri, Paolo: Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica (1919–1920). Milano 1959.
Bartolotti, Mirella: Le origini del fascismo. Bologna 1969.
Bonomi, Ivanoe: Du socialisme au fascisme. La défaite du socialisme. La crise de l'État et du parlement. Le fascisme. Paris 1924.
Borgese, Giuseppe: Goliath. The March of Fascism. New York 1937.
Cancogni, Manlio: Storia dello squadrismo. Milano 1959.
Catalano, Franco: Potere economico e fascismo. Le crisi del dopoguerra 1919–1921. Milano 1964.
Colarizi, Simona: Dopoguerre e fascismo in Puglia (1919–1926). Bari 1971.
Dodolev, M. A.: Politicseszkaja borba v nacsalnüj period fasisztkava rezsima v Italii. Moszkva 1965.
Fascismo. Inchiesta socialista sulle gesta dei fascisti in Italia. Milano 1963.
Fedeli, U.: La nascita del fascismo. Ivrea 1959.

Lussu, Emilio: Marcia su Roma e dintorni. Milano–Roma 1957.
Matteotti, Giacomo: Reliquie. Milano 1924.
Nenni, Pietro: Il diciannovismo (1919–1922). A cura de G. Dallo. Milano 1962.
Nenni, Pietro: Storia di quattro anni (1919–1922). Roma 1946.
Nenni, Pietro: L'assassinio di Matteotti ed il processo al regime. Milano 1924.
Onessant, Marcel: La révolution des chemises noires (1919–1922). Paris 1935.
Ormos Mária: A Matteotti-ügy. Budapest 1973.
Paris, Robert: Le origini del fascismo. Milano 1970.
Rákosi, Matias: Italjanszkij fasizm. Leningrád 1925.
Répaci, Antonio: La marcia su Roma. Mito e realtá. Roma 1963.
Santerelli, Enzo: Origine del fascismo (1911–1919). Urbino 1963.
Vivarelli, R.: Il dopoguerra in Italia a l'avvento del fascismo (1918–1922). Napoli 1967.
Volpe, Gioacchino: Histoire du mouvement fasciste. Novissima 1940.

Tanulmányok

Natale, Gaetano: Uomini e cose alla vigilia della marcia su Roma, Il Ponte 1957. 1018–1023. old.
Pugliese, Emanuele: L'esercito e la marcia su Roma. Il Ponte 1952. 123–126. old.

Ideológiai előzmények, ideológia

Balbo, Italo: Diario 1922, Mondadori, Milano 1932.
Bottai, G.: Ventianni e un giorno, 24. luglio 1943. Milano 1949.
Canepa, Antonio: Sistema di dottrina del fascismo. Roma 1937.
Carteggio D'Annunzio, Mussolini 1919–1938, a cura di R. de Felice e E. Mariano. H. n. 1971.
Chiurco, Giorgio Alberto: Storia della rivoluzione fascista. I–V. köt. Firenze 1929.
Corradini, Enrico: Il Volere d'Italia. Neapol 1911.
Corradini, E.: L'ora di tripoli. Milano 1911.
Corradini, E.: La rinascista nazionale. Firenze 1929.
Corradini, E.: Il nazionalismo italiano. Milano 1914.
La dottrina fascista ad uso delle scuole e del popolo. Roma é. n.
D'Annunzio, Gabriele: Prose di ricerce, di lotta, di commanda, di conquista, di tormento... 1954.

D'Annunzio, Gabriele: Italia e Vita, Roma 1920.
Evola, Giulio: La rivolta contro il mondo moderno. Milano 1934.
Evola, Giulio: Imperialismo pagato. Roma 1928.
Farinacci, Roberto: Un periodo aureo del partito nazionale fascista. Foligno 1927.
Farinacci, R.: Storia del fascismo. Cremona 1940.
Farinacci, R.: Da Vittorio Veneto a Piazza S. Sepolcro. Milano–Verona 1933.
Farinacci, R.: Squadrismo. Dal mio diario della vigilia. Roma 1933.
Farinacci, R.: Storia della rivoluzione fascista. I–III. köt. Cremona 1937.
Federzoni, Luigi: L'Italia di ieri per la storia di domani. Milano 1967.
Gentile, Giovanni: Grundlagen des Faschismus. Köln 1936.
Gentile, G.: Origini e dottrina del fascismo. Roma 1929.
Gentile, G.: „Fascismo" címszó az Enciklopedia italianaban (hivatalosan az első részt Mussolini, valóban Gentile, a második részt Volpe írta).
Grandi, Dino: Racconta. Venezia 1945.
Grandi, Dino: Le origini e la missione del fascismo, in: Il Fascismo e partiti politici italiani. Testimonianze del 1921–1923. A cura de Renzo De Felice. Bologna 1966.
Labriola, Arturo: Le due politiche, Fascismo e riformismo. Napoli 1924.
Labriola, A.: Il fascismo davanti al paese. Discorso tenuto in Napoli il 2 aprile 1924. Napoli 1924.
Lefevre, Renato: Terra nostra d'Africa (1932–1935), Varese–Milano 1942.
Ludwig, Emil: Gespräche mit Mussolini. Leipzig 1932.
Mussolini, B.: My autobiography. London–New York 1928.
Mussolini, B.: Scritti e discorsi. I–XIII. köt. Milano 1939–1940.
Mussolini, B.: Der Geist des Faschismus. Hsg. und erläutert von Horst Wagenführ. München 1943.
Mussolini, B.: Opera omnia. I–XXXVI. köt. Firenze 1951–1963.
Oriani, A.: La rivolta ideale. Bologna 1926.
Panunzio, Sergio: Allgemeine Theorie des faschistischen Staates. Berlin–Leipzig 1934.
Preziosi, G.: Giudaismo-bolsevismo, Plutocrazia massoneria. Milano é. n. (1943.)
Puchetti, A.: Corrado, Il fascismo scientifico. Torino 1926.
Rocco, Alfredo: Scritti e discorsi politici. I–III. köt. Milano 1938.
Rosselli, Carlo: Giustizia e Libertà, Quaderni di Giustizia e Libertà. I. 1932.
Vomere e spada. Pensiero di Benito *Mussolini.* Milano 1936.

Feldolgozások

Asor, Rosa, A.: Scrittori e popolo. Saggio sulla letteratura populista in Italia. Roma 1965.
Cancogni, M.: Storia dello squadrismo. Milano 1959.
Crémieux, B.: Littèrature italienne. Paris 1928.
Gambino, A.: Storia del PNF. Milano 1962.
Garin, E.: Cronache di filosofia italiana (1900–1943). Bari 1955.
Milza, Pierre: L'Italie fasciste devant l'opinion française 1920–1940. Paris 1967.
Molinelli, R.: Per una storia del nazionalismo italiano. Urbino 1966.
Salinari, C.: Storia popolare della litteratura italiana. III. Dalla seconda meta del Settecento al Novecento. Roma 1962.
Trentin, Silvio: Antidémocratie, Paris 1930.
Trentin, Silvio: Aux sources du fascisme. Paris 1931.
Valeri, N.: D'Annunzio davanti al fascismo. Firenze 1963.
Vaussard, M.: De Pétrarque à Mussolini. Evolution du sentiment nationaliste italien. Paris 1961.

Tanulmányok

Alff, W.: Die Associazione Nazionalista Italiana von 1910, Faschismus – Nationalsozialismus, Schriftenreihe des internationalen Schulbuchinstituts. Brunswick 1964. 7–27. old.
Felice, Renzo De: Giovanni Preziosi e le origini del fascismo (1917–1931), Rivista Storica del socialismo, settembre-dicembre 1962. 493–555. old.
Nolte, Ernst: Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolinis. Historische Zeitschrift, 1960. október. 249–335. old.

Mussolini

Ambris, A. De: Mussolini, l'uomo e la leggenda. Paris 1930.
Balabanoff, Angelica: Ricordi di una socialista. Roma 1946.
Begnac, Y. De: Vita di Benito Mussolini. I–III. köt. Milano 1936–1940.
Begnac, Yvon: De Palazzo Venezia. Storia di un regime. Roma 1950.
Borghi, Armando: Mussolini en chemise. Paris 1932. (Mussolini in camice. Napoli 1965.)

Carofiglio, Mario Furti: Vita di Mussolini e storia del fascismo. Torino 1949.
Dorso, G.: Mussolini alla conquista del potere. Torino 1949.
Felice, Renzo De: Mussolini il rivoluzionario (1883–1920) és Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925) II. L'organisazione dello Stato fascista (1925–1929). Torino 1966–1968.
Fermi, Laura: Mussolini. Milano 1963.
Monelli, Paolo: Mussolini piccolo borghese. Milano 1950.
Pini, G.: Benito Mussolini. La sua vita fino ad oggi dalla strada al potere. Bologna 1926.
Rossi, Cesare: Mussolini com'era. Roma 1947.
Sarfatti, M.: Dux. Milano 1926.
Valeri, P.: Mussolini. Milano 1924.

A fasiszta rendszer

Apih Elio: Italia. Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943). Bari 1966.
Aquarone, Alberto: L'organisazione dello Stato totalitario. Torino 1965.
Arias, Gino: Economia corporativa. Critici ed interpreti. Firenze é.n.
Ceva, Bianca: 1930. Retroscena di un dramma. Milano 1955.
Corso, Giovanni: Lo stato fascista. Roma 1929.
Felice, Renzo De: Storia degli ebrei sotto il fascismo. Torino 1962.
Field, G. Lowell: The Syndical and Corporativ Institutions of Italian Fascism. New York 1938.
Filatov, G. Sz.: Krach italjanszkovo fasizma. Moszkva 1973.
Germino, Dante L.: The Italian Fascist Party in Power. Mineapolis 1959.
Gualerni, Gualberto: La politica industriale fascista. Milano 1956.
Launey, Jacques de: Les derniers jours du fascisme. Paris 1968.
Ludwig, Emil: Gespräche mit Mussolini. Leipzig 1932.
Milza, Pierre: L'Italie fasciste devant l'opinion française 1920–1940. Paris 1967.
Müller, Herbert: Die Kolonialpolitik des faschistischen Italien. Essen 1938.
Obszjanyin, P.: Konyec rezsima Mussolini. Moszkva 1965.
Preti, Luigi: I miti dell'impero e della rena nell'Italia degli anni 1930. Roma 1965.
Rossi del Arno, Giulio De: Pio XI. e Mussolini. Roma 1954.
Schmieder, Oskar–Wilhelmy, Herbert: Die faschistische Kolonisation in Nordafrika. Leipzig 1939.

Szandomirszkij, T. B.: Fasizm i malagyozs. Moszkva 1925.
Szlobodszkoj, Sz. M.: Italjanszkij fasizm i ivo krach. Moszkva 1946.
Temple, Pierre: L'état corporatif fasciste. Sa doctrine. Son organisation au point de vue social et économique, Lyon 1930.
Vaussard, Maurice: La conjuration du Grand conseil fasciste contre Mussolini. Paris 1966.
Wollweiler, Helmut: Der Staats- und Wirtschaftssaufbau im faschistischen Italien. Würzburg 1939.

Tanulmányok

Michaelis, Meir: On the Jewish Question in Fascist Italy. Yad Washem Studies, 1960. 4. sz.
Salvatorelli, Luigi: La Chiesa e il fascismo. Il ponte, 1950. 594–605. old.
Spinosa, Antonio: Le persecuzioni razziali in Italia. Il ponte, 1952. 964–978., 1078–1096. és 1604–1622. old.; 1953., 950–968. old.

Portugália

Atkinson, W. C.: Historie d'Espagne et du Portugal. Paris 1965.
Debray, Pierre: Le Portugal entre deux révolutions – Au fil d'Ariadne. Paris 1963.
Ferro, Antonio: Salazar – Le Portugal et son chef. Paris 1934.
Massis, Henri: Salazar, face à face, trois dialogues politiques. Genève et Paris 1961.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen. 300–303. old.
Rudel, Christian: Salazar. Paris 1969.
Antonio de Oliveira *Salazar,* 1889–1970. L'Ordre français, 1970. szeptember–október.
Salazar, Prime Minister of Portugal says... SPN Books Lisbon. é.n.
Salazar, Oliveira: Békés forradalom. Budapest é.n.
Sérant, Paul: Salazar et son temps. Paris 1961.
Schreiber, Emile: Le Portugal de Salazar. Paris 1938.

Kukuskin, Ju. M.: Nyekatorie oszibennoszty portugalszkava fasizma. Voproszi Isztorii, 1973. 2. sz. 54–70. old.
Martin, H.: Portugal, in: S. J. Woolf, European Fascism... 302–336.. old.

Románia

Antonescu, I.: Către romîni... Chemări-cuvîntări-documente. Bucureşti 1942.
Antonescu, M.: In serviciul ţării. I. köt. Bucureşti 1942.
Broszat, Martin: Die Eiserne Garde und das Dritte Reich. Politische Studien, 1958. 628–636. old.
Carsten, F. L.: The Rise of Fascism... 181–193. old.
Clopotel, Ion: Criza democraţiei în România. Cluj 1926.
Codreanu, Corneliu Z.: Eiserne Garde. Berlin 1939.
Fătu, Mihai–Spălăţelu, Ion: A Vasgárda – fasiszta típusú terrorszervezet. Bukarest 1971.
Gheorghe, Ion: Rumäniens Weg zum Satellitenstaaten. Heidelberg 1952.
Hillgrüber, A.: Hitler, König Karol und Marschall Antonescu. Wiesbaden 1954.
Jazkova, A. A.: Rumünyija nakanunye vtoroj mirovoj vojnü 1934–1939. Moszkva 1963.
A KRP harca a királydiktatúra és a fasiszta-légionárius diktatúra ellen a néptömegek érdekeinek és Románia nemzeti függetlenségének megvédéséért (1938–1941). Bukarest 1956.
Läxuen, Harald: Marschall Antonescu. Essen 1943.
Lebegyev, Nyikolaj Ivanovics: Pagyenyije gyiktaturi Antoneszku. Moszkva 1966.
Lebegyev, Nyikolaj Ivanovics: „Zseleznaja Gvargyija", Karalj II i Hitler. „Igrü na dvuh sztolah." Moszkva 1968.
Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 212–226. old.
Patrascanu, Lucretiu: Sous trois dictatures. Paris 1946.
Sima, Horia: Die rumänisch–ungarischen Beziehungen. Bukarest 1940.
Weber, Eugen: Varieties of Fascism... 106–114. old.

Barbu, Z.: Rumania, in S. J. Woolf, European Fascisme... 146–166. old.
Csatári Dániel: A román fasizmus sajátosságairól, Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 551–559. old.
Erdélyi G.: A Vasgárda története. Magyar Szemle, 1937. nov.
Neller, M.: A Vasgárda elméletei. Magyar Szemle, 1937. nov.
Weber, Eugen: The Men of the Archangel. Journal of Contemporary History, 1966. január.

Spanyolország

Atkinson, W. C.: Historie d'Espagne et du Portugal. Paris 1965.
Barilli, Manlio: José Antonio Primo de Rivera, Precursore ed Eroe, Roma 1937.
Bécarud, Jean: La Deuxième république espagnole, 1931–1936. Essai d'interprétation. Série C. Recherches N° 7. octobre 1962 Paris.
Brenan, G.: Le labyrinthe espagnol. Origine sociale et politique de la guerre civile. Paris 1962.
Brossard, E.: Précis d'histoire Espagne. Paris 1964.
Carsten, F. L.: The Rise of Fascism... 194–204. old.
Chastenet, Jacques: Histoire de l'Espagne. Paris 1967.
Delzell, Charles F.: Mediterranean Fascism, 1919–1945. London 1970.
Descola, Jean: Les grandes heures de l'Espagne. Paris 1970.
Dolor y Memoria de España. Barcelona 1939.
Espinoza, Aurelio: The Spanish Republic and the Causes of the Counter-revolution. San Francisco 1937.
Franco, Francesco: Palabras del Caudillo, 1939.
Gallo, Max: Contribution à l'étude des méthodes et des résultats de la propagande fasciste dans l'immédiat avant-guerre (1930–1940). Nice 1968. (Kézirat.)
Gallo, Max: Histoire de l'Espagne franquiste. Paris 1969.
Héricourt, Pierre: Pourquoi Franco a vaincu? Paris 1939.
Histoire de la révolution nationale espagnole. I–IV. köt. Paris 1939.
Ledesma Ramos, Ramiro: Antologia. Madrid 1940.
Nellessen, Bernd: Die verbotene Revolution. Aufstieg und Niedergang der Falange. Hamburg 1963.
Nellessen, Bernd: José Antonio Primo de Rivera, der Troubadour der spanischen Falange. Stuttgart 1965.

Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen... 297–300. old.
Payn, Stenley: Phalange. Histoire du fascisme espagnol. Paris 1965.
Pemartin, Julian: Teoria de la Falange. Madrid 1947.
Primo de Rivera, José Antonio: Obras completa. Madrid 1958.
Primo de Rivera, José Antonio: Ultimos hallazgos de Escritos y cartas de José Antonio. Madrid 1962.
Primo de Rivera, José Antonio intimo. Textos biograficos y espistolario, recopilacion de Augistin del Rio Cisneros Enrique Pavon Pereyra. Madrid 1964.
Reale, M.: O estado moderno. Rio de Janeiro 1935.
Redondo, Onesimo: Caudillo de Castilla. Valladolid 1937.
Redondo, Onesimo: El estado nacional. Valladolid 1938.
Thomas, Hugh: Der spanische Bürgerkrieg. Berlin 1962.
Torrente, Ballester Gonzalo: José Antonio Primo de Rivera (Antologia). Madrid 1940.
Vilar, Pierre: Histoire de l'Espagne. Paris 1965.
Weber, Eugen: Varieties of Fascisme... 114–122. old.

Tanulmányok

Jemnitz János: A spanyol fasizmus jellegéről. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 536–544. old.
Thomas, Hugh: Spain. in: Woolf, European Fascism... 280–301. old.

Svájc

Hat die Stunde des Frontismus geschlagen? Die Schweiz. Ein nationales Jahrbuch. Hsg. von der Neuen Helvetischen Gesellschaft. Erlenbach–Zürich 1934.
Henne, R.: Eidgenössischer Sozialismus. Zürich é.n.
Wolf, Walter: Die Geschichte der Frontbewegung in der deutschen Schweiz 1930–1945. Faschismus in der Schweiz. Zürich 1969.

Névmutató*

XIII. Alfonz – 168, 169
Antonescu I. – 98, 199
Barrès, M. – 64, *64*
Beneš, E. – 159
Bethlen I. – 157, 158, 159, 160, 240
Blakeney, R. G. D. – 108
Borejsza, J. W. – 176
Borisz cár – 190
Böszörmény Z. – 89
Brüning, H. – 52
Bucar, M. – 102
Burnham, J. – 31
Caetano, N. A. – 203
Cankov, A. – 166, 167, 190
Carmona, O. A. marsall – 170
Chamberlain, H. S. – 65, *65*
Clemenceau, G. – 159
Codreanu, C. Z. – 97, 126, 130, 134
Coty, P. – 100, 102, 147
Curzon, G. N. Lord – 108
Cuza, A. C. – 97, 98
Daladier, E. – 101
Déat, M. – 103, 104, 127, 144, 146, 201, 204
Degrelle, L. – 104, 105, *105*, 106, *106*, 130, 138, 147, 205
Deloncle, E. – 102, *102*
Denis – 130
Dimitrov, G. – *10*, 11, 14, 15, 18, 25
Dollfuss, E. – *33*, 92, 93, 188, 189, 236, 237, 238, 246, 256, 257
Doriot, J. – 103, *103*, 106, 142, 144, 146, 201, 204
Drexler, A. – 84, 145
Drieu la Rochelle, P. – 103 127
Dühring, E. – 66, *66*
Engels, F. – 22, 23, *23*, 26, *77*, *77*, *81*
Farinacci, R. – 85
De Felice, R. – *33*
Ferber, W. – *66*
Festetics S. – 89
Fey, E. – 93, *93*
Fisher, I. – 40
Franchet D'Esperey, L. marsall – 102
Franco, F. – 35, 189, 192, 193, 231, 232, 234
Frauenfeld, E. – 92

* A kurzív számok a nevek lábjegyzetben való előfordulását jelzik.

Gobineau, J. A. – 64, *64, 66,*
Gómes da Costa tábornok – 170
Gömbös Gy. – 88, 89, 154, 158, 160, 161, 162, 163, 211, 213, 241
Gramsci, A. – *13,* 136, 138
Habicht, Th. – 91, 92
Henlein, K. – 95, 195
Hindenburg, P. von – 86, 148, 150, 182, 214
Hitler, A. – 66, 84, 86, 87, 89, 91, 145, 147, 150, 151, 175, 182, 185, 187, 195, 243, 244, 248, 249
Hlinka, A. – 95
Horthy M. – *33,* 154, 155, 161, 162, 202, 204, 238, 242, 249, 251
Hugenberg, A. – 150
Károlyi M. – 159
Koc, A. ezredes – 244
Kogan, N. – *8*
Kosola, V. – 111
Keynes, J. M. – 40, 69, 108
Laidoner, J. tábornok – 113
Larha tábornok – 113
Ledesma Ramos, R. – 98, *98,* 99
Leese, A. – 108
Lenin, V. I. – 22, 23, *23,* 57
XIII. Leó pápa – 69
Lipset, S. M. – *33*
Ljapcsev, A. – 167
Löwenthal, R. (Sering P. álnéven is) – *31*
Ludendorff E. von tábornok – 84, 85
Lueger, K. – 66, *66*
MacDonald, R. – 108, 160
Mannerheim, G. C. E. báró – 202
Marx, K. – *9,* 22, 23, *23,* 26, *77,* 81, *81,* 124
Matteotti, G. – 223
Maurras, Ch. – 61, 64, *64,* 100
Méhely, L. – 89
Meskó Z. – 89
Mercier, E. – 147
Metaxas, J. tábornok – 191
Molisch, P. – *66*
Mommsen, W. – *67*
Mosca, G. – 68, *68*
Mosley, O. Sir – 69, 108, 109, 127, 142, 144
Mussert, A. A. – 106, 107, 141
Mussolini, B. – 7, 65, 82, *82,* 83, 89, 96, 100, 125, 130, 146, 147, 149, 160, 163, 172, 182, 185, 202, 217, 223, 226, 227, 229, 241, 243, 245, 249
Neubacher, H. – 92
Nietzsche, F. – 65, *65,* 66, *66, 70*
Nolte, E. – *29*
Organski, A. F. K. – *8*
Ortega y Gasset, J. – 67, *67*
Pabst, W. – 92
Pálffy F. – 89
Papen, F. – 150
Pareto, V. – 68, *68*
Päts, K. – 113
Pavelić, A. – 200, 206
Petain, Ph. marsall – 201
Pfrimer, W. – 92, 93
Pickl, E. – *66*
Piłsudski, J. – 172, 174, 175, 242, 243, 244, 251
Pitke admirális – 113
XI. Pius pápa – 69
Poulantzas, N. – *31*
Pödder tábornok – 113
Primo de Rivera, J. A. – 98, 99, 130, 147, 192, 232, 234
Primo de Rivera, M. – 20, 58, 168, 169
Proudhon, P. J. – *100*

Quisling, V. – 106, 110, *110*, 111, 122, 135, 195, 200, 201, 205, 206, 244
Radek, K. – *16*
Radić, S. – 177
Rauschning, H. – *31*
Redondo, O. – 98, *98*
Riehl, W. – 90, 91
Rosenberg, Arthur (Historicus álnéven is) – *8*
Rothschild, bankárcsalád – 124
Salazar, O. – 20, *33*, 126, 133, 170, 171, 172, 235, 236, 246, 249
Salvatorelli, L. – *15*
Sándor király – 177
Schönerer, G. von. – 66, *66*
Schulz, G. – 91
Seyss-Inquart, A. 92, 195
Shaw, G. B. – 160
Sima, H. – 98, 199
Sirk – 113
Skalnik, K. – *66*
Smetona, A. – 176
Solé-Tura, J. – *29*
Sorel, G. – 70, *70*
Spann, O. – 68, *68*, 237
Spengler, O. – *67*, 68
Starhemberg, E. R. von – 92, 93, 256
Stavisky, S. A. – 101
Steidle, R. – 92
Stöcker, A. – 66
Strasser fivérek – 85, *85*
Stresemann, G. – 148
Svinhufvud, P. E. – 111, 112
Szálasi F. – 89, 90, 128, 175, 202, 203, 205, 206, 212, 241, 242, 245
Sztambolijkszki, A. – 166, 167
Thalheimer, A. – *16*
Tiso, J. – 95, 133, 196, 205, 246
Titulescu, N. – 198
Togliatti, P. (Ercoli álnéven is) – *13*, 14, *14*, 15, 17, *25*
Trevor-Roper, H. R. – 8, *29*, *33*
Trockij, L. – *16*
Ulmanis, K. – 113
Vajda, M. – *8*, *9*
Valois, G. – 69, 99, 100, *100*, 123, 126, 127, 142
Van Severen, J. – 105, 106, *106*, 122, 130, 132, 135
Voldemaras, A. – 176
Wallenius tábornok – 112
Weber, E. – *29*, *33*
Weber, M. – *67*, 68, 69
Woolf, S. J. – *8*
Young, O. D. – 150
Zogu király – 177

Tartalom

Bevezetés 7

I. A fasizmus talaja és elméleti előzményei 38

II. A fasiszta mozgalmak 72

1. Fasizmus és középosztály 72

2. Vezető és középosztály 72

3. Programjaik 116

4. Helyük és kapcsolataik a társadalom osztálystruktúrájában 144

III. Az új fajtájú burzsoá diktatúrák 153

1. Történeti kialakulásuk 153

2. Osztály-meghatározottságuk 206

3. Ideológiájuk 225

4. Kormányzati módszereik, funkciójuk 247

Irodalom 263

Névmutató 305

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette dr. Stemler Gyula
A borító és a kötésterv Kolosváry Bálint munkája
Műszaki vezető Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
A szedést 1975. VI. 23-án kezdték meg
Megjelent 1976. I. 30-án 7000 példányban
Terjedelme 15,6 (A/5) ív
75.1202/1-2511 Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető Bolgár Imre vezérigazgató